



Fale Alea 'o Tonga



KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	39
'Aho	Tu'apulelulu, 8 'Aokosi 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui



FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 39/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 8 'Aokosi, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI KOMITI:
	4.1	Lipooti Fika 2/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga <i>(Fekau'aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale 2024/2025)</i>
	4.2	Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Fili Fekau'aki mo e Lipooti FakaTa'u 'a e Pule'anga
	4.3	Lipooti Fika 5/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu <i>(Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024)</i>
	4.4	Lipooti Fika 6/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu <i>(Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024)</i>
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
	5.1	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
	5.2	Lao Fika 1/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024

		5.3	Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 4/2023: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 07	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘o e Falé.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e 'Eiki Seá	10
Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa’anga fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘Atita Seniale 2024/2025	10
Kole Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa’angá ki he Komiti Kakató.....	13
Tui ‘Eua 11 nounou fe’unga pē Lipooti Komiti Pa’angá ke talanoa’i he Falé.....	14
Fokotu’u ‘Eua 11 ke hoko atu feme’a’aki he Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa’angá ‘i he Fale Aleá	14
Pāloti tali ke hoko atu feme’a’aki he Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa’angá he Fale Aleá ...	16
Poupou ke fokotu’u ha Komiti Fili ke vakai’i tu’unga ‘oku ‘i ai ngāue ‘atita koe’uhí ko e mahu’inga fai ‘atitá & fakahū hono taimi totonu.....	16
Tokanga ke tau’atāina ngāue & kakato ngāue ‘atita hono fakahū mai ki Fale Alea	17
Fehu’ia Tongatapu 4 pe ‘oku fe’unga pē patiseti e ‘Atitá ke fakahoko ‘aki ‘ene ngāue	18
Fakamahino 'Eiki Seá ko e pole lahi ‘Ofisi ‘Atita ko e tokosi’i ‘enau kau ngāue ako lelei & taukei ngāue.....	21
Kau e kovi ‘a e vāhenga he ngaahi ‘uhinga lahi mavahe kau ngāue ‘atita	22
Tui ‘Eua 11 lelei ange ke ‘ave ‘isiu fekau’aki mo e ‘Ofisi ‘Atita ki ha Komiti Tau’atāina ke nau ngāue ki ai.....	23
Tokanga Tongatapu 1 ‘oku fehangahangai pe MOI mo e palopalema tatau ‘oku fetaulaki mo e ‘Ofisi ‘Atita he tokosi’i kau ngāue mataotaó	23
Tokanga Palēmia ki he tu’unga tau’atāina ‘Ofisi ‘Atita.....	25
Fakama’ala’ala Tongatapu 5 he kupu 31(c) fekau’aki mo e tau’atāina ‘Atita	25
Tokanga Palēmia ki he Kupu 42 fekau’aki mo e tau’atāina fakahoko fatongia ‘Atita Seniale	26
Fokotu’u mei he Pule’anga ke tukuatu ‘a e fokotu’u Komiti Pa’anga ki he ‘Atita Seniale ke vakai kiai he kaha’u.....	27
Pāloti tali Lipooti Fika 2/2024 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga	28
Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u Pule’anga	28
Fokotu’u ke tali Lipooti fika 1/2024 Komiti Fili fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u Pule’anga	32
Fokotu’u ke fakakau atu ki he Komiti fili ‘a e Minisita ongo Potungāue 2 Pule’anga koe’uhi ko e fōmeti ngāue’aki nau lipootí ‘oku faingofua ke ngāue’aki	33
Fokotu’u Tongatapu 1 ke kau ‘Eua 11 ‘i he Komiti Fili	34

Pālōti tali Lipooti Fakataimi Komiti Fili Fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'angá	34
Lipooti Fika 5/2024 Komiti Ngaahi Totonu & Monū'ia Fale Aleá fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024	35
Tokanga 'Eiki Palēmiá 'oku lolotonga fai fakatonutonu fakalao ki he tangi 'oku alea'i	38
Taukave Tongatapu 4 ko e tohi tangi 'oku alea'i ko e totonu ia kakaí ke nau tangi mai ai	38
Toloi ki he 2 pm 'asenita 4.3 kae fakapapau'i tu'unga fakalao ki he tangi	39
Lipooti Fika 6/2024 Komiti Tu'uma'u Ngaahi Totonu fekau'aki Tohi Tangi Fika 4A/2024	39
Tohi Tangi Fika 4A/2024	42
Pālōti 'o tali Lipooti Fika 6/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu & Monū'ia Fale Aleá fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024	43
Tokanga Tongatapu 7 ki he tu'unga 'oku 'i ai ngaahi fale fakafiemālie he ngaahi feitu'u public	45
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia tu'unga 'i ai ngaahi fale fakafiemālié	45
Fakamahino ko e Tohi Tangi fika 3B/2024 'oku 'i he Fakamaau'anga & 'ikai ngofua ke feme'a'aki ki ai Fale Alea	52
Tohi Tangi Fika 4A/2024	53
Lipooti Ola Vakai'i Tohi Tangi Fika 8/2022 Kautaha Langa kau Tonga felāve'i mo e langa fale he tokoni sūnami	55
Tali Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi 'o Novema 2022	62
Kole Pule'anga fakafoki mei he ngaahi kautaha langá peseti 20 seniti 'o e ngāue langa	66
Fokotu'u Tongatapu 4 tukuhifo Tohi Tangi 'o Novema 2022 ke alea'i he Komiti Kakato	68
Kole Pule'anga 'ave Tohi Tangi 'o Novema 2022 ki ha komiti fo'ou	68
Kole Nōpele fika 2 Vava'u ke 'omi ha tali tohi Pule'anga fekau'aki mo e lāunga he Tohi Tangi 'o Novema 2022	69
Tukuaki'i Tongatapu 7 tuai ngaue ki he tohi tangi oku alea'i ko e founga ngaue 'a e Fale Alea	71
Hoha'a Tongatapu 7 ke vave ngāue Fale Alea taimi fakahū mai ha tohi tangi	72
Tui Pule'anga ke 'omai ha talitohi 'a e MOI fekau'aki mo e Tohi Tangi	72
Tui Pule'anga kuo pau ke 'i ai maumau he naunau langá he na'e fakafolau ki Fonoi	74
Fakamahino 'Eiki Seá ko e tohi tangi ke fai ha ngāue ki ai Fale Alea kae 'ikai ko e fetūkuaki	75
Fokotu'u Tongatapu 7 ke faitokonia ngaahi kautaha langa ne fai e langa & fakamolemole'i ni'ihī kuo hola mei he ngāue langa	75
Tokanga Pule'anga ki he aleapau na'a nau fakamo'oni ki ai mo e ngaahi kautaha langa	76
Tokanga mavahe 'Eiki Sea ke fakatokanga'i ngāue Komiti pe 'oku tali/ta'etali kae hoko atu ngāue Falé	77
Fokotu'u 'Eua 11 tali Lipooti Komiti & 'ave pe ki he Pule'anga nau ngāue ki ai	78

Tokanga Tongatapu 8 mahu'inga ke mahino'i kau konitulekitā aleapaú langá kimu'a pea nau fakamo'oni ki he ngāue	79
Poupou Tongatapu 1 ke tali Lipooti kae hoko atu ngāue e Falé.....	79
Fokotu'u Tongatapu 1 tali tohi tangi & hoko atu ngāue 'a e Pule'anga ki ai.....	81
Faka'amu Tongatapu 10 ke liliu founga ngāue Fale fekau'aki mo e tohi tangi ke toe vave ange	81
Hoha'a 'Eua 11 ki he ma'u fakataha Komiti kau Mēmipa Fale Alea	82
Tui 'Eiki Seá na'e liliu he to'u Fale Alea 2014-2017 fa'unga Komiti 'a ia 'oku faingata'a'ia ai Komiti he taimi ni.....	83
Fokotu'u 'Eua 11 ke 'ai ha tautea kau Mēmipa 'oku li'aki fakataha Komiti.....	84
Fokotu'u ke liliu Tohi Tu'utu'uní ki he me'a ne anga ki ai ngāue kimu'a 'a e Komiti	84
Fokotu'u Tongatapu 4 ke mafai Sea Fale Alea ke fili ha taha ke fakakakato tokolahi kau ma'u fakataha Komiti.....	86
Tokanga Tongatapu 10 'ikai fe'unga taimi ngāue Falé & lahi ngaahi me'a 'oku tautoloi mai te'eki kakato ngāue ki ai.....	88
Fakahā Pule'anga 'enau mateuteu ke hoko atu ngāue fakataha/talatalanoa mo e kau konitulekitā langa	89
Fakama'ala'ala 'i he Kupu fika 3 Tohi Tu'utu'uni ke tuku tafa'aki Tu'utu'uni 162 & 181 fekau'aki mo e tokolahi kau ma'u fakataha Komiti.....	90
Pāloti 'o tali fokotu'u ke mafai fakataimi 'Eiki Seá fili ha Mēmipa ke fakakakato <i>quorum</i> ki he fakataha Komiti	90
Lipooti hono vakai'i Tohi Tangi Fika 8/2024 Kautaha Langa Kau Tonga felāve'i mo e langa fale tokoni sūnamí	91
Fokotu'u & paloti 'o tali Lipooti 'i he Tohi Tangi fika 8/2024, ngāue ki ai Pule'anga & lipooti mai ki Fale Alea 'i 'Okatopa.....	91
Pāloti 'o tali ke fakatokanga'i Tohi Tangi Fika 4A & 'ave ki he Pule'anga fai mai 'enau tali ki ai.....	92
Tui Tongatapu 4 ke fakamahino ko e 'ave tohi tangi ki he Pule'angá ke mahino 'e fai ngāue ki ai.....	93
Tui Sea 'ikai ha palopalema ke 'ave ngaahi fehu'i ke 'omai ha tali mei he Pule'anga	93
Fehu'ia Pule'anga pa'anga tokoni fakalukufua hā 'i he tohi tangi pe ko e 'uhinga pe ki Fonoí & Nomuka.....	94
Pāloti 'o tali 'ave Lipooti fekau'aki mo e Tohi Tangi 4A ke ngāue ki ai Pule'anga & lipooti mai ki Fale Alea.....	95
Kole ki 'Eua 11 fakahū mai 'ene fokotu'u faka-Fale Aleá ke fakahū mai 'Okatopa he fakataha hoko e Falé.....	95
Tokanga Tongatapu 7 ki he tu'unga 'oku 'i ai langa fale ki he teu fakataha <i>Forum</i>	95
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he tu'unga 'oku 'i ai 'ū fale ki he <i>Forum</i>	95

Fakama'ala'ala 'Eua 11 ki he fokotu'u fekau'aki mo ha Komiti Fili ke fakaivia ngāue Fale Alea	96
Pālōti 'o tali hoko atu Fale Alea ki he 5:00 efiāfi.....	97
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá	97
Femahino'aki Pule'anga mo Tongatapu 5 holomui fakahū mai Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga.....	97
Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2024.....	98
Ngaahi makatu'unga 'o e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2024 'a 'Eua 11.....	98
Pālōti 'o tali Fokotu'u faka-Fale Alea 'Eua 11 & toe Sea pē he Komití.....	99
Fokotu'u Lord Tu'iha'angana ke mēmipa pē 'a 'Eua 11 he komití mo ha taha pē 'oku faingamālie ke kau ki ai	101
Kole Tongatapu 4 holomui 'ene pālōti he Fokotu'u faka-Fale Alea 'Eua 11 he 'oku 'ikai poupou ia ki he hiki vāhenga kau ngāué	102
Poupou Pule'anga ki he fokotu'u 'Eua 11 & lelei ke fakapa'anga ngaahi hoa ngāue mei muli.....	103
Kau mēmipa ki he Komiti Fili ki he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2024 'Eua 11	104
Pālōti 'o tali toko 8 ki he Komiti Fili ke ngāue ki he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2024 'Eua 11	105
Fokotu'u 'Eua 11 toloi Lipooti <i>MOI</i> toki alea'i hū mai Falé 'i 'Okatopa.....	105
Poupou Tongatapu 7 ki he fokotu'u 'Eua 11 ke toloi Lipooti <i>MOI</i> ke toki alea'i 'i 'Okatopa	105
Fokotu'u ke toloi ki 'Okatopa alea'i Lipooti Fakata'u <i>MOI</i> fakataha & ngaahi lipooti kehe te'eki ai alea'i.....	106
Tali Pule'anga ke toloi alea'i Lipooti Fakata'u <i>MOI</i> ki 'Okatopa	106
Kelesi.....	106

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu, 8 ‘Aokosi 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau kamata ‘aki e Lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Tu’apulelulu 8 ‘Aokosi 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka ...

<005>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. Vātau Mefi Hui. Sea ‘oku ma’u heni e poaki, kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, poaki folau ‘Eiki Nōpele Nuku pea ‘oku kau ki he poaki folau pea mo *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Ngata’anga ia e taliui ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito.

Me'a 'a e 'Eiki Seá

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

Na'e 'i ai e kole taumu'a kehe ki he pongipongi ni mei he Fakafofonga Ha'apai 12 pea mo Tongatapu 1 ka koe'uhí ko e tōmui 'etau kamata he pongipongi ni te u toki 'oatu ho'omo faingamālie 'anai ka tau hoko atu ki he 'etau 'asenita Hou'eiki. 'A ia 'oku hangē pē ko ia na'e tala 'aneafi tufa atu e naunau fo'ou 'a ia 'oku hā atu pē ia he 'asenita Fika 4.1 – 4.4. 'Uluaki ko e Lipooti Fika 2/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki ia mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale. Kole pē ki he Kalake ke lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e lipooti ko eni.

Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa'anga fekau'aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'Atita Seniale 2024/2025

Kalake Tēpile: Lipooti ko eni 'oku faka'aho he 'aho:

22 'o Siulai 2024

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 2/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahū atu 'a e Lipooti Fika 2/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko 'ení mo e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2024/2025.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Dr. 'Aisake Valu Eke
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala
Fakapa'anga 'a e Pule'anga

'Eiki Sea: Kātaki 'o lau mai ai pē talateu ki he fakama'opo'opó.

Kalake Tēpile: Talateu 'i he peesi tolu.

‘Oku fakahoko atu ‘i he lipooti ni ‘a e Ola ‘o e Ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga (Komiti Pa’anga) ‘o fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2024/2025, Palani Fakaangaanga Fakata’u.

‘I he ‘aho 23 ‘o Mē 2024 na’e tukuhifo ai ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata’u mei he Fale Aleá ‘o fakatatau ki he talafatongia ‘a e komiti ‘i he Tu’utu’uni 174 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea (Ngaahi Tu’utu’uni) ki he Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga pea mo e Lipooti ‘Atita ‘a e ‘Atita Seniale.

‘I he Konga 4 ‘o e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga (fakatonutonu 2020), kupu 22 (1) & (2), ‘oku ne ‘omai ai ‘a e mafai ki he Fale Alea ke ne alea’i ‘a e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale.

- (1) Kuo pau ke teuteu’i mo fakahū atu ‘e he ‘Atita Seniale ki he Sea ‘o e Fale Aleá ha palani fakaangaanga fakata’u, ‘o ‘ikai toe si’i ange ‘i he ‘aho ‘e 60 kimu’a pea kamata ‘a e ta’u fakapa’anga takitaha, ‘a ia ‘oku fakamatala’i ai ‘a e Polokalama Ngāue Fakaangaanga ‘a e ‘Atita Seniale ki he ta’u fakapa’anga ko ia.
- (2) Kuo pau ki he Sea ‘o e Fale Alea, ‘i he lolotonga ngāue ‘a e Fale Alea lolotonga, ke ne ‘oatu leva ‘a e palani fakaangaanga fakata’u ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Alea pea ke ‘oange ki he kau Mēmipa ha faingamālie ke nau fakakaukau ki he palani fakaangaanga. Kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale Alea kuo pau ke ‘oatu leva ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘a e Palani Fakaangaanga ki he kau Mēmipa ‘i he kamata’anga ‘o e to’u Fale Alea hono hoko mai. Pea ke ‘oange ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ha faingamālie ke nau ‘oatu ha’anau fakakaukau ki he palani fakaangaanga. Na’e fakafatongia’aki ‘a e komiti ‘a hono vakai’i mo alea’i ‘a e ...

<005>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: ...

palani fakaangaanga fakata’u pea toki fakahū ki he Fale Aleá ke fakahoko ha feme’a’aki ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipá. Na’e fakahoko ‘a e ngāue ko ení ‘i he fengāue’aki vāofi ‘a e Komiti Pa’angá pea mo e ‘Atita Senialé.

Konga 2: Ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Pa’anga

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ‘a e Komiti Pa’angá ke alea’i ‘a e palani fakaangaanga fakata’u ‘i he ‘aho 6 ‘o Sune 2024. Na’e fakafiemālie pe ki he Komiti Pa’angá ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he palani fakaangaanga fakata’u pea fokotu’u ke tali kae fakatokanga’i ai ‘a e ngaahi ‘isiu ko ení.

- (i) Ne fiema’u ‘e he komiti ke hā mai meí he palani fakaangaanga fakata’u ‘a e hingoa ‘o e ngaahi potungāue mo e poloseki pea mo kinautolu ‘oku palani ‘a e ‘Atita Senialé ke fai ki ai ‘a e ngāué. Na’e tali ‘e he ‘Atita Senialé ‘o fakahū mai ‘a e lisi ko ení ‘o anga pehé ni:

- a. Ngaahi ngāue fakapa'angá – 'atita'i 'a e potungāue 'e 6 'a e Pule'angá pea mo e kautaha 'e 16 'a e Pule'angá pea mo e tukuimotú foki. 'Oku hā atu 'a e fakaiiki 'i he *fakalahi A, peesi 4*;
- e. 'Atita'i 'o e olá – ngāue 'e ua (2) ke 'atita'i 'a ia ko e ngaahi ngāue felāve'i mo e feliuliuaki e 'eá (*Climate Change Adaptation*) pea mo hono pule'i 'o e ngaahi tokoni fakapa'angá (*Administration of Grants*). Ko e potungāue 'e fā (4) 'a e Pule'angá kau ki ai 'a e 'Ofisi Palēmiá, 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule'angá, Potungāue Akó mo e Ako Ngāué mo e Potungāue Pa'angá. 'E fakahoko hono vakai'i 'o e 'i ai mo e fe'unga 'o e ngaahi fakamatala lekooti 'ikai fakapa'angá (*reviews of performance information*);
- f. 'Atita'i 'o e faipau ki he laó – potungāue 'e 6 'a e Pule'angá 'oku kei lolotonga fakahoko 'a hono 'atita'i, potungāue 'a e Pule'angá 'e 10 'e 'atita'i, 'Ofisi Talafekau Lahi 'e tolu(3) 'a Tonga ki he Fonua Mulí, Tokoni fakapa'anga 'e ua (2) kau ai mo e tukui motú pea mo e poloseki fakalakalaka 'e 22 kau ai mo e tukui motú. 'Oku hā atu 'a e fakaiiki 'i he *fakalahi A, peesi 7 mo e 8*.
- h. 'A'ahi ki he ngaahi potungāue he tukuimotu 'i tahí Vava'u, Ha'apai pea mo 'Eua.
- (ii) Na'e tokanga 'a e komiti ki he 'isiu na'e 'ohake 'e he 'Atita Senialé 'a e hiki atu 'a e kau ngāue 'i he lēvolo polofesinalé ki he ngaahi ngāue'anga 'oku toe ma'olunga ange 'a e tu'unga vāhengá. Na'e toe tokanga foki 'a e komiti ke fakahoko 'a e 'atitá 'i he 'osi pe 'a e ta'u 'oku 'atita'i ke 'oua 'e toe tōmuiange 'i he ta'u 'e tahá 'a hono tukuange mai 'a e lipootí. Na'e fokotu'u atu ai 'e he komiti ki he 'Atita Senialé ke fakahū mai ha'ane fokotu'utu'u ki he tu'unga vāhenga 'a e kau ngāué ke vakai 'a e komiti pe ko e hā e founa ke pukepuke'aki 'a e kau ngāué 'o hangē ko ha fokotu'u atu 'o ha vāhenga makehe (*duty allowance*) hangē ko e kau faiakó mo e kau ngāue ki he mo'uí pe ko e tokolahi, pe ko e fakatokolahi mai 'a e kau ngāué.
- Na'e fakahū mai 'e he 'Atita Seniale 'a 'ene tali ki he fakakaukau ko ení 'o pehē, 'e hoko 'a e ngāué ki he fokotu'utu'u 'a hono fakaivia ka ko e fokotu'utu'u (*structure*) lolotonga 'oku fakakau ki ai 'a e ngaahi lakanga 'atā (*vacancies*) pea 'oku fakahoko pe 'a hono tu'uaki ka 'oku si'isi'i 'a e kau tohi maí. Ko e vāhengá 'oku fakatatau pe ki he fika (*size*) mo e sikeili (*range*) 'a e ma'u mafai vāhengá. Ke fakatokanga'i pe 'oku 'ikai ke 'i ai ha uesia e 'isiu ko ení 'i he Palani Ngāue Fakaangaanga 2024/25;
- (iii) Na'e fokotu'u atu 'e he komiti 'a e fakakaukau ke tuku kitu'a (*outsource*) 'a e 'atitá ke toe vave ange 'a hono tuku ange mai 'a e ngaahi lipooti 'atitá. Na'e tali 'e he 'Atita Senialé 'oku faka'atā pe 'e he Lao ki he 'Atita Fakapule'angá ka 'oku te'eki ngāue'aki tu'o taha talu mei mu'a 'o a'u mai. 'E tokoni lelei 'a e fakakaukau ko 'ení.
- (i) kapau 'oku 'ikai ke ma'u 'a e taukei mo e poto'i ngāue 'oku fiema'u ki he 'atita ko iá 'i he 'ofisi;
- (ii) 'oku te'eki ke 'i ai ha kautaha tauhi tohi taautaha fakalotofonua (*local*) ke ne ngāue'aki 'a e ngaahi makatu'unga faka'atita ki he ngāue fakapule'angá (*ISSAIs*),
- (iii) ko e ngaahi kautaha 'a e Pule'angá mo e poloseki fakalakalaka 'oku nau fokotu'u mo e falala ki he kau ngāue 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Senialé ki he lelei 'o e fakahoko ngāué pea 'oku 'ikai leva ke fiema'u ke toe 'ave kitu'a;
- (iv) Na'e poupu 'a e 'Atita Seniale ki he fokotu'u fakakaukau 'a e komiti ke fa'u mo tali ha sipinga fakamatala ke ngāue'aki 'i he ngaahi potungāué pea ke 'atita'i ...

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ...

'o fakakau ki he'enau Fakamatala Fakata'u. Ko ha fakamatala taliui fe'unga mo kakato (*full accountability report*), ki hono ngaue'aki 'o 'enau patiseti pea mo e ola 'enau a'usia. 'Oku matu'aki 'aonga mo tokoni ki hono vakai'i 'e he Komiti Pa'angá mo e Fale Aleá 'a e patiseti hoko 'a e Potungāue takitaha;

- (v) Neongo pe 'oku' ne ma'u 'a e tau'atāina ki he tu'utu'uni-ngāue, ka ko ia fakataha mo e kau ngāue 'oku fokotu'u mai 'a e vāhenga mei he Ma'u Mafai Vāhenga 'o fakatatau ki he Laó pea 'oku nau tali mo faipau pe ki ai, hangē ko ia 'oku hā atu 'i he faka'osinga 'o e fika (ii) 'i 'olunga; mo e
- (vi) 'Oku fe'unga pe 'a e pa' anga 'oku fokotu'u mai 'i he 'Esitimeti 2024/25.

3. Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u:

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti' ki he ngāue na'e tuku mai mei' he Fale Aleá, pea 'oku 'oatu 'a e ngaahi fokotu'u 'a e Komiti 'o anga pehé ni:

- i. Ke fakatokanga'i 'a e ngaahi 'isiu na'e tokanga ki ai 'a e Komiti.
- ii. Ke tali 'a e Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2024/25;
- iii. Ke tali 'a e Lipooti Fika 2/2024 'a e Komiti Pa'anga.

Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Sea Komiti Pa'anga.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki e Fale Alea Sea ko e lipooti pe ena Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha tānaki ki ai mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u fakatapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale, kae fai atu pe ha ki'i lave ki he lipooti ko eni. 'Uluaki 'oku fakamālō 'aupito ki he me'a ko eni 'oku 'omai he 'e 'Atita Seniale 'i he palakalafi 'ulua, 'e, 'e he kongá 2, palakalafi loma (i) ...

Kole Tongatapu 4 tukuhifo Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa'angá ki he Komiti Kakató

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pe Sea ko e kole pē pe 'e lava pe mu'a ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e lipooti ko eni. 'Oku matu'aki mahu'inga Sea tautefito ki he ngaahi 'u me'a ia heni 'e fu'u fakaikiiki ia hangē ko e pehē ko ē 'oku tali pe ia 'o fe'unga pe 'a 'Esitimeti ia. 'Oku 'i ai e ki'i mau tokanga ki ai Sea ko e 'uhinga na'a mau pehē 'oku tokosi'i e kau ngāue

ko ē ‘i he va’a ko eni. Ka ko e kole ke tukuhifo mai kae toki fai ha feme’a’aki he Komiti Kakatō. Mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu’a ke ki’i ‘atu pe mu’a ha ki’i tali mei he Pule’anga. Ka neongo ko e ‘uhingá mei he tafa’aki e Patisetí. Ko e kautaha ni foki ia ‘oku *under* ia he Feitu’u na Sea ka ko e ‘uhingá ko ‘ene pehē mai ‘e he ‘Atita Senialé ‘oku fe’unga ‘oku mahino ‘oku fe’unga. ‘O kapau ‘oku ai ha *vacancy* ia ‘oku ai pe seniti ia ai ke toki tu’uaki ke *appoint* e tokotaha ko ia. Ka ‘oku, ‘oua te tau toe hanga ‘etautolu ‘o ‘oatu ha me’a kehe ia ko ena ‘oku ne fakahoko mai pe. He na’a mau feinga pe mautolu ko e hā e me’a ‘e ala lava ma’a e potungāue mahu’inga ko eni pea ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhingá ia ai ke toe fakafekiki’i ‘ene me’á. Ko e me’a ki he *recruitment* ia *it’s a different*, ko e me’a kehe ia ke fai hano, fai e fakahoko e ngāue ko ia, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko u fakamālō pe au ia ki he ‘Eiki Palēmia e Sea hono ‘omai e tafa’aki ko ē Pule’anga ka ko e kole Sea, ko hono ‘uhingá ‘oku ‘i ai e vakai ‘a e mātū’a ko eni. Ko e kolé pe pē ‘e lava tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke toki fai ai e feme’a’aki fakaikiiki Sea ke tu’o taha pe. He ‘oku ‘asi ia heni he lipooti ko ‘etau tali pe ‘oku tali he, ‘oku kuo tali ‘a e fakamatala ia Sea.

‘Eiki Sea: ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4?

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava ke u faka’osi atu pe ‘e au ‘eku ki’i malanga kae toki ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ke pou pou ki he fokotu’u?

Tui ‘Eua 11 nounou fe’unga pē Lipooti Komiti Pa’angá ke talanoa’i he Falé

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai. Ko u tui au Sea ko e lipooti ia ko eni ko e ngaahi ‘isiu ‘omai ki heni ‘oku nounou fe’unga pe ia ke tau talanoa’i he Fale. He koe’uhi ko e kongā lahi he ngaahi ‘uuni me’a ko eni ‘oku hā mai he lipooti ia na’e ‘osi fai pe ki ai ‘a e fakatalanoa ia. Ka koe’uhi ‘e toe liunga ua ‘etau ngāue pea hoko atu mo ha longoa’a ka tau ‘ai he levolo ko eni kae ...

Mateni Tapueluelu: Ko e kolé atu pe Sea fakamolemole kuo ‘osi ai e pou pou ia ki he fokotu’u ‘a e motu’a ni ke ki’i tukuhifo pe ko hono ‘uhingá ke, ‘e, he ko u tui neongo e me’a ‘a 11 pehē ‘oku ...

‘Eiki Sea: Na’e ‘ikai ke ongo mai e fokotu’u ia. ‘Oku mou pou pou?

‘Aisake Eke: Pou pou atu pē.

Mateni Tapueluelu: ‘E lōloa ia ...

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eua 11 ‘oku ai e fokotu’u ke tau pāloti.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke hoko atu feme’a’aki he Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa’angá ‘i he Fale Aleá

Taniela Fusimālohi: Ko u fokotu’u atu au ke tau hoko atu.

'Eiki Sea: Ko ia makatu'unga ia he'etau pālōti ko eni, toki fakahoko ai ho fili. Kalake ko ia 'oku loto ke tali

'Eiki Palēmia: Ko e angamahenī foki Sea kātaki pe, 'a ia ko e fokotu'u fakamuimui tonu ke 'uluaki pālōti'i he anga pe 'etau founa ngāué mālō.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku fakataha'i pe ongo fokotu'ú 'oku na tatau pē ke tukuhifo pe 'ikai. 'A ia 'oku mahino e ongo tafa'aki tau pālōti leva. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a Tongatapu 4 mo 'Eua 11...

'Eiki Palēmia: Sea, kātaki he toe tu'u hake. Ko e fokotu'u fakamuimui ia ke tau hoko atu 'i he Fale 'a eni ko ē 'i 'Eua 11.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ...

'Eiki Palēmia: 'Oku kehe ia mei he tukuhifo he ...

'Eiki Sea: Nau 'osi fakama'ala'ala atu.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

'Eiki Sea: 'Oku fakataha'i e ongo fokotu'u ...

'Eiki Palēmia: He 'ikai ke lava ia 'o fakataha'i he 'oku kehekehe ...

'Eiki Sea: He 'oku na natula tatau pe. ...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: Ko e hoko atu pe ko e tukuhifo.

'Eiki Palēmia: 'Oku kehe e natula, ko e tukuhifo ki lalo ia ko e mahino leva 'e tuku pe 'a e Fale Alea ia kae 'alu ē ki he Komiti Kakato. Ko ē ko e hoko atu ko 'etau hoko atu pe 'i he Fale Alea, kehe lōua pe ia mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Oku tatau pe 'Eiki Palēmia. Ko e hoko atu heni pe ko e tukuhifo. Ko e fo'i peesi tatau ko 'etau fulihi pe mei he 'io mo e 'ikai. Ko e fo'i fokotu'ú 'oku taha pē.

'Eiki Palēmia: Sai pe ia Sea tau hoko atu pe ai mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko 'etau pālōti'i eni 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 4 mo 'Eua 11 ke tali mo ta'etali ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'A ia 'o kapau 'e tali 'a e fokotu'u te tau hoko atu, 'o kapau 'e 'ikai ke tali tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ko ia 'oku loto ke tali ke hoko atu 'a e feme'a'aki 'i he komiti, 'i he Fale Alea fakahā mai ho nima.

Pāloti tali ke hoko atu feme'a'aki he Lipooti Fika 2/2024 Komiti Pa'angá he Fale Aleá

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. 'Oku loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e 'asenita ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 6.

'Eiki Sea: 'A ia 'oku tokolahi ange e ni'ihī na'e loto ke hoko atu e feme'a'aki 'i he Fale Alea 'ia kimoutolu na'a mou loto ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'Eua 11 kei toe pe ho taimi ke 'oatu.

Poupou ke fokotu'u ha Komiti Fili ke vakai'i tu'unga 'oku 'i ai ngāue 'atita koe'uhī ko e mahu'inga fai 'atitá & fakahū hono taimi totonu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea mālō 'aupito e fakapotopoto'i 'etau taimi he ko e longoa'a he Komiti Kakato he 'ikai ke toe tuku, ka tau ngāue'aki pe 'a e me'a ko eni ka tau hoko atu Sea 'i he Fale. 'Oku ou fakamālō ki he loto 'a e 'Atita Seniale ke ne 'omai e fika. 'A ia ko 'eku lau hifo e fika he palakalafi 2 fakaloma 1 ko 'ene fo'i 'atita 'e 61 'e fai. Pea ko e 'amanaki leva Sea ke ne fai 'a e ngaahi fokotu'u 'i he lipooti 'e 61 ko ia pea ko ia na'e fai ai 'a e fakamalanga 'aneafi pea 'oku hā mai leva 'i he loma fika 4 'e 'omai. 'E 'omai leva ha fakaikiiki 'i ha fōtunga ke 'omai fakataha pea mo 'ene lipooti fakata'u. Pea ko u tui Sea ko e laumālie ia 'o e fakamalanga ko ē na'e fai 'aneafi pea ko 'eku fiefiá koe'uhī 'oku ha'u 'a e 'Atita Seniale 'i he me'a tatau pē.

'A ia ko e 'amanaki leva Sea 'o hangē ko e fokotu'u ko eni 'a e komiti 'e 'osi pe 'a e ta'u fakapa'anga ko ia, fai leva 'a e 'atita, mai 'ene lipooti, mai fakataha mo hono kakanó. 'A ia ko e ngaahi fokotu'u na'a ne hanga 'o fai ki he 'atita 'e 61 ko eni. Ko u tui ko e 'alu ko ē 'a e fika 'o 950 ko e tānaki mai 'a e ngaahi 'atita ia mei mu'a na'e fai kae 'ikai ke fai hono taimi. Ko eni 'oku tau 'unu'unu leva ki he me'a ko ē ko ē 'oku totonu ke a'u ki ai ko hono fakahoko 'a e 'atitá he taimi totonu, 'omai 'a e fakamatala ke 'ata kitu'a fakataha pea mo 'ene fakamatala fakata'u ko ē 'e 'omai pea ko e me'a ia 'oku ou fiefia ai.

Sea 'oku ou poupou lahi ki he fokotu'u ko eni 'a e komiti pea 'oku ou tui 'oku totonu ke fai ha talanoa lelei ki ai he koe'uhī ko e toloi ko eni 'a e 'atita. 'Oku mo'oni pe 'a e, 'oku 'i ai pe 'a e fakalave ia 'a e 'Atita Seniale he 'oku pau pe ke me'a ia pehē ia 'o talamai 'oku 'i ai pe hono ivi 'o'ona ke ne fai e ngāue ka 'oku hā mai 'i he me'a 'oku a'u mai ki he Fale ni 'a e tōmui. Pea ko u poupou au ki he fokotu'u ko eni ke *outsource*. Kapau ko e ngaahi *project* 'a e ngaahi *donor* ko ē 'oku nau 'omai mei muli mo e ngaahi kautaha ke tukuange ia ke fai 'a e 'atita ko ia 'e ha 'atita tau'atāina he 'oku 'osi 'omai pe he laó ke fai. Ka ko e me'a mahu'ingá Sea ko e 'ata kitu'a mo e taimi ke mai e taimi.

‘Oku ou faka’ofu’ofa’ia he lipooti ko eni ‘oku ‘omai ‘e he *MOI* ka ko e maumau kuo ta’u ‘e taha hono motu’á. Kapau na’e ‘omai eni he ta’u kuo ‘osi ko e faka’ofu’ofa atu e talanoa he ‘oku vāvāofi he ‘oku ne toe *update* mai ‘e ia ‘oku lelei ‘aupito ‘a e *update*. Ka ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o *update* mai ‘a e me’a ia ‘oku kehe ‘aupito ia mei he me’a ‘oku lipooti mai. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ou tokanga ki ai ‘i he lipooti ko eni, faka’ofu’ofa ‘aupito ke ne fai ‘a e ‘atita pea ‘omai ‘i hono taimi totonu. Pea ‘omai ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku tau faka’amu ki ai, ko e hā ‘a e ngaahi palopalema mo e ngaahi fokotu’u na’a ne fai ke fakatonutonu. He koe’uhi ‘oku hā mai ai ia ‘i he lipooti ko eni ki he lipooti fakata’u ‘a eni ko eni ha *structure* ki ai, ‘oku hā mai ai ‘a e konga ke *summarise* mai pe ‘e ‘omai to’oto’o konga lalahi mai ‘e he ngaahi potungāue...

<003>

Taimi: 1025-1030

Taniela Fusimālohi: ... ko e hā ‘a e ngaahi me’a na’e talaange ‘e he ‘Atita ke fai koe’uhi ko ha ngaahi palopalema ‘i he loto potungāue.

Tokanga ke tau’atāina ngāue & kakato ngāue ‘atita hono fakahū mai ki Fale Alea

Ko hono tolú Sea ‘oku ou, ‘i he palakalafi pē ko ia hono 4 faka-Loma (iv) ‘a e me’a ko eni ‘oku pehē ‘e he ‘Ateni Senialé ‘oku ‘ikai ke tokanga ia ki hono ivi ngāue tokua ‘oku fe’unga pē. Sea ko ‘eku tokangá ‘e lea pehē pē foki e ‘Atita Seniale koe’uhi ko hono lakanga, ka ko e tui ko ia ‘a e motu’a ni hangē pē ko ‘eku fokotu’u ko ia ‘aneafi, ‘oku fiema’u ia ke tau’atāina, ha sio ki hono ivi ngāue faka-kau ngāue pea ko e me’a mahu’inga ‘a e mavahe ‘a e kau ngāue ia mei he potungāue ko eni, koe’uhi ko ha ngaahi vāhenga ‘e ma’u ia ‘i ha feitu’u kehe ‘oku lelei ange.

Pea ko u tui Sea ko e me’a ‘oku totonu pē ke tau sio tau’atāina ki ai neongo e fakamatala ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Atita Seniale. Ka ‘oku ou pehē ke fai pē ha sio tau’atāina ia ki ai, pea na’e ‘osi tuku atu ki he ‘Ofisi ‘o e Kalake, Sea ‘a e fokotu’u ke ‘i ai pē ha Komiti Fili ke sio tau’atāina pē ki he tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Atita Seniale mo ‘ene faifatongia. Pea kapau ‘oku pehē ‘e he komiti ko ha me’a ia ke fai ke *outsource* e konga ‘o e ngaahi fatongia pea ‘oku ou tui ko ha palani lelei ia ‘oku tonu ke fai.

Ko e poini mahu’ingá ia, ke mai taimi ‘a e taliui ‘a e ‘Atita Seniale ki hono ngāue’aki ‘a e pa’anga tukuhau, pea ‘ikai ke ngata aí kae ‘omai ke kakato. He ko ‘ene tu’u ko ia he taimi ni, ‘i he anga ‘eku vakaí ‘oku movetevete hono ‘omai ‘a e *accountability* pē ko e taliui ki hono ngāue’aki e pa’anga tukuhau. Ka ‘oku ou fiefia ‘i he ngaahi fokotu’u ko eni, ‘oku ‘omai ke lava ai ke tau hanga ‘o fāfā’ūtaha mai ‘a e fakamatala pa’anga pea mo e ngaahi me’a na’e fakahoko’aki ‘a e fatongia ‘o e pa’anga tukuhau pea mo e hā ‘a e ngaahi matāmama mo e ngaahi fehalaaki na’e fakahoko. Koe’uhi ko ha tōnounou ‘i he lolotonga ‘o e ta’u fakapa’anga pea ko e fatongia pē ia ‘o e ‘Atita Seniale ke ne hanga ‘o fakahoko mai.

Ko u tui Sea ko e faka’osi pē ia ‘eku fakamatala, kae tuku atu ki he Fale ko e hā ha’anau toe lau ki he lipooti ko eni. Ka ko ‘eku fokotu’u ‘aku ia ke fai mu’a ha ngāue ki heni, ‘aki hano tali ‘eku fokotu’u ko eni ke ‘ai ha Komiti Fili ke nau sio ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku ha’u mo e lipooti ko eni fakataha mo e ‘Atita Seniale. Tatau pē ‘a ‘ene *accountability* mai e ngaahi

lipooti mo hono fakahoko ‘a e ‘atita pea mo hono ivi ngāue ko ē ke fakahoko ‘aki. Mo e me’a mahu’inga ko eni ‘oku fokotu’u mai ko e *outsourcing* ‘o e ngaahi fatongia faka-‘atita, kae lava ke vave ange mo kakato ange, mo 'ata kitu'a ange ‘a e lipooti ‘oku tau fai ki he ngāue’aki ‘o e pa’anga tukuhau. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu’ia Tongatapu 4 pe ‘oku fe’unga pē patiseti e ‘Atitá ke fakahoko ‘aki ‘ene ngāue

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea, kae fai atu pē mu’a ha ki’i fakafehu’i nounou pē Sea. Ko e taha eni ‘o e kongā ko ia na’e fai ‘a e kole ko ia ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, kae lava ke ‘i ai ha faka’amu ke tokoni mai ‘a e Feitu’u na, ko e ‘uhinga ‘oku nofo ‘a e 'Atita Seniale he malumalu ‘o e Feitu’u na, ‘o tali mai mu’a ha fanga ki’i fehu’i. Ka ‘e kei fai pē ‘a e kole atu Sea ke tokoni mai. Ko e patiseti ko eni ko ē ‘a e ‘Atita ‘oku ne pehē ‘oku sai pē ia, ‘oku hā ia heni ko e 2.3 miliona Sea. ‘A ia ko e talu eni ia ‘ene tatau mai ta’u ‘e fiha, pea ‘oku kei fakahoko mai pē ‘oku kei tatau pē Sea.

‘Oku hikihiki foki ‘a e ngaahi sino ko ē ‘oku ‘atita’i ‘o kau ai eni ‘a e ngaahi vāhenga ko ia ‘e 17. Sea ko ‘eku fehu’i totonu pē, ko e ‘uhinga he na’e me’a mai ‘a e Feitu’u na ‘oku ‘i ai ‘a e *vacant* ‘e 17 pē ofi ai ‘i he potungāue.

'Eiki Sea: 16.

Mateni Tapueluelu : 16 ē. Ko ‘eku fehu’i Sea pē ‘oku tonu ‘a e fakamatala ko ē ‘oku fe’unga pē ‘ene ‘esitimetí. Pea taimi tatau pē ‘oku toe tali pē ‘e he ‘Atita ‘a e fakakaukau ‘oku fokotu’u atu ke *outsource* pe tukuange ki tu’a ‘a e ngāue ke tokoni mai ha ni’ihi *private sector* ki hono fakakakato ‘a e ngāue ko eni. Pea ‘oku mau pou pou pē ki ai, koloa pē ke fakapapau'i e *integrity* Sea.

Ka ko ‘eku ‘uhingá kapau ‘oku pou pou’i ke tuku kitu’a ‘a e ngāue, ‘oku ‘uhinga ia Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ke fakalahi. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke talamai ke fakalahi ‘a e ‘esitimetí kae talamai ke fakalahi ‘a e ngāue kitu’a ke ‘ave kitu’a ke tokoni mai. Hangē ko e me’a ko ia ‘a ‘Eua 11, ngāue ‘oku fai ko eni he Potungāue *MOI* ‘oku fengāue’aki ia mo e *private sector* hono tu’uaki e ngaahi ngāue kitu’a. Kapau ko ia Sea, ‘oku totonu pē ke ‘omai ha fakakaukau totonu pē ko e mo’oni ‘oku fe’unga ē he ko e ‘uhinga ‘oku mau pou pou ai Sea ki he ngāue ‘oku fai ‘e he ‘Atita, he ko ia ‘oku kau ‘i he ...

<004>

Taimi: 1030-1035

Mateni Tapueluelu: ... ngaahi kulī le’o hūfanga he fakatapu ‘o e ngāue fakapule’anga ‘oku fai. ‘Oku totonu ia ke tau hanga ‘o fakapa’anga lelei mo totonu ke ne fakahoko kakato hono fatongia Sea he ‘oku tau toki feme’a’aki tautolu ia he lipooti ‘oku ne ‘omai. Pea kapau ‘e ‘omai ‘oku ‘ikai fe’unga Sea hono ivi ‘e, ‘e ha’u pehē pē lipooti. Hou’eiki kapau ‘oku ‘i ai ha’atau tokotaha fuhu, te tau hanga ‘o pou pou’i *train*, ‘oatu ‘ene vai ‘omai e tokotaha *train* lelei taha ki ai. Pea kapau ‘oku ta’ekai ia Sea pea si’isi’i ‘ene me’atokoni pea tau ‘amanaki atu ki ha ola

‘oku lahi pea tau me’a tautolu ‘i Fale Alea ‘o faka’amu ke ‘omai e fu’u lipooti ‘oku kakato pea kapa mo kāpui.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i fakatonutonu pē.

Mateni Tapueluelu: Ko e tokoni ē ‘oku fai mai pea ko u tali ‘aupito e tokoni Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki ni ‘oku ngāue’aki ‘e he Tongatapu Fakafofonga Tongatapu ‘a e fuhu ‘o fakatatau ki he ‘Atita Seniale. Sea ko ‘eku kole atu pē ki he ‘Eiki Fakafofonga Tongatapu na’e toki lāunga’i ‘a e fefine na’e liliu tangata ‘o fuhu. Pea ‘oku fai e fakatokanga ki ai kapau te ne tali ke ha’u ha kau ‘Atita pea fakapapau’i pe ‘oku tangata pē ‘oku fefine kae toki hopo mai ki he mala’e ko e fakatonutonu ia Sea mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Fu’u fo’i fakatonutonu fakailifia e pongipongi ni Hou’eiki. Ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Sea ka ko e anga ia ‘a e poupou atu mo e kole ke fakapapau’i mai mu’a Sea ko e ‘uhinga ‘oku nofo e tokotaha ko eni mei hono ‘ofisi he malumalu ‘o e Feitu’u na. Ko e anga ko ē ‘emau ongo’i mei he fakamatala ko ē ‘oku ‘omai fakata’u ‘oku fiema’u tokoni e tokotaha ko eni mo hono ‘ofisi. Na ko ‘ene tali pē ‘a’ana ‘i hono loto’i tangata ka ko e me’a foki ko e ngāue ia ‘oku fai ma’a e kaka’i Sea, na ‘oku fiema’u ha tokoni. Ko hono ‘uhinga ‘e tokoni ia ke fa’u patiseti, hifo e ta’u Hou’eiki, ko ‘ene kamata pē ta’u fo’ou ia kuo kamata e fa’u patiseti ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ki’i fakatonutonu atu. Sea ko u fiema’u pē ke fakatonutonu e lekooti ‘i he fakamatala ‘a Tongatapu 4 ko e patiseti ‘a e potungāue ko eni ‘oku tatau pē. Ka u lau atu e lekooti Sea. 2022/2023 na’e 1.8 pē ‘a e Patiseti ‘a e ‘Atita. Ko e ta’u ko eni kuo toki ‘osi. ‘Oku *revise* mai ‘oku 2 miliona, ko e ta’u ko eni ‘oku hanganaki atu ki ai e palani ko eni ‘oku 2.3 miliona.

‘A ia ko ‘eku ‘uhingá Sea ko e Lipooti ko eni ‘a e ‘Atita fakatatau ki he’ene Palani Ngāue ‘oku fe’unga fakatatau ia ki he Palani Ngāue. Na’a ku ‘eke e me’a ko eni he, he Komiti Pa’anga ko e ngaahi vāhenga ‘e 17 ‘oku ‘ikai ke fai ha ‘atita ia ai he ta’u ni. Ka ‘e toki fai ia he ta’u fo’ou.

‘A ia ko ‘eku poini Sea hangē pē ko ‘eku lau ‘aneafi kapau ko ‘ete me’angāué ko e hamala pē te te *treat* pē ‘e kita e taha kotoa ko e fo’i fa’o. Ko e hu’uhu’u ko ē ko ē ke ne toe fehu’ia ‘a e talamai he ‘Atita kuo fe’unga ‘a e 2.3 miliona, kia au ‘oku ta’efe’unga ia. Pea ko u fokotu’u atu au Sea.

Mateni Tapueluelu: Kuo mahino e fakatonutonu ia Sea ko u tali ia ‘e au ia ‘o fakatatau ki he fofonga ko ē ‘Esitimeti ‘i he peesi 93 ko e ‘uhinga pē ko e, ko e fakamatala ‘oku ‘oatu totonu pē ia mei he *data* ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko e *provisional* he 2022 ko e 1.800,000 miliona. ‘A ia ko e ko e ‘Esitimeti leva ia ‘i he 2023 kuo ‘alu hake ia ‘o 2.070000 . ‘A ia ‘i hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘oku hiki pea ‘oku ne hanga ‘o fakamatala mai ‘a e fiema’u ko ē ‘oku fiema’u he ‘ofisi ko eni Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘a e ‘a e fehu’i ko ē ‘oku ‘oatu ko e ‘uhinga ia ‘a e kumi fakama’ala’ala Sea ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea.

Mateni Tapueluelu: Pe ‘oku tonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofongá Sea. 'E Sea ko e ko e fakatonutonu atu he ko 'ene fakamatala kimu'a he'ene toki me'a hake ko eni, fepakipaki 'aupito ia Sea. Pea 'oku mau *confuse* mautolu pē ko e hā ko ā 'ene me'a 'oku fakamatala ki ai. 'Uluaki na'a ne talamai 'oku tatau e Patiseti pea fakatonutonu atu 'e Tongatapu 7. Ko eni 'oku toe tu'u hake ia 'o talamai 'oku hikihiki pea 'oku totonu pē fakamatala Sea. ...

<005>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Fakafofonga, 'omai ha me'a ke mau *follow* 'ia koe kae 'oua te mau *confuse* he fakamatala 'oku ke 'omai.

Mateni Tapueluelu: Ka u hanga pe 'e au 'o 'oatu Sea. Ko e fakamatala eni 'oku hā he peesi 93 'oku 'asi ai ko e *original* ko e 23, 'a ia ko e 2.300,000 . Toe hā pe ia ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fakatonutonu Sea, ko e 2.300,000 ko iá na'a ke talamai na'e 'ikai ke hiki e patiseti he ta'u eni 'e fiha. Ko ena 'oku hiki pe.

Mateni Tapueluelu: Ko eni, ko eni ko e 23 ia, 23 e 2023/24 pea ko e 'Esitimetri fakamuimui toe 23 pe mo ia 'Eiki Sea. Ko e fakamatala ia 'oku hā 'i he peesi 23 Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e taimi na'a ke talamai ai ko e ta'u 'e 20 kuo hili na'e 'ikai ke hiki e patiseti. Ko ena 'oku hiki he 'oku ke hanga 'o takihala'i 'a e Falé pea 'oku ke *confuse* mo kimautolu ke mau tui he me'a 'oku ke fakakaukau ki ai.

Mateni Tapueluelu: Kapau 'e kumi hake e miniti Sea, na'e 'ikai ke u fakahoko atu 'e au he ta'u 'e 20 kuo 'osi. Ko u fakamalanga au 'o fakatatau ki he peesi Patiseti Sea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Na'e toki fakatonutonu koe 'e Tongatapu 7.

Mateni Tapueluelu: 'A ia 'oku mahino mai 'oku sitepu, 'io ko e fo'i hiki fakamuimui pe he 'uluaki ta'u ko ē he 'uluaki fakamatala ko ē 2022.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e hiki ia Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Kaihehe ko e hiki 'oku ne 'uhinga mai Sea 'oku 'i ai 'a e fiema'u pea ka 'oku *stat* mai. Kapau leva 'oku fiema'u 'a e tokoni ko e hā 'oku tatau ai pe ia, ko e poini ia Sea. Kapau 'oku fiema'u ha tokoni ko e hā e me'a 'oku tatau ai pe ia?

Paula Piveni Piukala: Sea ke u fakatonutonu atu a Tongatapu 4. Ko e lipooti ko eni 'oku talanoa ia ai ko e 22/23. 22/23 na'e 1.8 na'e hiki he ta'u kuo 'osi 'o 2.078, hiki he ta'u ni 'o 2.3. Ko 'eku fehu'i Sea kapau 'oku talamai 'e he 'atita kuo fe'unga ke fakatatau ki he'ene palani ngāue. Hā e 'uhinga 'oku tau toe vilitaki ai ke toki ha'u 'a hai 'o talamai 'oku fe'ungá kae toki fiemalié. 'Ai ke ne hanga 'o faka-context lelei e ngāue he ko e te'eki ai ke 'omai e lipooti e 23/24 ke ne, kapau 'e toe *repeat* mai ai e matavaivai ko iá pea 'oku mo'oni leva 'a Tongatapu 4.

Ka ko eni 'oku ne talamai he lipooti ko eni 'oku fe'unga.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko ia, Sea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e fehu’i. Ko e fehu’i ko ē ‘oku ‘oatu ‘Eiki Sea ke fai mai ha fakama’ala’ala he ko hono ‘uhingá ‘oku fakahoko mai ‘okú ne fiema’u, ‘okú ne poupou’i ‘e ia ‘a e fakakaukau ke *outsourc* pe ko e tukuange ke tokoni mai e *private sector* ki he ngāue ko ē ‘a e ‘atitá ‘o e ‘ofisi ‘oku fakahokó Sea. ‘A ia ...

‘Eiki Sea: Mahino e fehu’i Tongatapu 4 koe’uhí kau tokoni atu ki he fakama’ala’ala e me’a ...

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Fakamahino ‘Eiki Seá ko e pole lahi ‘Ofisi ‘Atita ko e tokosi’i ‘enau kau ngāue ako lelei & taukei ngāue

‘Eiki Sea: ‘A ia Hou’eiki kapau te mou me’a ki he *Annex Fika 1* ‘oku hā ai ‘a e ngaahi lakanga ko eni ‘i he ‘ofisi. ‘A ia kapau te mou me’a hifo ‘o lau ‘a e *vacancy* ‘oku toko 22. ‘A ia ‘oku fakatatau ki he patiseti ko eni ‘oku vahé ‘oku ma’u pe ‘a e vāhengá ‘i he patiseti. ‘I he kātoa e kau ngāue ko eni ‘oku fa’o ko eni ‘i he ‘Ofisi ko eni ‘o e ‘Atita Senialé hangē pe ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá. ‘Oku fe’unga pe patiseti ‘oku ‘avé ‘o makatu’unga he tokolahi ko ē kau ngāue ‘oku hā ko ē he palani ngāué.

Ka ko e me’á kapau te mou me’a hifo ki he ‘ū lakanga ko ē ‘oku ‘atā kau ‘atita ‘e toko 22. Meí he ‘ū lakanga kehekehe, meí he Va’a ko ē ki he Faipau ki he Laó ki he *performance*. Pea pehē foki ki he Va’a ko eni ki he *Compliance* ‘a ia ko e faipau ia ki he laó. Ko hono tñaki ko eni ‘a e houa ngāue ko eni ‘a e kau ngāué ‘oku vahevahe ia ‘o makatu’unga ‘i he palani ngāue ko eni ‘a e ‘Atita Senialé, ‘o hangē pe ko ia ‘o kapau te mou me’a ki he’ene palani ngāué.

‘Oku ‘i ai e ngaahi houa ‘oku vahe ki he ‘ū potungāué, ko e *TBC* ko e houa ‘e 400, Kasitomú houa ‘e 300. Ko e Tonga *Trust Fund* houa ‘e 300, Tonga *Power* houa ‘e 500. ‘A ia ko e ngaahi houa ko ē ‘oku vahevahe’i he palani ko eni e ‘Atita Senialé ‘oku vahe ia ki he kau ngāué. Ka koe’uhí ko e ‘atā ko eni e ngaahi lakangá ‘oku kei fiema’u pe fakakakato ‘a e fatongia e palani ngāué. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai e fokotu’u ke *outsourc* he ‘oku nounou fakaivi ‘ikai makatu’unga he pa’anga ‘oku vahe atu he patiseti. Ka ‘oku makatu’unga he tñounou ‘a e kau ngāué, ‘a e tokolahi ko eni ‘a e kau ngāué.

Ko e pole lahi taha ko eni e ‘ofisi e ‘Atita Senialé ko e nounou e kau ngāué ‘o makatu’unga he si’isi’i ‘a e tu’unga fakaako mo e poto’i fakangāue ‘oku ma’ú. Tokolahi e kau ngāue ‘oku ngāue he ‘ofisi ‘Atita Senialé nau hū ...

<006>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea: ... mai ma’u ‘enau *experiences* pea ‘ave nautolu ia ‘e he *private sector*. Ko e ‘uhinga ia ‘oku, ko e pole lahi taha ia e ‘ofisi, ivi fakapa’anga ma’u ia ‘oku ‘osi vahe ia ‘oku ‘osi ‘i ai e pa’anga ia ke vahe ki he ‘u lakanga ko eni ‘oku avá. Ka ko e pole lahi taha ko ē ‘ofisi ko hono fakafonua e ngaahi lakanga ko ia ke lava e ‘ofisi ‘o fakakakato ‘ene fatongia ‘o fakatatau ki he palani ngāue.

‘A ia ‘o kapau ‘e ‘ikai ke ma’u ha kau ngāue ‘i loto he ‘ofisi, ko e founa pe ‘e taha ‘e lava ai e ‘ofisi ‘o fakakakato ‘ene fatongia ‘a ia ko e ngaahi houa ko ē ‘oku ‘osi vahe he palani ko hono *out source* e fo’i ngāue tatau pe ko ia. Ko e fehu’i leva ‘e taha, ‘oku ‘i ai ha patiseti ‘i he patiseti lolotonga e ‘ofisi ke ne fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e *outsources* pe ‘ikai, ko e fehu’i mahu’inga ia. Ko ‘eku tali ki ai, ‘oku ‘ikai ke u fakapapau’i atu.

Mateni Tapueluelu: Sea, kae toe ki’i tākaki atu pe.

Kau e kovi ‘a e vāhenga he ngaahi ‘uhinga lahi mavahe kau ngāue ‘atita

Taniela Fusimālohi: Sea, kātaki ka u ki’i fakama’ala’ala atu pe ‘a e ‘isiu ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenai ke *review* tau’atāina ia he koe’uhí ko e taha ena e ngaahi ‘isiu hangē ha *dilemma*. ‘E *outsource* ko e tokosi’i. Ko e tafa’aki leva ‘e taha ko e ‘alu ko e ‘ikai ke sai ‘a e vāhenga. Pea ko e me’a na’a ku fokotu’u atu ai pea na’u ‘osi ‘atu pe au ‘i faitohi atu ‘aneefiafi ‘o ‘atu e ki’i fokotu’u ki he ‘Ofisi e Kalake ke fai ha sio tau’atāina ki ai koe’uhí he ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o solova he ‘aho ni. Ka ko e tui ko e me’a ‘e fai ‘a e sio leva ...

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea kae ki’i ...

‘Eiki Sea: Ko e vāhenga ko eni tukukehe ‘a e ‘Atita Seniale ko e vāhenga ‘ene kau ngāue ‘oku ‘i he *schedules* ko ē *Remuneration Authority*. Ko e ‘i he ...

Mateni Tapueluelu: Kātaki Sea ko e kolé ia ...

‘Eiki Sea: Ko e me’a ‘e iku ki ai e fokotu’ú ko e Fale Alea te tau kei ‘ave pē ko e fokotu’u ka ‘i hono ‘aofangatuku ko e me’a ia ‘a e *Remuneration Authority* ke nau *set* mai ‘a e levolo e vāhenga ‘ū lakanga ko ē ‘oku mou fie fakalelei’i. ‘A ia ko ‘eku tokoni atu pē ki he feme’a’aki koe’uhi ‘e ‘ikai ke ngata pe ‘i he ngāue Fale Alea ‘e kei ‘ave pe ki he ma’u mafaí fekau’aki mo e vahé.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ka ko ‘eku ‘uhingá ko e *Remuneration Authority* foki ‘oku ‘ikai ke nau tu’utu’uni mai nautolu ki ai ko ‘enau fale’i mai pe. Ka ‘e fai ‘aki foki ia ha fakapotopoto ha Komiti Fili ke nau sio lelei ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Atita Senialé koe’uhi ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakatonutonu e Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Koe’uhí ko e he *dilemma* ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Ki’i fakatonutonu ko e ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11 me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu ko e *Resolution* pē ‘a e Fale Alea ‘oku lava e tu’utu’uni ai ki Fale Pa’anga. ‘Oku ‘ikai ke lava he Fale Alea ‘i he ngaahi fokotu’u e komiti ke tu’utu’uni ki he ‘u me’a fakapa’anga ‘a e Pule’anga. Fakatonutonu ia Sea.

Tui 'Eua 11 lelei ange ke 'ave 'isiu fekau'aki mo e 'Ofisi 'Atita ki ha Komiti Tau'atāina ke nau ngāue ki ai

Taniela Fusimālohi: 'Io, mālō Sea. 'Oku mahino pe fakatonutonu ia ka ko e 'uhinga 'e te tau tālanga tautolu ia heni ka 'e 'ikai ke tau lava tautolu ia 'o liliu ha me'a ka 'e sai ange ke 'ave ki ha tau'atāina ange ha komiti pea ui 'a e ngaahi kupu fakatekinikalé ke nau me'a mai ki ai ke fai ha talanoa lelei ki he sino ko eni he 'oku mahu'inga.

'E malu'i pe foki 'e he 'Atita Seniale hono fatongia mo hono tu'u 'anga ke 'oua te ne maumau'i ha lao pe pehē 'oku ki'i papae ki ha feitu'u. Ka ko u tui ko e laumālie 'oku fokotu'u ko ē ke 'atu ke fai ha sio tau'atāina 'e ha'u leva 'a e lipooti 'a ha komiti fili mo ha ngaahi *option* ke tau sio ki ai. Ko e *option* eni 'e taha 'oku 'asi mai pe ia 'i he lipooti, fēfē ke 'ange ha'anau *duty allowance* ki he mafatukituki ko ē 'a e me'a 'oku nau fakahokó.

Ka ko e taha pe 'u *option* ka 'oku, ko u tui 'oku ai pe ngaahi *option* kehe 'e lava ha Komiti Fili ia 'o ha'u mo ia ki he ngaahi 'isiu ko eni 'oku 'ai haké. 'Oku fe'unga nai e patiseti? 'Oku fe'unga nai e kau ngāue? 'Oku lelei nai 'a e vāhenga? 'Oku toe 'i ai ha ngaahi me'a kehe ke 'oange kia kinautolu? Fēfē 'a e ngaahi 'atita ko ē 'oku totonu ke tuku ki tu'a pe 'oku tonu ke tuku ki tu'a 'a e 'Atita fē? Ko fē 'atita 'oku tonu ke tuku pe 'i loto fale?

Ka ko e fatongia ko ē 'o e tangata ko eni mo 'ene potungāue ko e kulī le'o 'o e pa'anga tukuhau 'a e kakai. Fu'u mahu'inga 'aupito ke tala taimi mai 'a e me'a na'e fai. Ke 'oua hangē ko 'ene lave ki mu'a ko e si'isi'i hoku ivi kuo toki 'alu atu au kuo 'osi e taú, kuo movete he loto'ata'atā 'a e ngaahi me'a ia 'oku 'ikai lava 'e ia 'o fakamā'opo'opo fakalelei mai. Mālō, Sea.

Mateni Tapueluelu: Kātaki pe ko e ki'i poupu atu pe ki he fakakaukau ko ia. Ko e 'uhingá ia Sea kapau 'oku 'ikai ke sai e vahe Sea, ta ko e *vacant* ia he 'ikai ke toe 'osi. Pea ko e, ka ko e ki'i fo'i fakakaukau 'e taha kapau 'oku te, 'e 'ikai ke toe 'osi e *vacant* ko e 'ikai ke sai e vāhenga 'o hangē ko e fakamatala 'oku 'omai. Pea ō leva 'a e kau ngāue 'atitá ia kitu'a ki he *private sector* ko 'ene saí pea tau hanga leva tautolu 'o toe *outsources* atu pe kia nautolu ki tu'a.

'A ia 'oku mei tatau pe ia mo hono feinga'i hake e fakakaukau'i na'a 'i ai ha *duty allowance* pe ko ha *retention fee* ke tokoni kia nautolu. Ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'u atu ke fakatotolo e kalavá ke a'u ki he palopalema kae 'oua toe foki pehē mai e lipooti 'Eiki Sea, ko hono tokoni'i 'a e ngāue 'a e 'atita mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 1.

Tokanga Tongatapu 1 'oku fehangahangai pe MOI mo e palopalema tatau 'oku fetaulaki mo e 'Ofisi 'Atita he tokosi'i kau ngāue mataotaó

Tevita Puloka: Sea ko 'eku ki'i fehu'i pe 'aku 'i he tu'unga ko eni 'oku, 'a ē 'oku fai hangatonu ki ai 'a e kole mo e faka'amu e potungāue ko eni. Ko e palopalema ...

<007>

Taimi: 1045-1050

Tevita Puloka: ... tatau pe eni ia ‘oku hoko ‘i he *MOI*. ‘A e ‘ikai ke ‘i ai ‘a e kau ngāue mataotao ko eni ‘a eni na’e fai pe ki ai ‘a e fakahoha’a ‘aneafi ‘i he lipooti. Ko e ‘alu ‘a e kau ngāue ki muli mo ō ki he *private sector* ‘a e fa’ahinga ko ē ‘oku a’u ‘enau tu’unga fakapolofesinale ‘a eni na’a tau talanoa, na’e fai pe ‘a e fakahoha’a ki ai ‘oku nau a’u ‘o lesisita ‘i he ‘enisinia ‘akiteki. Pea hangē ko e ngāue mahu’inga ko eni ‘a e *quantity surveyor*; ‘oku ‘ikai pe ke ‘i ai ha taha pehē ia. ‘Oku ‘asinga ‘ene tokosi’i pea mo e fa’ahinga ‘oku *qualify* ki ai ‘oku nau ‘i he *private sector* nautolu. Pe ‘oku ‘uhinga ‘a e me’a ia ko eni ko e Potungāue ‘Atita pe kae toe fēfē ‘a e ‘ū potungāue kehe ‘a e Pule’anga, ‘oku ‘osi mahino pe ‘oku hā mei ai ‘a e palopalema tatau, mālō.

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e palani ngāue ko eni ‘a e ‘Atita Seniale ko e me’a pe te tau lava ‘o fakahoko ko ‘etau ‘ave ‘etau *recommendation* ke toki liliu mai ‘e he ‘Atita Seniale ‘o kapau ‘oku ne tali ‘etau fokotu’u. Makatu’unga ia he lao ‘oku ne hanga ‘o fakatau’atāina’i ‘a e ‘Atita Seniale ‘ikai ke tau lava ‘o tu’utu’uni hangatonu ange ki ai. ‘A ia ko ‘ene fokotu’u mai ‘ene palani ngāue pea ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fale’i e Falé ‘ave ki ai ko e me’a ia ke ne toki fakakau ki ai. Ko e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘o kapau ‘e ‘i ai ha’amou lipooti, pe ‘oku mou fie fokotu’u ha ngaahi *recommendation* mei he komiti. Ko e me’a te tau fai ko hono fa’u e ngaahi fokotu’u ‘ave ki he ‘Atita Seniale, pea ko e me’a tau’atāina ia ‘a e ‘Atita Seniale pe te ne tali pe ‘ikai.

Ko ‘eku fakamanatu atu pe ‘a e tu’unga fakalao pea mo e fepoupou’aki ‘i he vā ko eni ‘a e Fale Alea pea mo e ‘Ofisi tau’atāina ko e ‘Ofisi ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e anga pe ‘eku tokoni atu ki he feme’a’aki Hou’eiki.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e...

'Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia kapau leva ko e me’a ena ‘oku ke me’a’aki ko u tui au ia ki ai. Kae fēfē nai kapau ke tau ‘ai ā ki he fokotu’u ‘a e komiti fili ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai ke ne fai ‘a e fo’i tefito’i ngāue ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai kae fai mo ‘ave. He koe’uhí na’a ku kamata fokotu’u atu foki ‘aneafi pea ke pehē ke ‘atu tohi. Pea ko ena na’e ‘osi tuku atu pe ia ki he ‘ofisi ‘a e Kalake ‘aneafiāfi, ka ko u tui ‘e mā’opo’opo ange ai hangē ko e ngaahi me’a ‘oku me’a ki ai ke ‘ave ‘a e ngaahi fokotu’u ki he ‘Atita Seniale ha ‘atu mei ha komiti fili ke ne fai ‘a e fakakaukau. Koe’uhí ko e konga pe eni ia pea ‘ave ki ai ‘a e lipooti ko eni ke nau me’a ki ai mo fai mei ai ‘enau ngāue.

'Eiki Sea: ‘Eua 11 ko ‘eku fie ‘ilo pe ‘a’aku ia, pe ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga ‘oku tau toe fa’u ai ha komiti hili ko iá ko e fatongia pe ia ‘a e Komiti Pa’anga ‘oku mēmipa ai ‘a e ‘Atitá.

Paula Piveni Piukala: Sea na’e ‘osi ‘ohake pe ‘a e ‘ū ‘isiu ia ko eni he Komiti Pa’anga pea na’e ‘osi ‘oange pe ‘a e faingamālie ki he ‘Atitá ke ne ‘omai ‘ene, na’e hanga he ‘Atita ‘o fakama’ala’ala mai ko e patiseti eni ki he’ene palani ko eni.

Na’e ‘i ai ‘a e faka’amu ia ‘a e Sea ‘a e Komiti Pa’anga ke ‘atita’i faka’angataha tu’o taha, ke tau lava ‘o ma’u ha ‘ata totonu ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘a e fonua. ‘I he taimi ko ē ‘oku tau lipooti ai ki he ‘Ene ‘Afio pehē ki he kakai e fonua ‘oku tau lava ‘o talaatu pau. Ka ko e me’a ko ia ko e *working progress* ia. He ‘ikai ke tau tuputupulefonua pe ‘ohovale pe ‘oku lava he ‘Atita mo e *capacity* ki ai ‘o fai e me’a ‘oku toki *mandate* atu ia *extra*. Ka ko ‘eku fakatalanoa ‘a’aku Sea makatu’unga he lipooti ko eni ki he’enau palani, fe’unga e patisetí pea ko e me’a ‘oku ou tali ‘e au Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e tali atu pe ki ho’o me’á Sea. Ko e fakakaukau foki ‘a’aku ia pe, ke ‘i ai ha komiti fili ia ke ui mai leva ki ai ‘a e ngaahi kupu ko ē ‘oku fiema’u ke nau ‘i ai hangē ko e Komisoni ‘a e Ngāue Fakapule’anga ko e *Remuneration Authority* ke nau ta’utu ai ‘o fakakaukau’i e me’a ni. He ‘oku fakahā mai kiate au ia ko e Komiti Pa’anga ko e kau mēmipa ko e ...

'Eiki Palēmia: Sea tuku mu’a ke kole pe ki he Fakafofonga pe ‘e lava ki’i tokoni atu eni.

'Eiki Palēmia: ‘Oku ou pou pou atu au ...

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tokanga Palēmia ki he tu’unga tau’atāina ‘Ofisi ‘Atita

'Eiki Palēmia: Pou pou atu ki ho’o me’a ko ē na’e fakama’ala’ala maí Sea hangē ko e Kupu 52 ko ē ‘o e Lao ‘a e ‘Atita ‘a e, ko ‘etau fiema’u foki ke tau’atāina. Pea ko eni te tau toe ‘ai atu ‘etautolu ke tau, ‘io tau’atāina pe koe ka ke fai ‘e koe ē. ‘Oku ‘ikai ke fenāpasi ‘a e ‘oange ‘a e faingamālie ke fai tau’atāina he ‘Atita hono fatongia fakatatau ki he’ene lao mo ‘etau toe ō atu tautolu ia ‘o fiepule’i atu mo *influence* ‘ene fakahoko fatongia tau’atāina.

52 ‘ikai ko e konga ka ko e kupu. ‘Alu’alu hake pe te ke a’u pe ki he 5, ‘alu hake ki ‘olunga, ko e 2 ena pea ‘alu hifo ‘o 3 pea 4 pea 5, ‘ai ke ke ki’i lau’i mai, ‘ai ka u ki’i lau’i atu pe. Kuo pau ‘e ‘ikai ke tala, kuo pau ‘e ‘ikai ke tala ‘e fakanofu pe hoko atu ‘ene ma’u ‘a e, uehe kātaki ko fē ko ā eni e ...

<003>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: ... Ko e kupu 5 ‘oku fekau’aki mo hono fakanofu ‘a e 'Atita Seniale.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko e kupu eni ko ē tau'atāina ko ē ‘a e 'Atita Seniale. Kātaki Sea tuku ai ka u fakasio kae ...

Fakama’ala’ala Tongatapu 5 he kupu 31(c) fekau’aki mo e tau’atāina ‘Atita

'Aisake Eke: 'Eiki Sea ka u ki’i tokoni atu pē au ki he 'Eiki Palēmia pē ‘e lava pē ‘o tokoni. Kupu 31(C) ko ē me’a ‘oku ‘asi ai e tau'atāina faka-Konisitūtone ia ‘o e, ko e toki lao foki eni ia, ‘oku kau ‘a Tonga ni ia he toki fuofua, ‘i he ma’u ‘a e mafai faka-konisi, ka ko e ‘uhinga e tau'atāina ko iá, ke ne tau'atāina ki he’ene pa’anga kapau ‘oku ne fiema’u ha \$10, ‘omai e 10 ia ko ia. ‘Oku ‘ikai ke toe kau ia he fakangatangata ko ia ‘atautolu ko ia ‘oku ‘ai ki he ‘u potungāue. Ko ‘ene tau'atāinā ke ne ‘omai ‘ene kau ngāue, tau'atāina ki he’ene vahe, me’a pehē koe’uhi kae lava fakahoko hono fatongia.

‘A ia ko e fo’i tau'atāina ia ‘oku ne fiema’u, koe’uhi ‘oku ua foki heni. Ko tautolu ‘oku tau fiema’u ‘a e ‘Atita ke fai e ngāue. He ‘oku tau pehē atu tautolu, ‘atita’i mai kātōa, pea ko e ‘Atita leva he’ene *response* ki he’etau fiema’u. Pau ke tau'atāina ki he’ene *resource* mo ‘ene me’a pehē ka ne lava fakahoko. ‘UHINGA ki ai e tau'atāina. ‘A ia ko e, ka ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai ‘etau tokangá, koe’uhí ke tau fengāue’aki, ma’u ‘ene tau'atāina mo ‘etau fiema’u ko ia ‘atautolu ko ē ke ne fakahoko.

He koe'uhi 'oku mahino 'oku 'i ai e palopalema he taimi ni. 'Oku 'ikai ke lava fakahoko koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi lakanga 'oku 'atā 'oku 'ikai ke lava fakahoko, pea 'oku toki takai atu ia, 'oku toki ta'u ia 'e 2 ke ne lava 'atita kātōa e ngaahi potungāue. Takai atu ia ko e mole ko ia kuo hoko he ngaahi potungāue, lau kilu. Fu'u pa'anga lahi ia, na'e mei mai e silini ia ko ia 'o 'ai 'aki *outsource* mo ha fa'ahinga me'a ke fakatokolahi koe'uhi ka ne lava 'e ia 'o fakasi'isi'i 'a e me'a 'a e palopalema ko ia 'oku hoko.

Tokanga Palēmia ki he Kupu 42 fekau'aki mo e tau'atāina fakahoko fatongia 'Atita Seniale

Eiki Palēmia: Mālō 'aupito Tongatapu 5 e tokoni kae lau atu ai leva 'a e kupu ko ē. Ko e 42 'oku 'ikai ko e 52 kātaki. Ko e 'Atita Seniale kuo pau ko ha taha ma'u lakanga fakalao tau'atāina, pea kuo pau 'e 'ikai ke pule'i pē tu'utu'uni fakangāue'i ia 'i he'ene fakahoko 'ene ngāue mo ha ngaahi fatongia tukukehe 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he lao. 'A ia ko e me'a ia na'a ku 'uhinga ki ai ko ē ha *influence* pē ko 'etau toe kau, pe 'o kapau 'oku tau hanga 'o tuku hono fatongia 'oku *independent* pē tau'atāina pē ke ne fakahoko fakatatau ki he'ene 'ilo mo 'ene taukei. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai foki ko ha 'uhinga ia 'oku tau kau atu tautolu he'ene ngāue ko ia 'oku fai. Ka ko 'etau *issue* 'atautolu ia ko e *capacity* ko ia 'oku fai'aki 'ene ngāue kae taliui kakato mai ko e *issue* ia. Kapau 'e 'ikai ke ne ma'u 'e ia ...

Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fehu'i pē Sea ki he Fakafofonga. 'A ia ko e, te tau toe talaatu ko ē ngaahi me'a mo e me'a ke fai, 'oku 'ikai ko 'etau hanga ia 'o *compromise* 'ene tau'atāina ke ne fakahoko hono fatongia 'o fakatatau ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole. 'Oku 'ikai ko e 'ai ia ke tau ō 'o tu'utu'uni ki ai ko e fokotu'u.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Ko e fokotu'ú ke tokoni ko e fokotu'u Palēmia ke tokoni ki ai 'i he'ene ngāue, pea kapau ko e me'a ia 'e tokoni ki he *capacity* 'ene ngāue pea ne tali, pea ko ia pē te ne tali pē 'ikai ke tali.

Eiki Palēmia: Ko e Komiti Pa'anga 'e Fakafofonga, 'oku 'i ai 'a e 'Atita Seniale. Me'a ni 'oku 'ikai ko ha feitu'u lelei ia ke fai ai ha feme'a'aki he 'oku 'i ai tonu ke fai he tali fehu'i. Pea kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u atu pea ko u tui ko e Komiti lelei eni ke fakahoko ki ai he 'oku 'i ai tonu pē. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea ko e 'uhingá ia ke tau'atāina. 'Oua 'e ha'u ia 'o ta'utu ai he te ne mamae mo me'a. Ka ko e 'uhinga ko ē ke tau'atāina, he kapau na'e 'ikai ko ha'atau *issue* 'atautolu he 'ikai ke tau talanoa tautolu ki he me'a ko ení. Ka ko 'etau *issue* 'oku tau fakafehu'i he 'oku 'i ai 'a e *capacity* 'oku tōmui he 'omai e ngaahi lipooti. Ko e me'a ia.

Veivosā Taka: Sea ko 'eku ki'i fehu'i. Ko 'eku fehu'i pē 'oku fiha 'a e vahe 'a e Komiti Fili ko eni he houa, kapau 'e fokotu'u?

Taniela Fusimālohi: Ko e fehu'i mai kia au pē ko e fehu'i ki he Sea?

Veivosā Taka: Ha taha pē.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e hā e fehu'i?

Veivosa Taka: Ko 'eku fehu'i ko e toe 'ai fokotu'u e Komiti ko eni 'e fiha 'a e vahe 'a e toko taha he houa. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mahalo 'oku pa'anga 'e 50 mahalo 'i he fakataha. Ko e 'ai pē ia ke 'ai 'aki ha ki'i *lunch* ka ko e mahu'inga ko ē me'a ko eni kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha'atau *issue* Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tokoni atu pē Sea.

Taniela Fusimālohi: He 'ikai ke ha'u e me'a ia ko eni ki Fale.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fokotu'u mei he Pule'anga ke tukuatu 'a e fokotu'u Komiti Pa'anga ki he 'Atita Seniale ke vakai kiai he kaha'u

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu ki he Seá, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé kae fai atu pē ha ki'i tokoni pē ki he fakamalanga ko eni 'oku fakahokó. 'Uluaki pē Sea 'oku 'ikai ke u poupou, 'oku 'ikai ke u tui ki he fokotu'u e Komiti Fili. 'Uhingá pē he 'oku 'ikai ke fu'u mahino pē ko e komiti ko e hā 'ene me'a 'oku 'ai ke fakahokó. Ka koe'uhi ke vakai'i, pe ko e 'ai ke vakai'i 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Senialé. Ka ko e tālanga foki eni ia 'i he palani fakata'u kuo 'osi 'omai.

Ko u pehē ko e fokotu'u ko eni mei he Komiti Pa'anga kuo 'osi fe'unga ia ke 'ave ki he 'Atita Seniale ke ne fai'aki e fakakaukau'i. ...

<004>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku 'i ai pē 'elemeniti ia *outsource*, pau ke sio ia ki hono 'oku 'i ai e ngaahi founa. Pea 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni 'i he tu'unga faka'atita ki he, ke toe fai hono fokotu'utu'u 'i loto, kae lava ke ne hanga 'o mapu, mapule'i lelei e fo'i 'a e fo'i *quality* fo'i taau 'o e fo'i *outsource* 'a ia 'oku lahi e ngaahi fatongia. Ka ko e fokotu'u ia 'oku 'oatu mei he Komiti Pa'anga pea 'oku ou tui 'oku laumālie lelei pē 'a e 'Atita Seniale ia ke ne vakai ki ai he kaha'u.

Ka 'i he tu'unga lolotongá mo e palani ki he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku 'osi kamata ia ke lele kuo 'osi fe'unga lelei ia ke fai hono fakahoko. Ko hono vakai'i ko ē ko ē 'o e talafatongia mo e me'a 'a e 'Atita Seniale ko u tui lahi au ia kuo 'osi 'i he 'Atita Seniale pē ia ke ne fai 'ene ngaahi fakakaukau mo 'ene ngaahi fakahoko fatongia ki he'ene sio ki he, ki he kaha'u 'o e potungāue mo 'ene ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki ai. Ko ia Sea ko u fokotu'u atu.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau 'e *guarantee* mai pē 'e fakapapau'i mai ia he 'ikai ke toe hoko ha *issue* pea 'oku faka'ofa'ofa.

'Eiki Sea: 'Eua, 'Eua 11 kātaki te u ta'ofi ho me'á koe'uhí ko 'etau halafononga eni te u fakahā atu. 'Uluakí ko e Lipooti ko ē Komiti Pa'anga 'a ia 'oku 'osi 'omai e fokotu'u ke tau tali pē ta'etali. Ua 'o kapau 'oku fiema'u ke fai e feme'a'aki fekau'aki ki ho'o fokotu'ú 'e toki maau mai ia ki he 2:00 'o hangē ko e tu'utu'uni ko ē 'aneafi.

Taniela Fusimālohi: Mālō.

'Eiki Sea: Fiema'u ke 'omai e tohi pea 'oku lolotonga veti (*vet*) 'e he kau ngāue he taimi ni ko 'ene mahino pē ho'o fokotu'u 'e fakahū mai ia 'i he 2:00 'anai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko e ko e fo'i me'a eni Hou'eiki, 'uluaki 'o kapau 'oku mou fie tali ke alea'i fakataha 'a e Lipooti ko eni ko e Palani Ngāue 'a e 'Atita Seniale pea mo e fokotu'u ko eni 'a e 'Eua 11, toloi fakatoloua leva ia ke toki 'omai fakataha 'i he 2:00 'anai. Tukukehe 'o kapau 'oku mou loto ke tali ā 'a e Palani Ngāue kae toki 'omai makehe pē 'a e fokotu'u 'a 'Eua 11.

Paula Piveni Piukala: Ko u fokotu'u atu 'e au Sea ke tau tali 'e tautolu e palani ngāue ko eni, fakatatau 'oku fu'u mahu'inga pē ke tau hanga 'o fakatokanga'i hotau ngaahi *function* takitaha. Ko au 'oku ou 'oange 'a e *benefit of the doubt* ki he 'Atita Seniale.

Te tau *monitor* atu pē 'etautolu 'ene ngāue kae he 'ikai ke tau lava 'o fakamālohi'i 'a e 'Atita Seniale ki he ngaahi me'a ko eni. Na'e 'osi 'ohake pē 'ū fakakaukau ko eni he Komiti Pa'anga Sea. Pea mo e kole ki he 'Atita Seniale ke ne 'omai mu'a ha palani *ideal situations* ko e hā e me'a *capacity* mo e ngaahi me'a kotoa. Ka 'oku ou tui 'oku ngāue ki ai ka ko e palani eni ia ki he ta'u ni Sea. Ka ko ē ko u fokotu'u atu 'e au, tali e lipooti ia ko eni tau toki sio pē tautolu he fokotu'u ko ē 'aefiafi.

Pālōti tali Lipooti Fika 2/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fika 2/2024 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei. 'Oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e lipooti, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē.

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ki he Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili fekau'aki pea mo e Lipooti Fakata'u 'a e Pule'anga. Kole atu ki he Kalake ke lau mai.

Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga

Kalake Tēpile: Lipooti ko eni 'oku faka'aho ki he 'aho:

5 ‘Aokosi 2024

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 1/2024 Komiti Tu’uma’u, Komiti Fili fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ‘a e Pule’anga.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ‘a e Pule’anga (“Komiti”). Ko e lipooti ko eni ko e lipooti fakataimi (*interim report*) ‘a e Komiti ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 169 (A) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ni mo e tu’unga lolotonga kuo a’u ki ai ‘a e ngāue ‘a e komiti ni pea mo e fokotu’utu’u ngāue ‘e hoko atu ki ai koe’uhí ke fakakakato ‘a e talafatongia na’e fokotu’u ‘aki ‘e he Fale Alea ‘a e komiti ni.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Dr. ‘Aisake Valu Eke
Sea

Komiti Fili fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ‘a e Pule’anga)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai e Talateu, Puipuitu’a pehē foki ki he Fokotu’utu’u Ngāue ki he kaha’u pea mo e ...

<005>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile: ...

Talateu

1. ‘Oku ‘oatu he lipooti ni ‘a e ola fakamuimitaha ‘o e ngāue ‘a e Komiti Fili Fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ‘o e Pule’angá (“Komiti”). Ko e lipooti fakataimi eni *interim reports* ‘a e komiti ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 169 (a) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tongá (“Tohi Tu’utu’uni”). ‘Oku fakahoko atu ai ki he Fale Aleá ‘a e tu’unga kuo a’u ki ai ‘a e ngāue ‘a e komiti.
2. Ko e talafatongia ‘o e komiti ni ‘oku anga pehé ni”
“Ke vakai’i ‘a e fōtunga mo e kakano ‘o e ngaahi lipooti fakata’u ‘a e Pule’angá fakatatau ki he Kupu 51 ‘o e Lao ‘o e Konisitūtone ‘a Tongá, ke fakafetaulaki ‘a e ngaahi fakamatalá (pe ‘elemeniti ‘o e lipooti) ‘oku pehē ‘e he Fale Aleá ‘e ‘aonga ki hono fatongiá ke sivilivi’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá. Pea mo e ngaahi fakamatala ‘oku tu’utu’uni ‘e he Laó ke fakahū ki he Fale Alea ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Pule’angá.

3. Na'e tali 'e he Fale Aleá ke fokotu'u 'a e komití mo hono kau Mēmipá:

Mēmipa mo e Mēmipa talifaki 'o e Komití:

- i. Hon. Dr. 'Aisake Valu Eke (Na'e fili 'e he komití ke ne hoko ko e Sea 'o e Komití.
- ii. Lord Fakafanua
- iii. Lord Tu'ivakanō
- iv. Hon. Hu'akavameiliku
- v. Hon. Tiufilusi Tiueti
- vi. Hon. Mateni Tapueluelu

Mēmipa Talifakí:

- i. Lord Tu'iha'angana (Hou'eiki Nōpelé)
- ii. Hon. Samiu Vaipulu (Pule'angá)
- iii. Hon. Taniela Fusimālohi (Fakafofonga 'o e Kakai)

Puipuitu'a:

4. 'I he 'aho 28 'o Ma'asi 2023, lolotonga 'a e ngaahi feme'a'aki 'a e Fale Aleá mo e Komiti Kakatō 'i he ngaahi lipooti fakata'ú 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá. Na'e 'ohake ai 'a e tokanga makehe ki he fatongia 'o e Fale Aleá ki hono sivilivi'i 'a e ngāue 'a e Pule'angá, 'a ia 'oku fakafou mai 'i he ngaahi lipooti fakata'u 'a e ngaahi potungāue. Na'e fakamamafa'i ai 'e he Fale Aleá 'a hono fatongia 'i hono fakahū mai ha ngaahi lipooti fakata'u ke sivilivi'i 'a e ngāue na'e fakahoko 'e ha potungāue 'a e Pule'angá 'o fakatatau ki hono fatongia 'i he Kupu 51 (5) 'o e Konisitūtoné. Ko e fatongia ko iá 'oku kau ki ai 'a hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he potungāue 'o fakatatau ki he patiseti na'e tali 'e he Fale Aleá ke fakaivia mo fakapa'anga 'e he ngaahi palani ngāue (*corporate plan*) na'e fakahū mai 'e he ngaahi potungāue.

Ko e taumu'a 'a hono vakai'i 'o e lipooti fakata'ú ke fakapapau'i 'a e lahi 'o e fakamole 'a e potungāue 'o fakatatau ki he patiseti na'e vahe'i ange ki aí, ngaahi ngāue na'e fakamole ki ai 'a e patiseti 'a e potungāue ko iá ke a'usia 'a 'ene ngaahi taumu'á 'i he'ene palani ngāue pea ke lipooti ki Fale Alea pe na'e lava 'a e ngaahi ngāue ko iá pe 'ikai mo e ngaahi 'uhinga ki aí. Ko e me'a sivi 'e ngāue'aki ki hono vakai'i 'o e lipooti fakata'ú ko e 'esitimetri mo e palani ngāue 'o e ta'u fakapa'anga ko iá.

- 5.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fokotu'u kuo 'osi fe'unga hono *introduce* mai e lipootí, ko u fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke toki talanoa'i ai. Kuo 'osi 'omai e puipuitu'á mo e taumu'á. Ko e fakamatala ngāue ...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku 'ikai ke ke kau koe he fe'ungá, ko au ko u fe'ungá. Ko 'ene mahino ki he Seá ko e taimi ia ke tau hoko atu aí.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko e fokotu'u atu pe ko e sio ki he'etau taimí mo e ...

'Eiki Sea: Hoko atu Kalake

Kalake Tēpile:

5. Na'e 'i ai e hoha'a e Hou'eiki Mēmipá koe'uhí ko e 'ikai lava ke fakahoko lelei honau fatongia ke sivilisi'i e ngaahi lipooti fakata'ú pea mo fakapapau'i 'a e fatongia taliui 'a e Pule'angá koe'uhí 'oku 'ikai faitatau (*consistent*) 'a e fōtunga (*structure*) mo e anga hono fa'u (*format*) 'o e ngaahi lipooti 'a e ngaahi potungāue. 'Oku 'ikai ke ho'ata mai mo hōhoa mālie 'a e ngaahi fakamatala 'i he lipooti fakata'ú ke mahino mai 'a e anga hono fakamoleki 'o e pa'anga na'e vahe'i ki he potungāue 'i he patisetí pea mo e ngāue mo e ola na'e a'usia 'o fakatatau ki he palani ngāue. 'Oku 'ikai lava 'e he Hou'eiki Mēmipá 'o muimui'i pe na'e fakahoko ha ngāue ki ha ngaahi fiema'u vivili na'e kole mei honau ngaahi vāhenga filí.
6. Na'e makatu'unga ai 'a hono fokotu'u ha Komiti Fili ke vakai'i 'a e fōtunga 'o e ngaahi Lipooti Fakata'u 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá pea ke fakaikiiki mai ai 'a e ngaahi fakamatala 'e fiema'u 'e he Fale Aleá meí he ngaahi potungāue ke tokoni ki honau fatongia ki hono sivilisi'i e ngaahi lipooti fakata'ú.

Ngāue 'a e komiti:

7. Na'e fakahoko 'a e fakataha 'e 2 'a e komiti ...

'Eiki Sea: Kalake peesi 20, fokotu'utu'u ngāue ki he kaha'ú. ...

<006>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile: ... 'I he peesi 20.

Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u

Ko e tu'unga eni 'oku a'u ki ai 'a e ngāue 'a e Komiti.

'Eiki Sea: Kupu 20 kātaki - 'oku faka'amu 'a e Kōmiti ke hoko atu.

Kalake Tēpile: Fokotu'utu'u ngāue ki he kaha'u

20. 'Oku faka'amu 'a e Komiti ke hoko atu 'a e ngāue ke fakakakato 'a e talafatongia kuo tukuhifo mei he Fale Alea ki hono fa'u ha sīpinga fakaangaanga 'o e lipooti fakata'u. 'Oku kau ki ai 'a e konga 3 mo e konga 4 'o e ngaahi ngāue 'a e komiti.

Tēpile 3 – Fokotu'utu'u ngāue 'a e Komiti Fili ki he kaha'u.

Fakaikiiki: Konga 3 - Polokalama Talatalanoa

1. Polokalama fakataha ke talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki 'a e Pule'anga – Komisoni 'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga, Va'a Palani 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia, Potungāue Pa'anga mo e Kau 'Ofisa Pule Ngāue 'o e Ngaahi Potungāue pea pehē ki he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale ke fakafe'iloaki atu 'a e fōtunga fakaangaanga 'a e lipooti fakata'u mo tānaki mai ha ngaahi fokotu'u fakakaukau mei he ngaahi kupu fekau'aki.

2. Polokalama fakataha ke talatalanoa mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea – Hili hono tānaki kotoa mai 'a e ngaahi fakalelei mo e ngaahi fakatonutonu ki he fotunga fakaangaanga 'o e lipooti fakata'u pea toki tuku atu leva ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ke 'omai ha ngaahi tānaki fakatonutonu pe fakalelei ki ai.

Hili hono fa'u 'o e fotunga fakaangaangá pea fa'u foki mo hono ngaahi fakahinohino (*guidelines*). Ko e taumu'a ke fakaikiiki ai 'a e fotunga fakaangaanga, ngaahi kongá mo e ngaahi fakamatala 'e fiema'u ke fakakau ki ai 'a ia 'oku fiema'u 'e he Fale Alea fakataha pea mo ha ngaahi sipinga (*samples*) ki he ngaahi kongá takitaha.

Konga 4: Ke fa'u mo fakahū atu 'a e lipooti aofangatuku 'a e Komiti ki Fale Alea fakataha mo e fotunga mo hono ngaahi fakahinohino ke toki tu'utu'uni aofangatuku ki ai 'a e Fale Alea.

Taimi ke fakahoko ai 'i he 2024 - 'Aokosi pea mo Sepitema.

Taimi ke fakahoko ai 'a e kongá 4: Lipooti ki Fale Alea - 'Okatopa.

Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u.

Konga 21- Ko e tu'unga eni kuo a'u ki ai 'a e ngāue 'a e Komiti pea 'oku tuku atu ai mo e ngaahi fokotu'u ke hoko atu 'a 'ene ngāue 'o anga 32ef ni.

- i. Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Fili Fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 'a e Pule'anga 'i he tu'unga kuo a'u ki ai 'a e ngāue he taimi ni (*pe Interim Report*).
- ii. Ke tali 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e Komiti Fili ki he kaha'u 'i he tēpile 3 kimu'a pea fakahū mai 'a e lipooti aofangatuku 'a e Komiti ki he Fale Alea.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke u ki'i ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u ke tali Lipooti fika 1/2024 Komiti Fili fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Fakamālō atu ki he Komiti 'enua ngāue lahi ko eni. Mahino pe 'a e lahi 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'omai e ngāue lahi na'e fai he Komiti kae 'uma'ā 'a e *secretariat*. Pea 'oku fiefia pe 'a e Pule'angá ia ke fai e talatalanoa ko eni ko e 'uhingá kae toki 'omai 'a e lipooti fainoló. 'A ia 'oku mau fokotu'u atu mautolu ke tau tali 'etautolu 'a e 'u me'a ko eni he 'oku 'aonga pe ke fai e talanoa ia hangē ko e ngaahi fokotu'utu'u 'oku 'omai. Ke 'uhinga he ko ena 'oku toki ai e lipooti fainolo 'e toki ha'u 'amui mālō Sea.

'Eiki Sea: Sea e Komiti .

'Aisake Eke: Fakamālō atu pe ki he Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Kōmiti ko e fokotu'u pe ena pea mo e lipooti 'ikai ke toe 'i ai ha toe tānaki atu Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Fokotu'u ke fakakau atu ki he Komiti fili 'a e Minisita ongo Potungāue 2 Pule'anga koe'uhi ko e fōmeti ngāue'aki nau lipooti 'oku faingofua ke ngāue'aki

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u fakamālō au he lipooti ko eni ka na'a ku lau 'anepō e lipooti pea hangē 'oku ki'i fihifihi ange ia 'i he me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e 'uhingá. 'I he anga ko ē 'eku lau hifo 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku kamata ke nau sio ki ai. Ka 'oku hangē kiate au ko e me'a na'e fai ki ai e 'uhinga ia 'oku ki'i *more simple* ange ia he me'a ko eni.

Ka ko u poupou pe au ia ki he fokotu'u ko ē ke hoko atu e talanoa he koe'uhi ko e anga eni 'eku vakai, te tau ha'u pe 'o a'u ki he *Public Service Act* ki he kupu ko ē 'oku talafatongia ai e *CEO* ki he lipooti. Ke liliu mo ia ki ha *format* 'oku tau *agree* ki ai mo e Pule'anga ke 'oua 'e fa'u e lipooti kehekehe 'e 2 ko e lipooti ke 'ave ki Fale Alea mo e lipooti ke 'ave ki he Minisitā

...

<007>

Taimi: 1110-1115

Taniela Fusimālohi: ... kae fa'u pē lipooti pē 'e taha, 'alu pe ki he Minisitā ha'u ki heni ko e me'a pe ia 'oku tau. Ko e, ko 'eku fie foki pe ko u fakamālō ki he Lipooti ko eni 'a e *MOI* mo e Lipooti ko ē ki he Minisitā ko ē ki he Fefakatau'akí. 'Oku na teletele ofi naua he me'a na'e fai ki ai e 'uhinga ko ē he ta'u kuo 'osí. Pea kapau 'e ui atu 'a e Minisitā ko eni ki he Komiti ke na ta'utu ai 'o ki'i fai pe ha fale'i ki he komiti he koe'uhi he na'a ku faka'amu au ke tuku ki he Komiti ko eni 'o e Kakato he 'oku fakatekinikale e me'a ke fai hano ki'i vete fakatekinikale.

Ka 'oku ou poupou atu ki he lipooti na'a lava ke ui mai mo e ongo Minisitā ko eni ke na ō mai 'o fale'i. He 'oku hangē pe foki ko 'eku 'uluaki fokotu'u na u fokotu'u foki 'e au ke fakafoki pe kia nautolu ke nau ha'u mo ia. Pea ko eni 'oku fiu tali foki nautolu ko e toki 'omai ia he lipooti kuo mu'omu'a mai e ongo Minisitā ia mo e me'a pe ko ē ko ē na'e fai pe ko ē ki ai e 'uhinga mahalo 'oku na 'osi 'alu naua 'o peseti 98 ko hono ki'i fulihí pe. Ka ko u pehē pe ke 'omai 'ena *format* 'ena lipooti mo na kau mai ki he komiti 'o ki'i fale'i e komiti ki he me'a fakatekinikale he ko e anga 'eku maheni 'a'aku he me'a ko e lipooti. Ko 'eku sio hē Sea 'oku tuifio mai 'a e fokotu'utu'u ia he me'a 'oku tonu ia ke 'alu ki he *corporate plan* mo e me'a 'oku tonu ke ha'u pe ia 'i he lipooti mai 'o e ngāue ko ē na'e lava.

'A ia ko e me'a ia 'oku ou sio ai hangē 'oku ki'i fetuituiaki 'oku fai e ki'i nonofo ia 'a e ongame'a 'i loto hē kae 'ikai ke fakamavahe'i ko e ongo me'a kehekehe. Ke 'alu e me'a ki he *corporate plan* 'oku kehe, 'alu e me'a ki he lipooti ke talamai e ngāue na'e fai 'aki 'a e pa'anga 'a e Patiseti pea tau toki, he 'oku 'omai fakatoloua pe ongo me'a ki heni Sea, lipooti fakata'u mo e palani ko eni 'a e potungāue.

Ka ko u poupou atu pe kapau ko e fokotu'u ia ke hoko atu e ngāue he ko ē 'oku 'osi lava pe 'o mahino 'enau fokotu'utu'u ngāue. Ka ko e me'a pe ko u tokanga ki ai, pea kapau 'oku fiema'u mo au ke u 'alu atu 'o ta'utu ai pea sai. Ka ko u tui 'oku fe'unga pe ongo Minisitā ia ko ē na'a fu'u fonu e komiti mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō 'aupito Sea e ma'u faingamālie ko u meimei mohe au ia. Ko 'eku fehu'i pe 'a'aku ia ki he Fakafofonga pe ko e *format* fē lolotonga 'ene *PSC*, na'a ne fokotu'u ki he 'ū *format* ai e 'ū lipooti fakata'u, pe ko eni pe 'oku 'alu ki ha toe me'a 'e taha.

He ko e me'a ko ē na'a ne tali he lolotonga 'ene ngāue 'i loto 'oku hala ko eni 'oku ne faka'uhinga ko eni mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u kole fakamolemole atu koe'uhí ko e *format* ko eni 'oku 'asi ko ē 'i he *Public Service Act* ko e fa'u 'emautolu he 2010 he fa'u ko ē lao. 'Ikai foki ke u 'ilo 'e au te u a'u mai mo au ki Fale Alea ni 'o sio he me'a, pea ko u kole fakamolemole atu he'emaui tōnounou ko ia, he na'e 'i ai e 'Ateni Seniale, ko e 'Atita Seniale, kau *CEO* 'alu atu mo au ki ai, sio ange ki he kau poto ki he me'a 'oku nau ha'u mo ia he Lao 2010.

Ko u fakamālō 'oku 'i ai 'a e kakai he 'aho ni 'oku nau feinga ke liliu ke tau taliui fakalelei ki he kakaí mo e Fale Alea 'o Tongá ki he tukuhau 'oku ngāue'aki pea mo e, ka 'oku ou poupou pe au ia ki he me'a ka ko e tali ia ki he fehu'i 'a e Nōpele ko u kole fakamolemole atu he'emaui ...

Fokotu'u Tongatapu 1 ke kau 'Eua 11 'i he Komiti Fili

Tevita Puloka: Sea ko u fokotu'u atu au mo 'Eua 11 ke toe kau he komiti ko eni.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku Sea ke holomui ā mei he *transparency* ki he *thematic* kae tonu e ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea kapau ko e 'ātunga ē *format* na'a tau me'a mai ai ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e me'a ia na'e fihia ai 'a e *format* ko eni mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia he 'oku ou kole fakamolemole atu kapau 'oku ta'emaui 'a e lipooti mai 'a e Pule'anga ko mautolu he'emaui ki 'i fokotu'utu'u ko ia, ko u kole fakamolemole atu.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'uluaki tali ho kole fakamolemole. Ua 'oku ke tali 'a e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 1 ke ke kau he komiti?

Taniela Fusimālohi: Mahalo 'oku sai ange pe ke u tangutu pe 'i tu'a 'o sivi atu 'enau ngāue. He ka u ka 'alu au ki loto 'e toe movete e komiti ha ...

Pāloti tali Lipooti Fakataimi Komiti Fili Fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'angá

'Eiki Sea: 'Ikai tali. Hou'eiki kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti *Interim Report* 'a e Komiti Fili Fekau'aki pea mo e Lipooti Fakata'u 'a e Pule'anga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 22.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he 4.3 'etau 'asenita 'a ia ko e Lipooti Fika 5/2024 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu fekau'aki eni pea mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024. Kalake ke lau mai.

Lipooti Fika 5/2024 Komiti Ngaahi Totonu & Monū'ia Fale Aleá fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024

Kalake Tēpile: Lipooti ko eni 'oku faka'aho ki he 'aho 12 'o Siulai 2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea

Lipooti Fika 5/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 5/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni
Lord Tu'ivakanō...

<003>

Taimi: 1115-1120

Kalake Tēpile: ... Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Aleá.

'Eiki Sea: Ke lau kakato mai e lipooti.

Kalake Tēpile : 'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024.

'I he 'aho 28 'o Fepueli, 2024 na'e fakahū ai ki he 'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ha Tohi Tangi 'e he Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 2 - *Hon Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi* pea na'e lesisita ia ko e Tohi Tangi Fika 3/2024 ("Tohi Tangi").

'I he 'aho tatau ai pē na'e tuku atu ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'a e tohi tangi 'i ha tohi fakahoko ngāue mei he Kalake Pule ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, ("Komiti") 'o fakatatau ki hono mafai 'i he Tu'utu'uni 176 konga B konga (i) faka-Loma 'i he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga. (Ngaahi Tu'utu'uni). Na'e tuku atu 'a e tohi tangi ki he Komiti ke fakahoko 'a hono fatongia angamaheni, ko hono vakai'i (*screen*) 'a e tohi tangi ke fakapapau'i 'oku faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uni.

Hili ‘a hono vakai’i ‘a e Tohi Tangi na’e fakafoki ke fakalelei’i pea toe fakahū mai ‘o lesisita ko e Tohi Tangi Fika 3A/2024 (‘i he Fakalahi A ‘o e lipooti). ‘I he hili ‘a hono vakai’i ‘a e Tohi Tangi Fika 3A/2024 na’e fakafoki ke fakalelei, pea toe fakahū mai ‘o lesisita ko e Tohi Tangi Fika 3B/2024 (‘i he Fakalahi 1 ‘o e lipooti).

2. Ngāue ‘a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 3/2024.

Tohi Tangi Fika 3/2024

‘I he ‘aho 29 Fepueli 2024 na’e fakahoko ai ‘a e fakataha Fika 3/2024 ‘a e komiti ‘o alea’i mo vakai’i ‘a e tohi tangi ‘o fakatatau ki he tu’unga faipau ‘o e tohi tangi mo e Ngaahi Tu’utu’uni.

‘I hono fakalūkufua na’e faipau pē ‘a e tohi tangi ki he Ngaahi Tu’utu’uni ka neongo ia, na’e fakatokanga’i ‘e he Komiti ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ikai faipau mo e Ngaahi Tu’utu’uni.

i) **Tu’utu’uni 123 (1) (b) (ii)**

Fakatatau ki he Tu’utu’uni ko eni, ko e tohi tangi kotoa pē kuo pau ke fakapapau’i ‘oku faka’apa’apa. Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘oku ‘i ai ‘a e lave hangatonu ‘a e tohi tangi ki he Huafa ‘o e Fale ‘o e Tu’i pea ‘oku malava pē ke ongo ta’efaka’apa’apa. Na’e fokotu’u atu ‘e he komiti ki he ni’ihi na’a nau fakahū mai ‘a e tohi tangi, ke toe vakai’i koe’uhi ke fakapapau’i ‘oku ongo faka’apa’apa.

ii) **Tu’utu’uni 123 (1)(b) (iv)**

Ko e tohi tangi kuo pau ke fakahū atu ‘e ha Mēmipa ‘a ia kuo pau ke fakapapau’i ‘oku fakalea ‘i he lea ‘oku ‘ikai fakatupu’ita. Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea ‘oku malava pē ke pehē ‘oku fakatupu’ita. Na’e tui ‘a e komiti ‘e malava pē ke toe fakalea ange ‘i ha ngaahi lea ‘oku toe fakamatāpule ange pea ke fokotu’u atu ki he ni’ihi na’a nau fakahū mai ‘a e tohi tangi ke toe fakalea ange ‘a e ngaahi lea ko ia.

iii) **Tu’utu’uni 123(2) (a)**

Fakatatau ki he Tu’utu’uni ko eni, kuo pau ki he ‘Eiki Sea ke tu’utu’uni ki ha tohi tangi pē ‘oku felāve’i mo e ngāue ‘a e Fale Alea.

Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘o e Fale Alea ke ne tali ‘a e Tangi Fika 1, 3, mo e 4, neongo ia, ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Fale Alea ke ne fokotu’u ha Komiti Fili ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i mo e Tangi hono 2, ke fokotu’u ha Komiti makehe ‘a e Fale Alea ki hono fakatotolo’i mo sivilivi’i ‘i he ngāue fakapa’anga ‘a e Pangikē Langa Fakalalakalaka ‘o Tonga (PLFT) ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Fale Alea ke fokotu’u Komiti Fili.

Na’e toe fakatokanga’i foki ‘e he komiti ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e fokotu’u (*Motion*) Fika 10/2023 na’e tukuhifo mei he Fale Alea ki he Komiti Pa’anga ke nau ngāue ki ai. Ko e fokotu’u ko eni na’e fakahū atu ia ‘e he Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua 11 pea mo Tongatapu 7, ‘oku meimei natula tatau mo e tohi tangi ke fokotu’u ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea ke vakai’i ‘a e faifatongia ‘a e Pangikē Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga pea mo hono kau talēkita.

iv) **Tu’utu’uni 170**

‘I he Tu’utu’uni 170 ‘i he ‘uluaki faingamālie hili ‘a e fakapapau’i ‘e ha Komiti Fili

ha ngaahi ola ke fakahū ki he lipooti, pea kimu'a hono fakahū 'a e lipooti, ko ha taha 'oku hā hono hingoa he lipooti 'a ia 'e ngalingali ke uesia lahi 'a hono ongoongo ai, kuo pau ke 'uluaki fakahā atu ki ai 'a e ngaahi ola, pea 'oange ha faingamālie fakapotopoto ke 'omai ha'ane tali ki ai. Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi tukuaki'i 'i he tohi tangi neongo 'oku 'ikai fakahā mai 'a e hingoa, ka 'oku fakahā mai 'a e lakanga 'o e ni'ihhi ko ia.

v) **Tu'utu'uni 123(1) (b) (i)**

'Oku tu'utu'uni ai ke fakapapau'i 'oku muimui 'a e tohi tangi...

<004>

Taimi: 1120-1125

Kalake Tēpile: ... ki he Ngaahi Tu'utu'uni mo e ngaahi tu'utu'uni tu'uma'u 'a e Fale Alea.

Fakatatau ki he ngaahi founga ngāue kuo ngāue'aki he Komiti, na'e fakatokanga'i ai 'a e ngaahi lea 'oku sipela hala 'a ia na'e fokotu'u atu 'e he Komiti ke fakatonutonu ke tonu 'i hono ngāue'aki 'i he lea faka-Tonga.

'I hono fakamā'opo'opo 'a e ngāue 'a e Komiti ki he tohi tangi na'e tu'utu'uni ai 'a e komiti ke fakafoki 'a e Tohi Tangi Fika 3/2024 mo fokotu'u atu ke fakalelei'i 'aki hono toe fakatonutonu mai 'e he kau fatu tohi tangi ke fakapapau'i 'oku muimui ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea pea ke fakatatau ki he ngaahi founga ngāue kuo ngāue'aki mai 'e he komiti ki mu'a pea toki fakahū atu ki Fale Alea.

Tohi Tangi Fika 3A/2024

'I he 'aho 19 'o Ma'asi 2024, na'e toe fakahū mai ai 'a e tohi tangi hili hono fakalelei'i 'o lesisita ko e Tohi Tangi Fika 3A/2024. Na'e fakakakato 'e he kau fatu tohi tangi 'a e kongā lahi 'o e ngaahi fakalelei na'e fokotu'u atu mei he komiti ka neongo ia na'e fakatokanga'i pē 'a e ngaahi lea 'e ni'ihhi ne te'eki ai ke fakatonutonu.

Na'e tu'utu'uni ai 'a e komiti ke fakafoki pē 'a e Tohi Tangi Fika 3A/2024 ki he kau fatu tohi tangi ke fakalelei'i mai 'a e ngaahi fakalelei ne te'eki ai ke fakahoko ha ngāue ki ai pea toe fakahū mai.

Tohi Tangi Fika 3B/2024

'Aho 17 'o 'Epeleli 2024, na'e toe fakahū mai ai 'a e Tohi Tangi Fika 3A/2024 hili hono fakahoko 'o e ngaahi fakalelei pea na'e lesisita ia ko e Tohi Tangi Fika 3B/2024.

Na'e vakai 'a e komiti ki he Tohi Tangi Fika 3B/2024 kuo ma'opo'opo 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakatonutonu ne fokotu'u atu mei he komiti pea 'oku faipau mo e Ngaahi Tu'utu'uni.

3. **Fakamā'opo'opo**

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he Tohi Tangi Fika 3B/2024 pea 'oku faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uni. 'Oku fokotu'u atu ai:

- (i) Ke tali 'a e Lipooti Fika 5/2024 e Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.
- (ii) Ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 3B/2024 'i Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakatokanga'i atu ko e Sea e Komiti ko eni 'oku poaki mai ka ko e toko 3 mei he komiti 'oku me'a 'i Fale ni, kapau 'oku 'i ai ha'amou me'a ki he ola ho'omou ngāue. Ko e fokotu'u eni Hou'eiki 'e 'ikai ke lau e lipooti, 'e 'ikai ke lau e tohi tangi kae 'oleva kuo tali e lipooti. Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e kole pē ke fakafofonga'i atu mu'a 'a e komiti ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke me'a heni homau kau taki pea ko e motu'a ni pē ia mo e toko ua kehe ka ko e anga ena e lipooti Sea mo e ngāue. Mou kātaki pē he tuai ko e feinga ke fakakakato ke muimui 'o fakatatau ki he'etau Tu'utu'uni Sea ka ko 'ene kakato ena pea 'oku fakahū mai pea 'oku fokotu'u atu pē 'o fakatatau ki he me'a 'oku fokotu'u mai he lipooti Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Palēmia: Sea 'i ai ha faingamālie?

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Tokanga 'Eiki Palēmiá 'oku lolotonga fai fakatonutonu fakalao ki he tangi 'oku alea'i

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e ki'i, 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'oku mahino pē 'oku 'osi 'ave e ngaahi tohi ke fai ha tali mai mo e ngaahi alā me'a pehē. Ka ko e, ko e fakamanatu pē eni ia 'oku lolotonga fai e fakatonutonu fakalao ki heni, na 'oku sai ange ke fakamaau mo fakamā'opo'opo 'etau ngāue kae toki 'omai, 'i ha'atau alea'i 'e tautolu ia kimu'a 'oku 'oku lolotonga fai e fakamaau'i 'i he Fakamaau'anga 'a e, 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku fai e tokanga ki ai Sea. Ko e anga pē ia e fakamanatu na 'oku, kae kole pē ki he komiti na'a hoko atu pē 'enau ngāue kae toki 'omi kae 'oleva mu'a ke lava atu 'enau fakatonutonu fakalao mālō Sea.

Taukave Tongatapu 4 ko e tohi tangi 'oku alea'i ko e totonu ia kakaí ke nau tangi mai ai

Mateni Tapueluelu: Sea ko u faka'apa'apa'i pē me'a 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Palēmia ka ko e anga eni e fakakaukau 'a e komiti pea 'oku 'i ai e totonu 'a e kakai ko eni ke nau tangi mai. Tukukehe Sea kapau 'e toki 'omai ha fale'i fakalao totonu 'oku uesia ha me'a heni 'i he hopo Sea ka ko e anga eni e fakakaukau 'a e ni'ihiki ko eni 'oku 'i ai 'enau totonu ke fakahoko mai ke ongo mai ki he Fale Alea 'o Tonga Sea pea ko 'ene kakato ē ia e ngāue 'a e komiti ki ai. Pea 'oku fai mai ai 'a e fokotu'u Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē kapau 'e tuku pē mu'a 'a e ki'i faingamālie ke u toe lea tu'o ua atu ai. Ko e taimi pē ko ē 'oku 'oku fai ai e feme'a'aki 'i Fale Alea 'oku *public information* leva ia. Ko e me'a pē eni ki hotau Fale pē te tau fakamaau'i 'e tautolu 'i Fale Alea ni 'oku ...

<005>

Taimi: 1125-1130

‘Eiki Palēmia: ... lolotonga tuku ‘a e keisi ko ení ki he Fakamaau’angá. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia tau pehē ‘e fakafūfū he ko e ‘uhingá ‘oku lolotonga fai ‘a e fakatonutonu fakalao ia ki ai. Ka ko e ‘uhingá pe ke tau fefaka’apa’apa’aki ‘i he ngaahi fatongia tautautefito ki he ngaahi me’a pehe ní.

‘Oku ou tui lahi au ‘e fai pe e feme’a’aki ia heni Sea, ma’u mai ha ngaahi fakamatala kae vakai’i atu pe mu’a ‘e Sea kae ‘uma’ā ho’o Kalaké pe ‘oku taau ke tau fai ha feme’a’aki ‘i heni he taimí ni. Pe hokohoko atu pe ngāue e me’á hono ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala mo e alā me’a pehē *given* ‘oku lolotonga fai ‘a e fetu’uaki fakalao ki he keisi ko ení. Tukukehe kapau kuo ‘osi e keisi ia Sea, mālō.

Toloi ki he 2 pm ‘asenita 4.3 kae fakapapau’i tu’unga fakalao ki he tangi

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki te u toloi e ‘asenita ko ení ki he 2 kae ‘omai e faingamālie ke fai ha fekumi fakalao ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i aí. Mahino pe ‘oku ‘i ai e totonu faka-Konisitūtone e kakaí ke ‘omai ha’anau tangi ki he Fale Aleá pea mo ‘Ene ‘Afió. Ka ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi tu’utu’uni makehe ‘a e Falé pau ke tau tali ui ki ai ‘o makatu’unga he ‘ū keisi ‘oku fakahoko he Fakamaau’angá ke ‘oua ‘e hangē ko ē ‘oku tau fefusiaki pea mo e Pule 2 e fonuá.

‘A ia ko hono toloi pe koe’uhí ke fakapapau’i mai e tu’unga fakalao ‘oku ‘i aí ‘a e ngāue ke tau hoko atu ki aí.

Mahino Hou’eiki ke tau hoko atu ki he Fika 4.4 ‘etau ‘asenitá. ‘A ia ko e Lipooti Fika 6/2024 e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu fekau’aki pea mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024. Kole atu ki he kalaké ke kamata hono lau maí.

Lipooti Fika 6/2024 Komiti Tu’uma’u Ngaahi Totonu fekau’aki Tohi Tangi Fika 4A/2024

Kalake Tēpile: Lipooti ko eni ko e ‘aho:

30 Siulai 2024

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

Lipooti Fika 6, 2024 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Aleá Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na e Lipooti Fika 6/2024 e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonú mo e Monū’ia ‘a e Fale Aleá.

Fekau’aki e lipooti ko ení mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024.

Faka'apa'apa atu

Fakamo'oni

Lord Tu'ivakanō

Sea

Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea: Lau kakato mai ai pe lipooti 'oku 'i nounou.

Kalake Tēpile:

Talateu:

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá ("Komiti") fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024.

'Aho 7 'o Ma'asi 2024 na'e fakahū ai ki he 'ofisi 'o e 'Eiki Sea Fale Aleá ha tohi tangi 'e he Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 4 Hon. Mateni Tapueluelu Fakafofongá. Pea na'e lēsisita ia ko e Tohi Tangi Fika 4/2024 ("Tohi Tangi"). Ko e kaveinga 'o e tohi tangi ke fai ha ngāue fakavavevave ki he langa fale tokoni 'a e Pule'angá 'i Fonoi mo Nomuká.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tangi 'e 4.

1. Ke fakakaukaua mu'a 'e he Fale 'Eiki ha founga ke fakatotolo'i 'a e 'alunga totonu 'o e pa'anga tokoni ko ení koe'uhí kae lava ke 'ata mai ki tu'a 'a e founga hono ngāue'aki he 'oku mau tui 'oku 'i ai 'emau totonu ke mau 'ilo ki ai.
2. Ke fakamahino mai mu'a 'a e founga aleapau 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi kautaha langá mo hono fakaikiiki kae malava ke mau mahino'i 'a e tūkunga totonu 'oku 'i ai 'a e ngāue ni. He 'oku mau tui fakapapau 'oku 'ikai totonu ke a'u ki he tu'unga totonu ko eni. Ke toutou ha'u e ki'i kau langa pea nau foki koe'uhí ko e 'ikai ma'u 'enau vahé kae li'aki 'a e ngaahi falé ke tu'u ta'e'osi 'o 'ikai mahino mai ha taimi pau te nau toe foki mai ai.
3. Ke 'omai mu'a ha tali pau meí he Pule'angá ki he tu'unga 'e a'u ki ai 'a e ngāué ni mo ha fakafuofua ki ha taimi 'e kakato ki ai he 'oku 'alu pe taimí mo e lahi ange ngaahi koloa langa 'e 'ikai toe lava hano faka'aonga'i. Pea 'oku 'i ai 'emau tui ko e toe fo'i fakamole makehe eni ia ki hono toe fakafetongi mai 'a e ngaahi koloa ko ení.
4. Ko e fiha nai 'a e pa'anga na'e vahe'i ki he ngāue ko ení pea ko e fiha 'oku kei toe 'i he lepá 'o fakatatau ki he fale 'e 48 'i Nomuka pea fale 'e 18 'i Fonoi 'oku totonu ke fai hano langa.

'I he 'aho 11 'o Ma'asi 2024 na'e tukuhifo ai meí he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea e tohi tangi 'i ha tohi fakahoko ngāue meí he Kalake Pulé ki he komiti 'o fakatatau ki hono mafai 'i he Tu'utu'uni 176 (b) (i) 'i he Ngaahi Tu'utu'uni mo e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá. ("Ngaahi Tu'utu'uní). Na'e fakahoko ai 'e he komiti 'a hono fatongia angamaheni ko hono vakai'i (*screen*) 'o e tohi tangi ke fakapapau'i 'oku faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uní.

Hili 'a hono vakai'i e tohi tangi na'e fakafoki ke fakalelei'i pea toe fakahū mai 'o lesisita ko e Tohi Tangi ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Kalake Tēpile: ... Fika 4A/2024 vakai ki he Fakalahi A 'o e Lipooti.

2. Ngāue 'a e Kōmiti ki he Tohi Tangi Fika 4/2024

Tohi Tangi Fika 4/2024

'I hono vakai'i 'e he Komiti 'a e Tohi Tangi 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá ("Tohi Tu'utu'uni") na'e faipau pe 'a e Tohi Tangi ki he Tohi Tu'utu'uni tukukehe ange 'a e Tu'utu'uni 121(d) pea mo e 123(1)(b)(i) 'oku 'ikai faipau ki ai.

i. Tu'utu'uni 121 (d)

Fakatatau ki he tu'utu'uni ko 'eni, ko e tohi tangi kotoa pē kuo pau ke hiki ai 'a e fakamatala nounou 'o e tangi, *prayers* 'i 'olunga he peesi kotoa pe 'oku fakamo'oni mai ai 'a kinautolu 'oku 'omai 'enau tohi tangi. Ko e tohi tangi ko e peesi 'e 2 'oku fakamo'oni mai ai 'a e kau tangi', peesi hono 2 mo e 3. 'I he ongo peesi ko eni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala nounou 'o e tangi, *prayers* 'i 'olunga he peesi taki taha.

Na'e tu'utu'uni ai 'a e komiti' ke fakafoki ki he kau fatu tohi tangi' ke fakalelei'i e konga ko eni 'aki hono hiki 'a e fakamatala nounou 'o e ngaahi tangi' 'i 'olunga 'i he ngaahi peesi fakamo'oni. Na'e makatu'unga eni 'i he mahu'inga'ia a e Kōmiti ke fakamamafa'i a e taumu'a 'o e tu'utu'uni 121 (d) 'a ia ko e fakapapau'i 'oku 'ilo'i mo mahino'i 'e he kau fakamo'oni a e ngaahi tangi 'i he tohi tangi.

Na'e toe fakahū mai 'e he Fakafofonga' 'a 'ene fokotu'u 'oku loto lelei pe 'a e kau tangi mei Nomuka mo Fonoi ke fakahoko pe 'a e fakalelei ko eni 'e he Kōmiti 'i Tongá ni ka e 'oua 'e to e fakafoki ki motu he ko e kau tangi 'oku nau fokoutua 'i Fonoi mo Nomuka 'i Ha'apai. Na'e laumālie lelei 'a e komiti ki he fokotu'u mei he Fakafofonga.

ii. Tu'utu'uni 123 (1) (b) (i)

Fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni, ko e tohi tangi kuo pau ke fakahū atu 'e ha Mēmipa 'a ia kuo pau ke fakapapau'i 'oku muimui ki he Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Alea. 'I he tohi tangi' 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea ke fetongi pea mo e ngaahi lea 'oku fiema'u ke fakatonutonu ki he'ene tonu 'i he lea faka-Tongá.

Na'e tui 'a e komiti 'e malava pe ke fakalelei'i 'a e tohi tangi ke fakatonutonu 'a e ngaahi lea 'oku fokotu'u atu ke fakalelei'i ki he'ene tonu 'i he lea faka-Tonga' 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he Fakalahi E

iii. Tu'utu'uni 123 (2) (a)

'I he tu'utu'uni ko 'eni, kuo pau ki he 'Eiki Sea ke tu'utu'uni ki ha tohi tangi pē 'oku felāve'i mo

e ngāue 'a e Fale Alea.

Na'e fakatokanga'i 'e he komiti' 'oku 'i ai pe 'a e mafai 'o e Fale Alea', 'i hono fatongia ke sivisivi'i (*scrutiny*) 'a e Pule'anga', ke ne fakahoko ha ngāue fekau'aki mo e ngaahi tangi. Ka neongo ia, 'oku toe 'i ai mo e ngaahi founga ngāue kehe 'a e Fale Alea' ke fakahoko 'aki 'eni' 'o hangē ko e:

- Tohi Fehu'i mei ha Mēmipa 'oku 'ikai ko ha Mēmipa Kapineti ki he 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i 'a e Potungāue 'oku fakahoko 'a e ngāue ki he kaveinga ko 'eni' ('Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e 'Eiki Minisitā Pa' anga);
- Tu'utu'uni, (*Parliamentary Resolution*) ke tukuhifo ki ha komiti pe ko hono fokotu'u 'o ha Komiti Fili ke ne fakatotolo'i 'a e kaveinga ko 'eni'; mo e
- Fokotu'u tu'utu'uni (*motion for an order*) 'oku fai 'e ha Mēmipa ki he Fale Alea ke tu'utu'uni pe fekau'i 'a e Pule'anga ke ne fakahoko ha ngāue pau.
- 'I hono fakamā'opo'opo 'a e ngāue 'a e komiti' ki he Tohi Tangi 4/2024, na'e tu'utu'uni ai 'a e komiti':
 - i. ke fakafoki 'a e tohi tangi ki he kau fatu tangi ke fakalelei'i mai 'a e ngaahi fokotu'u fakatonotonu 'oku ha 'i he **Fakalahi E** pea to e fakahū mai; pea
 - ii. ke ngāue 'a e kau sekelitali ke fakahū 'a e fakanounou 'o e ngaahi tangi 'i he peesi fakamo'oni.

Tohi Tangi Fika 4A/2024

'I he 'aho 19 'o 'Epeleli 2024, na'e toe fakahū mai ai 'a e Tohi Tangi Fika 4/2024 'o lesisita ko e Tohi Tangi Fika 4A/2024. Na'e fakakakato 'e he kau fatu tohi tangi' 'a e ngaahi fakalelei na'e fokotu'u atu mei he komiti.

Na'e tu'utu'uni ai 'a e Komiti' ke lipooti 'a e Tohi Tangi Fika 4A/2024 ki he Fale Alea.

3. Fakamā'opo'opo

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 4A/2024 pea 'oku faipau ki he Ngaahi Tu'utu'uni. 'Oku fokotu'u atu ai:

- i. Ke tali 'a e Lipooti Fika 6/2024 'a e Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea; pe
- ii. Ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 4A/2024 'i Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ...

<007>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea: ... tohi tangi ko eni 'oku 'i ai 'ene felāve'i pea mo e lipooti 'a e komiti fili 'a ē na'e 'osi fai 'a e ngāue ki ai 'a e Falé ko ena 'oku tufa atu ke mou me'a ki ai. Ka 'oku fiema'u ke tau feme'a'aki 'i he lipooti ko eni kae 'atā ke lau e tohi tangi. Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale. Ko u fakafofonga'i atu pe Sea 'a e komiti hono fakahoko atu 'a e ngāue 'a e komiti kuo lava pe pehē foki ki he lipooti, peá u fokotu'u atu ai pe Sea mālo.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e kau Mēmipa 'a e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku 'i ai pe ngaahi me'a ke sio hifo ai ki he tohi tangi ko eni Sea. Ko e tohi tangi ko eni na'e hoko ia hangē ko e ngaahi tā 'oku 'asi mai 'i Mā'asi. 'Oku 'i ai pe ngaahi me'a ai 'oku liliu ia 'o a'u mai ki he taimi ni. Ka 'oku 'ikai ke fakafepaki'i he motu'a ni ia 'a e tohi tangi pea 'oku pou pou atu ki he ngaahi fokotu'u ko eni ko ē 'oku hoko. He ko e tohi ko eni 'oku fakahū mai Sea 'oku ne *cover up* mai 'e ia ko Fono pe pea mo Nomuka.

'Oku 'i ai e 'amanaki mahalo ke *narrow down* 'a e tohi tangi ko eni ko e hā e tu'unga 'e 'alu ki ai. Sea 'oku 'i ai e ngaahi fale ia mo e ngaahi feitu'u kuo 'osi e ngāue ia ki ai 'o hangē ko Tungua, ka 'oku fai e sio pe ko e anga fēfē hano fakatonutonu e me'a ko eni ke numi hifo pe 'o fakatatau ki he tohi tangi ko eni Sea. Hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai Sea ko e tohi tangi ia ko eni mo e ngaahi tā ko eni ko e me'a na'e hoko 'i Ma'asi. Ko 'Akosi eni ia 'oku 'i ai e mafuli lahi 'aupito e fōtunga e ngāue 'oku 'ikai ke hanga he motu'a ni ia 'o faka'ikai'i e tohi tangi. 'Oku tonu pe ke toe fai ha sio fakalelei ki ai mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti 'a e Lipooti Fika 6/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu Monū'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024. Ko ia 'oku loto ki he lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali Lipooti Fika 6/2024 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu & Monū'ia Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 4A/2024

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he lipooti, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali e lipooti ke lau e tohi tangi. Kole atu Hou'eiki ke toki lau 'i he'etau foki mai. Koe'uhí ko 'etau taimi Hou'eiki, toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2:00)

<003>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale ki he 2:00 pehē foki ki hono lau ko eni e Tohi Tangi Fika 3B/2024. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki he fika 4.3 ko eni 'etau 'asenita hangē ko ia na'a ku faka'atā atu ki he ni'ihí ko eni na'e kole taimi makehe. 'Uluaki 'ave 'a e faingamālie kia Tongatapu 1 pea toki hoko atu leva e taimi 'a Ha'apai 12.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea kae pehē ki he Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko e ‘uhinga lahi pē e kole faingamālie ‘a e motu’ a ni ia ke u ki’i ma’u ha taimi, he ‘oku mahino ko e ‘osi ‘a e ‘aho ni, ‘oku ngali he’etau ‘asenita ‘oku toki foki mai he taimi tēpilé, ngalingali ko ‘Okatopa.

Ko u fie fakamālō pē ‘a e motu’ a ni ia Sea, pea ‘oku ou fiefia ko eni ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Takimamata ‘i he ngāue na’ a ne fokotu’utu’u. Pea hangē ko ‘ena felotoi’i pea mo e ‘Eiki Minisitā ko eni e *MEIDECC* ki hono tokanga makehe ‘o e tafa’aki fakahihifo mei he tafa’aki fakahihifo ‘o e Palasi he Hala Vaha’akolo, ‘o ‘alu ‘o a’u ki he mui’i Sopus ‘o Taufā’āhau, ‘o tokanga’i ‘e he Takimamata kae ‘ikai ke toe nofo ‘i he ‘Atakai. Pea ‘oku fiefia lahi ‘a e kāinga ‘i he ‘asi vave ‘a e ngāue kuo fakahoko ‘e he potungāue, ‘a e kamata hono teuteu’i ‘o e ngaahi ‘elia ko ia. Pea ‘oku ‘uhinga lahi pē ia e fakahoha’a ‘a e motu’ a ni, mo e fakamālō lahi atu ki he ‘Eiki Minisitā mo e fiefia ‘a e kāinga ‘o e kolo ‘eiki.

‘Oku ‘i ai pē mo e ngāue ‘oku fengāue’aki e motu’ a ni mo e pule fakavahe mo e ‘ofisakolo, ki he ‘amanaki ko eni ‘a e fakataha ‘a e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. He ‘oku mau lave’i ‘oku taha e ngaahi nofo’anga ‘o e kau folau mai ‘i he ‘a’ahi fakataha ko ia, te nau ma’unga ange ‘oku nau ‘i he nofo’anga ‘i he Sopus ‘o Taufā’āhau pea ‘oku kei hoko atu pē ‘a e ngāue ki ai.

Pehē pē ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Fonua, toki fakahū atu ‘a e ki’i kole ‘a e kāinga, ko hono ‘uhingá pē ko e ki’i fo’i ‘elia mahu’inga pē ‘i he fanga ko ‘Alofaki pea mo e Sopus ‘o Taufā’āhau. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e fokotu’utu’u ki ai pea mo e ‘amanaki pē mo e fengāue’aki pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e Takimamata Sea, ki hono ‘ohake ‘o e tafa’aki fakahihifo ‘o e Palasi Faka-Tu’i ‘o tautautefito ki he Hala Vuna mo e Hala Puopua hono teuteu’i.

He ‘oku faka’au foki ke lele hake ‘a e fua’ a ia he motu’ a ni, hā kuo faka’ofa’ofa ai ‘a e ‘alu ia ko ē ki Hahake tafa’aki ki Hahake ki Ma’ufanga pea mo Popua kae hangē ne li’eli’ekina ‘a e ‘elia ko eni pea ko e ‘uhinga pē ia Sea mo e fakamālō lahi kae kei hoko atu pē ‘a e fengāue’aki. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Takimamata ‘oku ‘i ai ha’o tali ki he fakamālō ‘a Tongatapu 1.

‘Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e Feitu’ú na Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé Sea. ‘Ikai, ‘oku hounga’ia pē ‘a e Potungāue Takimamata he, hono fakamālō’ia ‘a e ngāue ko eni. Pea ko u tui ko e, ko kinautolu he kau ngāue ‘a e potungāue tautautefito ki he tafa’aki fakamatamataleleí, ko nautolu ‘oku ‘oange ha fakamālō mavahe kiate kinautolu ‘i he ngāue vave ko eni kuo fakahokó.

Hangē pē ko ia ‘oku mea’i ‘e he Falé, ko e fakamālō’ia, na’e tokanga makehe foki ‘a e Fakafofonga Tongatapu 1, pea toutou lāunga mai ko hono ‘uhingá ko e ngali kuo li’ekina ‘a e tafa’aki fakahihifo ‘o e Palasi Faka-Tu’i. Ka na’a mau tukupā pē ki ai lolotonga e lele ‘a e ‘Esitimetí mo e Patiseti ‘e fakahoko e ngāue ki ai pea ko eni kuo kamata ho’ata mai. Pea ‘e toe ‘alu ke toe fakalalahi mo toe faka’ofa’ofa ange, tautautefito ki he mahino pē ki he potungāue ko e kolo ‘eiki foki eni.

Pea ‘oku ai mo ‘emau poloseki ‘oku mau lolotonga fengāue’aki ai mo e Fakafofonga pea mo e kolo mo e vāhenga. Pea ko e ‘amanaki ke ma’u ‘a e ngaahi ngofua mei he ngaahi ma’u mafai hangē ko e Minisitā Fonua, ko e Minisitā ki he *MOI*. He ka lava ‘o tu’u ‘a e fakakaukau ko eni hangē ko ia kuo palani mo fokotu’utu’u mai mei he Fakafofonga Tongatapu 1, pea ko u tui ko

e fuofua kongā si'i ia 'o e 'ata 'o *Disney Land* 'e hā 'i he Hala Puopua mo e Hala Vuna 'Eiki Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala : 'Eiki Sea ka u fehu'i ai pē ki he ...

'Eiki Sea: Me'a mai.

Tokanga Tongatapu 7 ki he tu'unga 'oku 'i ai ngaahi fale fakafiemālie he ngaahi feitu'u public

Paula Piveni Piukala: 'Oku ai ha ngāue 'a e Potungāue ko eni e Takimamata ki he ngaahi *public convenient*. 'Amanaki ko eni ke tau *host* ko eni e me'a ko u hoha'a ...

<004>

Taimi: 1405-1410

Paula Piveni Piukala: ... 'aupito he 'oku lahi e palopalema ko iá Sea ke ne, ke ne lave mai ai pē ki ai.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia tu'unga 'i ai ngaahi fale fakafiemālié

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea na'e lāunga mai e Fakafofonga 'o Tongatapu 7 ko hono 'uhingá ko e lāunga na'a ne ma'u mei he kau pālangi fekau'aki pea mo e fale fakafiemālie ko ena he ki'i paaka he ve'e 'Ofisi e Takimamata. Ko e uike pē ko ē na'e fakahoko mai ai e lāungá na'a mau ngāue ki ai, 'oku 'osi lava kakato. Pea ko e fie fakahoko atu pē ki he Fakafofongá ko e me'a na'a ke tokanga ki ai mo e lāungá na'e fakahoko atu, 'osi lava 'o ngaahi pea fakalelei eni pea fakama'a mo e paaka.

Fakafoki mai leva ia mei he Kulupu Lotali na'a nau tokanga'i ki he potungāué pea 'oku 'i he malumalu ia 'o e potungāue pea kuo 'osi vahe'i mo e tokotaha ke tokanga makehe ki ai. Pea ko e tu'unga 'oku 'i ai kapau te mou me'a atu pē, tu'unga faka'ofa'ofa kuo, 'a e fakahoko e ngāue ki ai pea kuo lava pea 'oku 'i ai mo e tokotaha 'oku ne tokanga'i.

Pea ko e me'a tatau pē 'o fakatatau ki he kongā hono ua ki he ngaahi fale fakafiemālie'anga pē ko e ngaahi *public toilet* hangē ko e fakatapu 'i he Hala Vuna. 'Oku mau hoko atu ai ki he kongā ua 'a ia na'e fakahoko mai 'a e hoha'a 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 2 pea 'oku fai 'emau fengāue'aki mo e, mo e 'ofisi ko eni ke fai hano fakalelei. Ko e, ko e ngaahi kaveinga pē 'oku fihia holo ai pē ko e ki he, totonu pē ko hai 'oku 'i ai mo 'ene tokanga'i ka 'oku a'u pē ki he tu'unga kuo mau 'unu atu mautolu 'o fai mo fakalelei'i.

Toki kimui hono, hono fakatonutonu mai 'Eiki Sea he ko e hā, taimi ko ē 'oku 'ahia 'e he kau takimamata 'a Tonga ni he 'ikai ke tuhu mai nautolu ia pē ko e 'Atakai pē ko e Potungāue Takimamata pē ko e Kulupu Lotali ko Tonga ni kātoa 'oku 'ikai ke faka'ofa'ofa 'i he ngaahi ngāue 'oku 'ikai ke fakafiemālie ko eni. Ka ko e tali pē ia ki he fehu'i 'a e Fakafofongá kuo 'osi fakahoko e me'a na'e tokanga ki ai pea 'oku lolotonga lele lelei atu e ngāue mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ka u fai ha tali ki he ki he me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu Fika 1. 'Oku poupou'i pē 'e he Potungāue Fonua neongo e fai e, hono faka'ofa'ofa'i e ngaahi feitu'u he Takimamata ka 'oku mahu'inga ma'u pē, ko e me'a kotoa pē 'oku 'i he Potungāue Fonua 'i he 'uhinga e kelekelé.

'Oku ou poupou e potungāue ia he hangē ko e langa ngāue Takimamatá 'enau fengāue'aki mo e ngaahi komiuniti. Pea 'oku ou tui ko e ko e langa fonua lelei ia 'oku fokotu'u he Fakafofonga Fika 1 Tongatapu 'a e kole 'enau fanga ki'i *permit* he 'ū matātahi ko e 'uhingá ko e me'a 'a e komiuniti mo e tokoni 'a e Takimamata. 'Oku 'i ai e fakakaukau pehē ki Ma'ufanga hangē ko e tu'u 'a Popua mo me'a kae 'atā ā e Hala Vuná ko e hala ia ki he takimamatá. He 'oku kei fihia holo pē fanga ki'i fakatau e 'ū pea 'oku 'ikai ke fai hano fakamamahi'i e kakaí ka ko e kamata eni hono teuteu ke fai hono teuteu'i 'o, 'o e 'otu fanga 'o Nuku'alofa.

Ka ko e me'apango pē 'a e feme'a'aki he efiafi ni 'oku hangē ko e ki'i talanoa 'i Vava'u. Nau 'alu atu ki 'api 'oku 'ikai ke ke 'i 'api koe. Pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga Fika 1 Tongatapu ko e toki a'u mai eni e tohi ko e kole ke 'uhinga e fakakakato e ngāue ko eni pea fai leva e ngāue ko e poupou pē ki he langa fonua 'oku fai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia 'oku tau fiefia kotoa pē. Ko ia pē Sea ko u fakamālō atu. 'E pehē ai pē mo e 'ū komiuniti kotoa pē 'i honau ngaahi matātahi ha'amou fanga ki'i *permit* tukukehe 'i ha fiema'u makehe 'a e Pule'anga ki ha'ane toe ngāue 'oku fakalukufua ki he fonuá 'e fai leva e ngaahi tu'utu'uni ko ia mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō e fua e fatongia. Sea ko e ki'i me'a pē ko u tokanga ki ai 'Eiki Sea ko u nofo, foki 'aneafi he 'osi e Fale Alea fakakaukau fai pē mo 'eku ki'i fifili 'Eiki Sea he taimi lahi 'eku ngāue he Fale ni. 'Oku ou 'oku ou ha'u ki he fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ke tau feako'aki mu'a he Fale ni ke tau hanga mu'a 'o fekumi ki ha ngaahi *information* 'oku tonu pea tau toki hanga 'o fakahoko he Fale ni. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea ko e fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua tautautefito ki he kakai totongi tukuhau e fonua ko 'eni nau fakafalala mai 'a 'enau pa'anga ke foaki ko 'enau fakatu'amelie ke tau ngāue totonu 'aki ia 'Eiki Sea.

Ko ia Sea ko u tu'u 'i he efiafi ni 'Eiki Sea 'oku fifili ki ha fakakaukau te u 'oatu'aki e fakalea 'eku ki'i me'a ko eni 'Eiki Sea. Fekau'aki eni pea mo e Minisitā 'o e *MOI* 'i he'ene 'omai, ko u tui pē 'oku 'i he lekooti 'ene pehē na'e 'omai e \$400,000 ki he ...

<005>

Taimi: 1410-1415

Mo'ale Finau: ... motu'á ni 'i he fōsoa ko ē 'o Tau'akipulú. 'Eiki Sea 'oku ou tui ka tuku mu'a ke u hanga 'oatu 'Eiki Sea 'a e fika ko ē 'oku ou ma'u totonú. He ko u fakakaukau ki he'eku founga ko eni he 'oku ou ongo'i, ko u kole fakamolemole ki he Minisitā 'oua mu'a na'a hoko eni ko ha me'a ke *built up* ha fá'ahinga vā kae hoko mu'a eni ko ha me'a ke tau ako atu ai Sea ki he tau 'alu ki he kaha'ú.

Ko e 400,000 ko eni 'Eiki Sea 'oku ou lotó ke 'oatu 'e he Minisitā ki he Falé ni ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Lalahi: Sea kole pe mu’a ke u fakatonutonu e Fakafofongá. Fakatonutonu Fakafofonga.

Sea mahalo ko e, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Komiti Fale Aleá. Ko e fakatonutonu ‘a e motu’á ni ia he koe’uhí na’e *claim* ‘e he Fakafofongá ia ko e 1 miliona, 1.2 miliona ko ē na’e ‘asi he Patisetí ‘e ‘alu ki Ha’apai. Mahalo ‘oku mea’i pe ‘e he Falé ni ‘ene malanga he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘aneafi. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ko e 1.2 miliona, ko e vahe 3 ‘e 1 ‘e ‘alu ki Ha’apai.

Pea ko e ‘asi ia ‘a e fo’i fika ko ē ko e 400,000, Sea ‘oku ‘ikai ko e ngāue ia ko ē. ‘Oku ‘ikai ko ha pa’anga ia na’e ‘oange ki ai. Ko e pa’anga ia ‘oku *entitle* ki ai ‘a Ha’apai ‘i he 1.2 milioná. Ko e vahe tolu ko ení vahe tolu ko ení Sea ‘oku vahe ia ‘i Hihifo, Hahake, Tongatapu pea mo Ha’apai, ko e 400,000 ia. Pea ko u kole pe ki he Fakafofonga ke kātaki na’e ‘ikai ke ‘oange ha silini ia ki ai, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea, ko u tui pe au Sea kapau ‘e ‘ohake pe lekootí, ‘i ai pe lekooti ia na’e ‘i ai ‘ene sētesi na’e pehē na’e ‘omai e 400,000 ki he Fakafofongá ke ‘eke ki ai. Kapau ‘e ‘ai hake e lekooti ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea toe fakatonutonu atu Sea. Sea ko ‘eku talanoa ‘aku he mata’ifika ko e 1.2 miliona. Pea na’e fai e ngāue ‘i Ha’apai na’e to’o, ko e 400,000 ko ení Sea ko e 400,000 ia ‘a e ngāue ‘a e potungāué ki he tokoni ki he fōsoa ko ení. Hā e mahu’inga ai Sea ‘oku te’eki fakamā’opo’opo ia. Ka ko e *entitle* ko ē ‘a e potungāue, ‘a e Fakafofonga pea mo e fōsoá ko e 400,000. Te’eki ai ke fai ha fakamā’opo’opo fakapa’anga ia pea na’e ‘ikai ke ‘oange ha *cash* ia koe’uhí ke me’a mai ki ai e kakai e fonuá. Ko e makamaká, ko e loli, ko e mīsini, ko e kelekele ko e mahu’inga ia Sea, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea kapau ko e anga ē ‘ene faka’uhingá mo ‘eku faka’uhingá. Mahalo ‘e toki *check* pe he lekootí pea ‘asi pea fai leva e faka’uhingá Sea. Pea neongo ia ‘Eiki Sea kae tuku ke u ‘oatu e fakakaukau ko ení. Ko e pa’anga kotoa pe na’e ‘ikai ke ‘omai ha pa’anga *cash*.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 te u ta’ofi fakataimi pe koe hena ko e ‘uhingá ke lau ‘a ‘ene me’a ko ē ‘oku hā he lekootí ke mea’i ‘e he Hou’eikí.

Ko e pa’anga ko ení te tau pehē ko e 400,000 ko ē na’e ‘ave ki Pangai Ha’apai, na’e ‘ave kotoa pe pa’anga ia ko iá pea ‘oku mea’i pe ia ‘e he Fakafofongá. Ko e kelekele lahi, mata lahi, misini, taimi lahi na’e foaki ki he ngāue ko ení Sea. Ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘uhinga ia Sea na’e ‘uhinga mai ia na’e ‘omai e 400,000 kia au, ‘eku faka’uhinga he fo’i me’a ko ená. Pea kapau ‘oku hala ia Sea kapau ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na ia ‘oku tonu ange ‘ene faka’uhingá na’e ‘ikai ke ‘uhinga mai kia au he ‘oku ‘ikai ke, ka ko e anga ‘eku faka’uhingá ‘okú ne hanga ‘o *tie in* au ki he 400,000 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu, ko ‘eku fakatonutonú he’ene tu’u ‘o malanga ‘aneafi ko e 1.2 miliona ‘oku *entitle* ki ai. Ko e ‘ikai ke ‘ave ‘e he Pule’angá he Patisetí. Na’a tau toutou foki ki he tēpile ko iá pea ko ‘eku malanga ko ē ‘aneafi ‘oku ‘ikai ke *entitle* ia ki he 1.2 miliona. ‘E vahe 3 e 1.2 milioná pea ko e me’a ia ‘oku ‘asi ai e fo’i 400,000 Sea. ‘E to’o mei ai e makamaka, ‘e to’o mei ai e kelekele, ‘e to’o mei ai e mīsini mo e fu’u taimi lahi e potungāué na’e tokoni ai ki he fōsoa ko ení Sea.

Mo’ale Finau: ‘E Sea ko u tui pe mahalo pe ‘oku tu’u *ambiguous* pe anga e tu’u pea u fakamolemole pe au he anga e tu’u ko ē me’á. Ka ko e faka’uhinga ko ē motu’á ‘okú ne hanga ‘o pehē ko e 4 kilu na’e ‘omai. Hangē ko ení kapau ‘oku kau ai e kelekele mo e makamaka. Kae tuku mu’a Sea ke u hanga ‘o ‘oatu ai ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea fakatonutonu atu, ‘io ‘e Fakafofonga kātaki fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha 400,000 ia na’e ‘oatú. Ko ho *entitle* ki he pa’angá ko e 400,000 meí he Patisetí, he na’á ke tu’u ‘o malanga na’e tonu ke ‘oatu ho’o 1.2 miliona, ‘ikai. ‘Oku ‘ikai ke ke *entitle* koe ki he 1.2 miliona.

Mo’ale Finau: Sea na’e ‘ikai te u malanga ke ‘omai, na’á ku malanga atu au ‘oku ‘asi he peesi 24 ‘a e 1.2 milioná. ‘Oku, pea ‘oku ‘asi hono fakahingoa aí ko e 1.2 milioná ki Pangai mo Hihifo. Ko ‘ene ‘osi ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘asi ha feitu’u kehe ia ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, toe foki mai ange ki he tēpilé, kātaki ke ke tuku hake e tēpile ko iá.

Mo’ale Finau: Peesi ko eni peesi 24 mo e peesi 21.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tuku hake e tēpilé ke tau fakatonutonu.

Mo’ale Finau: Ko e ‘asi aí ko Hihifo pe mo Pangai. ...

<006>

Taimi: 1415-1420

Veivosa Taka: Sea, ‘e lava pe ke u ki’i tokoni atu ki he Fakafofongá kae fai e kumi ia ki he, tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e, ‘oku ‘ikai ko e fōsoa pe ko eni ko ē ‘oku fai ki ai e ngāué ‘a eni ko ē ‘oku tau. Ko Holopeka, na’e fai e ngāue lahi ki ai ka ko ‘eku tuí ko Ha’apai ia.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13 kātaki pe ke tau foki mai ki he tēpilé ko eni ...

Veivosa Taka: *Ok*, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku hā pe heni ko e 1.2 miliona fakaakeake ke malu ange ngaahi matafonuá. Hihifo, Nuku’alofa mo Pangai Ha’apai. ‘A ia ko e 1.2 ko ení ‘oku kau ai ‘a Pangai Ha’apai pea ko e fakama’ala’ala ko ē ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ko e *share* ko eni ‘a Pangai Ha’apai pe ko e vahe ko ē ‘a Pangai Ha’apai ko e 400,000, meí he 1.2 ko ení ‘a ia ko ia pe ia Fakafofonga Ha’apai 12?

Mo’ale Finau: Sea ko u, kapau ko e faka’uhingá ia pea ko u fai’aki pe faka’uhinga ko iá kapau ko e ‘uhingá ia. Ka na’á ku ma’u pe ‘e au na’á ne pehē ‘e ia ko e 4 kilu na’e ‘osi ‘omai kia au ‘i Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ko u fakatonutonu atu e Fakafofongá kae mavahe ā mu’a mei ai ‘ene ma’ú. Na’e ‘uhinga ‘eku talanoa he 400,000 he koe’uhí ko e me’a na’e toutou malanga ai ko e 1.2 miliona ki Ha’apai.

Mo'ale Finau: Sai pe Sea kapau ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oku hala 'ene malangá 'a ia ko e me'a ia ko ē ko u talaatú na'e hala 'ene malanga 'oku 1.2 ke 'ave ki Ha'apai.

Mo'ale Finau: Sea koloa pe Sea kuo fanongo mai e kakai e fonuá na'e 'ikai ke 'omai ha 400,000 kia au. Kae tuku ke 'oatu 'eku fakakaukau ko ení 'Eiki Sea. Ko e, na'e me'a e Minisitā pea ko u mahu'inga'ia ai. 'Eiki Minisitā 'oku ou fakamālō atu 'i he mīsini *excavator* mo e loli na'a nau fetuku mai e kelekelé. 'Eiki Sea ko e kelekelé ko e lahi tahá ko e kelekele ia mei mala'evakapuna 'a e kau Fisi ko ē na'a nau hanga ko ē 'o fakafo'ou e mala'é, 'o fakafoki maí.

Kae tuku pe ke u 'oatu 'a e *price* ko eni kuo 'osi 'omai meí he pule 'o e *MOI* mei Ha'apai 'Eiki Sea. Pea ko u pehē ko e *price* ko ia 'oku pehé ni 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Mo'ale Finau: Ko e *excavator* ...

Lord Tu'ilakepa: 'E loto e Fakafofongá ke u ...

Mo'ale Finau: Kole ange Sea ka u ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko u tokoni atu pe au ke ke kau mai ho'o fakamālō. Manatu'i e ongo 'Eiki Nōpele ko ē na'á na taki 60000 ki he Feitu'u na.

Mo'ale Finau: Te'eki ke 'osi, sio tau hanga helekosi ē 'oku hū mai te'eki ke 'osi ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku 'ai atu ke ke manatu'i.

Mo'ale Finau: 'Io.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'osi ange pe 'etau tānakí na'e 'ikai ke 'i ai ha'o mole 'e taha. Ko e si'i ongo 'Eiki Nōpelé 'oku 'ikai ke ke fakatokanga'i ...

Mo'ale Finau: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e potungāué.

Mo'ale Finau: Te tau toe mama'o 'oku tau feinga ke tau ma'u ha laumālie lelei.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke mau, 'ai ke kau mai ho'o fakamālō.

Mo'ale Finau: 'Oku ou kei lele atu he fakamolé 'Eiki Sea ke 'uhinga lelei 'a e me'a ko u fakamalanga ai Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai ke ke hounga'ia Fakafofonga kae 'oua te ke faifaiva tokotaha.

Mo'ale Finau: Sea, ko e fakamole ko eni ko eni ko u ma'u he taimi ní ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Te tau ‘alu ā ki he titeila’i mai ‘a e fakamole na’e fai ki he fōsoá? Ke ‘omai pea mo e fakamole ...

Mo’ale Finau: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ki he sima mo e me’a kātoa ko iá Sea. Sea ‘oku ou tokanga atu au ki ai Sea he koe’uhí he ‘ikai te ne hanga, ‘oku ou kole atu au Sea. ‘Oua ‘e ‘omai ‘ene ‘esitimetri tokotaha ‘a’ana.

Mo’ale Finau: Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He kapau ‘oku loto ke tau fanongo ki ai pea tau sio kātoa ki he fakamole fōsoa.

Mo’ale Finau: Tuku ange mai mu’a hoku taimí ke tau a’u ki ai, he ‘oku ‘osi ‘atita e me’a kotoa pea te tau ‘alu Hala Holopeká, ‘e ‘atita’i kotoa ‘a Pangai. Sea ko u kole atu ke tau kamata mei heni pea ui e ‘atitá ke ‘alu kotoa ki Ha’apai ‘apongipongi ko ‘ene ‘osí ia. Sea tuku ke u ‘oatu ‘eku fakamolé ko e ‘uhingá he ‘oku toutou mahe’a meí he Minisitā ‘a e kelekele mo e makamaka.

‘Oku pehé ni ‘Eiki Sea, ko e *excavator* \$285 ki he houa hono *rent*, houa. Ko ‘ema ngāué na’e māhina ‘e 1 uike 2. Ko eni ‘okú ma lolotonga talanoa eni mo e *contractor* he taimí ni, māhina ‘e 1, uike 2. Ko e 285 ‘Eiki Sea na’á ku liunga 8 pe ‘eau e houá neongo na’e lahi pe taimi ia na’e tamate’i. Ka ko u ‘ai pe ‘o fusi pe ke ‘alu pe ki he houa 8. Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e ngāue houa 8 ka ko u ‘ave ki he tumutumú ke tau sio ki ai. Ko ‘ene houa ‘e 8 fe’unga ia mo e \$2,280 ‘i he ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe ke u fakatonutonu e Fakafofonga. Ko ‘ene ha’u ‘ana ‘o ‘esitimetri ‘i loto Fale Alea Sea. Ko e me’a ko iá na’e tonu ke ha’u pe ia mo ha’ane mata’ifika.

Mo’ale Finau: Sai pea tuku ā ke ‘oatu e mata’ifiká Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oku ‘ikai ke tui, ‘oku ‘ikai ke tui tatau e potungāué ia mo ‘ene ‘esitimetri ko ē Sea.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e fika ia ‘a e potungāué ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He ko e me’a ia ‘oku tokanga ki aí ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e ‘omai eni meí he *MOI* mei Ha’apai ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oleva. ‘Oleva ia Sea he koe’uhí ko e me’a ia ko ená ‘oku te’eki ke mahino ia pe ko e me’a ‘a e potungāué pe ‘ikai Sea.

Mo’ale Finau: Fēfē Sea ke ‘omai mu’a hoku taimí. Sea ‘ofa mai Sea ‘omai hoku taimí kae tukuange ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oleva mu’a he ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku.

Mo'ale Finau: Hangē ha kosi, ko e kosikosi'i pe me'a kotoa pe. Tukuange mai hoku taimí he ko au na'e kole atú Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 ko u ta'ofi pe ho taimí he taimi ko ē 'oku fai ai e fakatonutonu e 'Eiki Minisitā ka 'oku toe ho miniti 'e 3. Fakamā'opo'opo mai ho fakamalangá.

Mo'ale Finau: Ko e fakakātoa 'Eiki Sea 'a 'ene lele ko ē he houa 'e 8 neongo na'e 'ikai ko u fusi pe ki he'ene a'ú. Ko hono fakakātoá 'oku 68400 'a e māhina 'e 1 uike 'e 2. Ko e 'alu ia ko ē 'ikai ke toe fai ha mālōlō, haafe 'a e 9 haafe 'a e 5.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku fakatonutonu atú ko e mata'ifika ko ē ko 'ene mata'ifika pe ia 'a'ana.

Mo'ale Finau: Fanongo mai Sea, ka u talaatu ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tuku ke toki 'omai e mata'ifika ia 'a e potungāué.

Mo'ale Finau: Ko 'eku hanga ia 'o fusi e houa 8, si'i.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki. Kuo tau 'alu tautolu ia ke fai e ...

<006>

Taimi: 1420-1425

Lord Tu'iha'angana: ... me'a ko eni. Ko e me'a ko eni na'e mahino pe na'e 'osi me'a 'a e Fakafofongá ko e 'uhinga he na'e pehē na'e 'ange e 400,000 ki ai. Pea kuo 'osi tali mai 'e he 'Eiki Minisitā na'e 'ikai ke 'oange ha 400,000 ia ki ai pea fai ko eni e 'u me'a ko eni 'oku fiemālie. Ka ko u kole pe ki he Fakafofonga 'osi mahino pe ia, ko e 'inasi e 'o Hihifo Nuku'alofa mo Pangai Ha'apai na taki 400,000. Pea ko e ma'u 'e Fakafofonga 'oku 'osi mahino ia he pau ke tāla'a he ko e 'uhinga na'e 'oatu e 400,000 . 'Ikai, fiemālie ia 'osi solova ia.

Ko e ngaahi fakamole ko eni 'oku ne fakalau mai 'a ē ko ē na'e lau he Minisitā pe ko e ha 'ene, ko e misini, ko e kelekele na'e to'o mei he 400,000 ko eni. Na'e 'ikai ke pehē ia 'oku a'u ki he 400,000 'ikai. Pea mo e ngaahi fakamole kehe pe ia ki Ha'apai na'e to'o mei he vahe 3 ko eni 'e taha 'a Ha'apai.

'A ia 'oku mahino ko e 'ū fakamole ia ko ē, Fakafofonga fiemālie pe koe na'e pehē atu pe 'Eiki Minisitā ia ko e ngaahi fakamole ko eni ki he misini mo e 'utu mo e me'a ko ia, tau toki fika tautolu 'amui mo e 'Atitá mo e hā fua ia, ka 'oku mahino pe ia na'e to'o mei he 400,000 ko eni. Pea 'oku mahalo kapau ko ena na'e a'u 'o, na'e 100,000 na'a ke, na'e lava atu ka koe. Ko e 300,000 ia na'e 'alu ia ki he me'a kehe 'i Ha'apai pe ia, ka ko ho'o poloseki, ka te tau fakafekiki, ko 'eku 'ai pe 'e au ke fiemālie e Fakafofonga he mahino na'e 'ikai ke 'ange ha 400,000 ia ki ai.

Pea kuo 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā ko e ngaahi fakamole na'e tokoni ki he langa na'e fakahoko 'e he Fakafofonga na'e to'o mei he 400,000 ko ia. Pe 'oku 100,000 pe 'oku 80,000 pe 'oku, ka tau, kae fiemālie koe 'uhinga na'a ngali na'e tukuaki'i koe na'e 'atu ha 400,000, 'ikai.

Mo'ale Finau: Fakamālō atu 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: Kuo 'osi mahino ko u tui ke ke fiamālie koe Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Tatau pē ho'o hanga 'o fakafiemālie'i 'a Tongatapu 7 'aneafi mo ho'o fakafiemālie mai ko eni 'i he 'aho ni ka ko e anga ia 'etau ngāue. Tau pehē tau mahino na'e 'uhinga e 400,000 na'e 'omai ka na'e 'ikai ke, ko e 80,000 tupu pe na'e faka'aonga'i mei ai 'i he kelekele mo e makamaka. Ko e vahe 'a e kau ngāué fai 'emautolu, ko e 'utú fai ia 'emautolu. Ko e Nōpele ko 'e ē na'a ne 'omai e \$30,000 pea 'omai 'e Fakafanua e \$30,000. Toe 'omai he Nōpele mo e 30,000 he fo'i *phase two* 'a ia te mau hoko ki ai. Fakamālō atu ongo Nōpele.

Pea 'omai leva he Minisitā Pa'anga e \$50,000 ko e tokoni ia 'a e Pule'anga. He 'ikai te u hanga 'o fūfū'i ha me'a, 'osi 'atita'i kātoa. 'Osi 'alu e Pule Pa'anga 'o 'atita'i, 'osi maau 'emau fu'u pepa, 'ange ki he 'atita lahi. Ka 'oku 'ikai ke u tui ko e isiū ia, kuo tau hanga 'etautolu 'o 'ohake e me'a ko eni ke tau fakahokohoko hangē 'oku hū ha me'a, 'ikai. Kole fakamolemole atu ki he Minisitā 'oua na'a ke hanga 'o to'o hota kaungā, lau pe mu'a ko e ako eni ke tau ako mei ai. Ko u 'ofa atu 'Eiki Minisitā he kapau na'e 'ikai e misini he 'ikai ke lava e ngāue ia.

Ka na'a ku 'ohake pe au e me'a he'eku fanongo ai 'aneafi na'a ku ongo'i, tā mai e fanau 'o talamai, 'alu ki hē pe na'a ke totongi e 400,000. Ta 'oku mahino eni kuo mahino ta ko e 400,000 kae to'o pe ngaahi fakamole. Na'a mau vahe ho kau ngāue Minisitā, na'a mau 'utu e misini ka neongo ia ko 'etau tōnounou 'oku hoko ma'u pe ia he ko e Fale Alea ko eni ke ta fakatafe lelei ke a'u ki he kakai e fonua. Fakamolemole Minisitā he me'a na'a ku fai, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Ko u fehu'i pe au ki he Fakafofongá 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele e kau Fisi ai he ko e motu'a Fale Fisi au. Ko e kelekele ia mei he tofi'a e Pule'anga 'i he mala'e vakapuna 'a e Pule'anga, ko 'eku fakatonutonu ia. 'Oku 'ikai ke ai ha kelekele ia e kau Fisi ko mautolu pe ko e mātu'a Fisi, mālō.

Mo'ale Finau: 'Ikai na'a ku 'uhinga pe au Sea na'e, kau Fisi foki na'a nau hanga nautolu 'o totongi 'enau lisi. Na'e lisi na'a ne ange foki, hanga he Pule'anga e totongi 'enau ngāue. *Own* 'enautolu e kelekele ko ē na'e vaku pea ha'u leva e kau Fisi 'o talamai, 'atu ta'etotongi ē ia he ko Tau'akipulu ko e 'api ia 'o e Tu'i Ha'apai na'e me'a ki ai 'Eiki Nōpele 'aneafi. Hou'eiki kuo pau ke tau langa 'a Ha'apai, ko e 'api e Tu'i Ha'apai. Mālō

'Eiki Sea: Toe hala pe mo ia Fakafofonga. Ko 'etau Konisitūtone ko e kelekele kotoa e fonua ni a'u ki he 'oseni ko e tofi'a 'Ene 'Afio ko e Tu'i. Pea toki vahevahe leva 'etau ngaahi tofi'a, Hou'eiki Nōpele pehē ki he ngaahi 'api tukupau mo e 'api kolo e kakai e fonua.

Mo'ale Finau: Ta 'oku tonu pe ia he na'e 'omai ki he 'api e Tu'i he ko hono kelekele. He 'ikai ke fai ha 'eke totongi ia na'e 'omai pe ke tanu 'aki e 'api 'o e Tu'i.

Fakamahino ko e Tohi Tangi fika 3B/2024 'oku 'i he Fakamaau'anga & 'ikai ngofua ke feme'a'aki ki ai Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau foki mai ki he 'etau 'asenita 'a ia ko e fika 4.3 'a e Lipooti ko eni e Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a ē na'e lau pea tali e lipooti ka na'e fekau'aki eni mo e Tohi Tangi Fika 3B/2024. Ko e tohi tangi ko eni 'oku 'i ai 'ene fekau'aki tonu pea mo e hopo

‘oku lolotonga fakahoko pea na’e fai e tu’utu’uni e Fakamaau’anga ki he Pangikē Fakalalakala
‘o fakangatangata ‘enau ngaahi fakamatala.

‘A ia ‘i he ‘ene pehē ko e tohi tangi ko eni ‘oku *subjudice* mahino ia ko e kaveinga ko eni ‘oku
lolotonga ‘i he Fakamaau’anga pea ‘oku ‘ikai ke ‘atā ke tau feme’a’aki ki ai. Kae ‘oleva kuo
mahino e tu’utu’uni ‘i he Fakamaau’anga pea toki ‘atā leva ke lau ‘a e tohi ko ia ‘i he Fale
Alea, ‘o fakatatau ki he fokotu’u na’a tau ‘osi tali mei he ...

<007>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Sea: ... lipooti e komiti. ‘A ia ‘e toloi leva ia kae ‘oua leva kuo mahino e tu’utu’uni e
Fakamaau’anga ki ai.

Tau hoko atu leva ki he 4.4 ‘a ia ko e Lipooti Fika 6/2024 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi
Totonu fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 4A. Kole ki he kalake ke lau mai.

Tohi Tangi Fika 4A/2024

Tokoni Kalake Tēpile: Tohi Tangi Fika 4A ‘o e 2004

‘Aho 4 Ma’asi 2004
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa
Tongatapu.

‘Eiki Sea,

Tohi Tangi ke fai ha ngāue fakavavevave ki he langa fale tokoni ‘a e Pule’anga ‘i Fonoi pea mo Nomuka.

‘Oku mau tomu’a tuku ha fakamālō ki he ‘Otua Mafimafi ‘i he’ene kei taulama hao ‘oku fai ki
he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku mau faka’apa’apa ke fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a ‘emau hoha’a ki he tūkunga ‘oku ‘i
ai ‘a e polokalama langa fale ‘a e Pule’anga ‘i he ongo motu ni hili ‘a e peaukula ‘i he pā ‘a e
mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai ‘i he ‘aho 15 ‘o Sanuali 2022. Kuo fuoloa mai ‘a
‘emau fanongo ki ha taimi ‘e fakakakato ai, mau fakaongoongo ki ha taimi ‘e fakakakato ai ‘a
e ngaahi langa ni koe’uhí kae lava ke mau ngāue’aki ‘a e ngaahi falé mo e ngaahi fāmīlī ke mau
malu mo nofo ki ai.

‘I he taimi tatau ‘oku mau fakatokanga’i ‘a e uesia ‘oku hoko ki he ngaahi naunau langá ‘i hono
tuku fuoloa ‘i he ‘uhá pea mo e la’ā pea ‘oku mau manavasi’i na’e ‘ikai hano toe ‘aonga ke
fai’aki ha ngāue koe’uhí ko e sio ki he tu’unga malu mo e mālohi ‘a e ngaahi naunau langa ni.

‘I he ‘ene a’u mai ki he lolotonga ni ‘oku ‘ikai ‘aupito hamau ‘ilo ‘e taha pe ko e hā e tūkunga
‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fealea’aki na’e fai ‘e he Pule’angá mo kinautolu na’e foaki ki ai ‘a e
ngaahi faingamālie ke nau fai ‘a e ngāue ni. ‘I he ‘ene pehē ‘oku mau fokotu’u atu ki he Feitu’u

na pea mo ho’o Fale ‘Eiki ke mou fai ange mu’a ha ngāue fakavavevave ‘e ala tokoni mai kiate kimautolu ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi kole ni.

Ngaahi kole:

Tangi

- 1) Ke fakakaukaua mu’a ‘e he Fale ‘Eiki ha founa ke fakatotolo’i ‘a e ‘alunga totonu ‘o e pa’anga tokoni ko ‘eni koe’uhí kae lava ke ‘atā mai kitu’a ke ‘ata mai kitu’a ‘a e founa ‘a hono ngāue’aki, he ‘oku tui ‘oku ‘i ai ‘emau totonu ke mau ‘ilo ki ai.
- 2) Ke fakamahino mai mu’a ‘a e founa aleapau ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi kautaha langa mo hono fakaikiiki kae lava ke mau mahino’i ‘a e tūkunga totonu ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ni. He ‘oku mau tui fakapapau ‘oku ‘ikai ke a’u ki he tu’unga ko eni ke totonu ha’u ‘a e ki’i kau langa pea nau foki koe’uhí ko e ‘ikai ma’u ‘enau vahe kae li’aki ‘a e ngaahi fale ke tu’u ta’e’osi ‘o ‘ikai mahino mai ha taimi pau te nau toe foki mai ai.
- 3) Ke ‘omai mu’a ha tali pau mei he Pule’anga ki he tu’unga ‘e a’u ki ai ‘a e ngāue ni mo ha fakafuofua ki ha taimi ‘e kakato ki ai. He ‘oku ‘alu pe ‘a e taimi mo e lahi ange ngaahi koloa langa ‘e ‘ikai toe lava hano faka’aonga’i pea ‘oku ‘i ai ‘emau tui ko e fo’i fakamole makehe ‘eni ia ki hono toe fakafetongi mai ‘a e ngaahi koloa ko ‘eni.
- 4) Ko e fiha nai ‘a e pa’anga na’e vahe’i ki he ngāue ko eni pea ko e fiha ‘oku kei toe ‘i he lepa ‘o fakatatau ki he fale ‘e 28 ‘i Nomuka pea fale ‘e 18 ‘i Fono ‘oku totonu ke fai ‘a hono langa?

‘Oku mau fakatauange pe ‘e laumālie lelei ‘a e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ke tali ‘a ‘emau tangi ni mo ‘emau ‘amanaki ki ha ngaahi tali fakafiemālie. ‘Oku mahino kiate kimautolu ‘oku tulifua ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ke ‘ata kitu’a ‘a homou fakahoko fatongia pea ‘e hiliō ia ‘iate kimautolu ‘a ‘emau falala ‘o kapau te mau ‘ilo ki he mo’oni mo e totonu ‘o e ngaahi ngāue kotoa ‘oku fakamoleki ki ai ‘a e pa’anga ‘a e fonua. Pea ke fakapapau’i foki ‘oku ‘alu ‘etau pa’anga ‘i hono ‘alunga totonu.

‘Oku fakahū fakataha atu ‘emau tohi tangi ni mo ‘emau fakamo’oni hingoa pea mo ha ngaahi ‘ata ‘o e tu’unga totonu ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi langa ni ‘i he ongo motu ni pea mo e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi naunau langa ‘i hono fokotu’u ‘i he ngaahi ‘elia ‘oku nau lolotonga ‘i ai.

...

<003>

Taimi: 1430-1435

Tokoni Kalake Tēpile : ... ‘i ai. Vakai ki he tohi fakalahi 1 & 2.

Faka'apa'apa atu,

.....

Fakamo’oni hingoa ki ai ‘a e toko 16.

Eiki Sea: Hou’eiki, ko e tohi tangi ko eni ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e ngāue ‘oku lolotonga fakahoko he Komiti Fili ‘a e Fale Aleá, ‘a ia ‘oku fakahū mai ai ‘enau lipooti.

Kole ki he kalake ke lau mai e lipooti ko eni. ‘A ia ko e Lipooti eni fekau’aki pea mo e ola hono vakai’i ‘a e Tohi Tangi Fika 8/2022 ‘a e Kautaha Langa ‘a e kau Tonga felāve’i mo e langa fale he tokoni sunami (*tsunami*).

**Lipooti Ola Vakai'i Tohi Tangi Fika 8/2022 Kautaha Langa kau Tonga felāve'i
mo e langa fale he tokoni sūnami**

Tokoni Kalake Tēpile :

'Aho 15 'Epeleli, 2024

'Eiki Nōpele Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa
Tonga.

'Eiki Sea,

**Fekau'aki: Lipooti 'o e ola hono vakai'i 'o e Tohi Tangi Fika 8/2022 'a e Kautaha
Langa 'a e kau Tonga felāve'i mo e langa fale he tokoni sunami (tsunami)**

'Oku mau faka'apa'apa ke fakahū atu 'a e lipooti ki he ola 'o e ngāue ki hono vakai'i 'a e Tohi Tangi Fika 8/ 2022 'o e 'aho 17 'o Nōvema, 2022 mei he Kautaha Langa 'a e kau Tonga, Tonga *National Construction Association Inc* ke toe hiki hake ki 'olunga 'a e mahu'inga 'i hono langa fo'ou 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, ke fe'unga mo e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloa.

Ke fakatokanga'i ange 'oku 'ikai ke mau kau fakataha mo e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi *Hon. Sevenitini Toumoua* he fakamo'oni ki he lipooti ko ení, koe'uhí na'a ne fakahoko mai 'e 'omai pē 'ene lipooti tokotaha 'a'ana ki he Fale Aleá 'o felāve'i mo e kaveinga ko ení. Neongo ne mau faka'amu ke mau kau fakataha pē mo ia he fakamo'oni ki he lipooti pē 'e taha felāve'i mo e ola 'emau ngāue na'e fakahoko, 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e Fale Alea.

Na'e fakahoko 'a e ngāue ko ení 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'i he 'aho 29 'o Nōvema, 2022 'a ia 'oku hā 'i he miniti 'o e Fakataha Fika 25/2022.

Faka'apa'apa atu,

.....
'Eiki Nōpele Tu'ivakanō
(Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Tongatapu)

Hon Tevita Fatafehi Puloka
(Fakafofonga 'a e Kakai ma'a Tongatapu 1)

'Aisake Valu Eke
(Fakafofonga 'a e Kakai ma'a Tongatapu 5)

Lipooti ki he Tohi Tangi Fika 8 felāve'i mo e langa fale tokoni he sunami (tsunami)

Konga 1 – Talateu

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'i hono vakai'i 'o e taumu'a mo e

makatu'unga 'o e Tohi Tangi Fika 8/2022 'o e 'aho 17 'o Nōvema, 2022 mei he Kautaha Langa 'a e kau Tonga – *Tonga National Construction Association Inc.* Ke toe hiki hake ki 'olunga 'a e mahu'inga 'i hono langa fo'ou 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai ke fe'unga mo e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloa.

2. Puipuitu'a:

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he fakataha Fika 25/2022 'o e 'aho 29 'o Nōvema, 2022 'a e fokotu'u ke 'ave 'a e Tohi Tangi Fika 8/2022 'o e 'aho 17 'o Nōvema, 2022 ki he Pule'anga pea fengāue'aki mo e kau Mēmipa ki he Fale Alea. Na'e tali foki ke kau atu 'a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō ko e Fakafofonga ia 'o e Hou'eiki Nōpele pea pehē foki ki he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 1 - Hon Tevita Fatafahi Puloka, pea mo e Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 5 - 'Aisake Valu Eke, ko e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi - *Hon Sevenitini Toumoua*, 'oku ne fakafofonga'i 'a e tafa'aki 'a e Pule'anga.

3. Taumu'a 'o e Tohi Tangi.

Ko e taumu'a 'o e Tohi Tangi Fika 8/2022 ke toe hiki hake ki 'olunga 'a e mahu'inga 'i hono langa fo'ou 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'i he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, ke fe'unga mo e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloa, pea ke ngāue'aki 'a e mahu'inga na'a nau fokotu'u mai 'i he'enau tēpile 'oku hā ...

<004>

Taimi: 1435-1440

Tokoni Kalake Tēpile: ... 'i he 'esitimeti ki he lahi 'o e koloa mo hono mahu'inga pē *Bill Of Quantity (BOQ)* ki hono langa 'o e fale fungavaka pea mo e fale 'ikai ke fungavaka. Na'e toe tānaki mai foki 'e he tohi tangi 'a e ngaahi fakamole ne 'asi 'i he'enau aleapau mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ke fua 'e he Pule'anga ka 'oku te'eki ke fakahoko 'o kau ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni.

- a) 'Ikai ha 'uhila pē vai he feitu'u pē *site* ke fai 'aki e ngāue.
- b) Te'eki tanu e ngaahi hala 'i loto pea faingata'a ai 'enau 'alu pē *access* ki he ngaahi feitu'u *site* 'oku fai ai 'a e ngāue. 'Oku pehē 'e he tohi tangi pē ne 'i ai 'a e femahino'aki 'e 'oange 'e he potungāue 'a e fakafuofua ki he koloa mo e totongi pē *Bill Of Quantity* ki he naunau langa ne ngāue'aki 'e he Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi ke ne tokoni mo tatakai 'enau hū koloa ka na'e 'ikai ke 'oange ia. Ko e fakafuofua 'a e tohi tangi ki he fale fungavaká na'e fe'unga mo e \$186,300 'a ia 'oku fakaiiki atu 'i he Tēpile 1.

Tēpile 1 – 'Esitimeti mahu'inga 'o e fale fungavaka.

Naunau – \$105,195.

Totongi kau ngāue mo e mīsini – 42,078.

Tupu peseta 10 – 14,727

Tukuhau peseti 15 – 24,300.

Fakakātoa – 186,300.

Nouti:

Totongi ngāue ko e peseti 'e 40'a e fakamole ki he koloa langa. Ua, ko e tupu ko e peseti 10 'o e fakataha'i 'o e naunau mo e totongi ngāue, \$47273. Fika tolu ...

Eiki Sea: 147200 ...

Tokoni Kalake Tēpile: 147,273. Tolu, tukupau ko e peseti 15 'o e katoa 'o e koloa totongi, totongi kau ngāue mo e tupú \$162,000.

Ko e fakafuofua ki he fale 'ikai ke fungavaka ne fe'unga mo e \$152,913 pea ko hono fakaikiiki 'oku hā 'i he Tēpile 2.

Tēpile 2 – 'Esitimeti mahu'inga 'o e fale 'ikai fungavaka.

Naunau – 91,702.

Totongi kau ngāue misini – 36,681.

Ngāue teuteu mo e ngāue fakalukufua – 4588.

Tukupau peseti 15 – 19,905.

Kātoa – 152,913.

Nouti:

Fika 1 totongi ngāue mo e misini ko e peseta 40 'o e fakamole ki he naunau. Fika 2, ngāue teuteu mo e ngaahi ngāue kehe fakalukufua ko e peseti 5 'o e naunau. Fika 3 tukupau ko e peseta 'e 15 'o e kotoa 'o e naunau mo e totongi kau ngāue misini, \$132968.

'Oku tākaki atu ki he lipooti ni 'a e Fakalahi 1 langa fale sunami ko e koloa ki he Kautaha Sonasi ki he falepapa 'ikai ke fungavaka pea mo e Fakalahi 2 fale fungavaka 'i Pātangata fale fungavaka.

Fika 4 Fakataha 'a e kau Mēmipa.

Na'e fakataha foki 'a e 'Eiki Minisitā Hon. Sevenitini Toumoua pea mo e ongo Fakafofonga 'o e Kakaí 'o felotoi ke tuku ki he kulupu tekinikalé ke nau ngāue ki he fakafehoanaki 'o e 'esitimeti ki he lahi mo e mahu'inga 'o e naunau langa pē *BOQ* 'a e kau tohi tangi pea mo e *BOQ* ne ngāue'aki 'e he Va'a 'oku ne Tokanga'i 'a e Polōseki Langa (*Project Management Unit - PMU*). Ko e mahu'inga 'eni 'a e *PMU* ki he fa'ahinga, fale takitaha.

- i) Ko e fale fungavaka \$90,000.
- ii) Ko e falepiliki 'ikai fungavaka 85000.
- iii) Falepapa 'ikai ke fungavaka 85000.

Fika 5 – Founga ke vakai'i 'aki 'a e makatu'unga 'o e tohi tangi.

Ne fokotu'u foki 'e he ongo Fakafofonga ko e mata'ifika 'oku mahu'inga ke vakai'i 'aki 'a e mo'oni mo e makatu'unga 'o e fokotu'u 'a e Tohi Tangi Fika 8 ko hano vakai'i 'a e mahu'inga fakapa'anga totonu pē *actual expenditure* ne fakamoleki 'aki 'e he kau langa fale pē *contractors* ke langa 'aki 'a e ngaahi fale kotoa. ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Tokoni Kalake Tēpile: ... ke fakahoko 'eni 'aki hano 'omai 'e he taha 'o e kau langá pe *contractor* na'á ne 'osi langa 'o 'osi pea kakato 'a e fale fungavaka 'e tahá pea mo ha fale 'ikai fungavaka 'e taha kuo 'osí. Pea 'e fiema'u meí he kau langá ke 'omai 'enau talitotongi ki he koloa ne nau ngāue'aki ke fakapapau'i 'oku mo'oni 'enau mahu'inga 'oku 'omai.

Ko e tefito'i taumu'a faka'amu 'a e ongo Fakafofongá ke fakamahino 'i he tohi tangí:

A. Ke 'uluaki fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e makatu'unga mo'oni 'oku 'uhinga ai 'a e tohi tangí. Ke toe hiki hake ki 'olunga 'a e mahu'ingá 'i hono langa fo'ou 'o e ngaahi fale na'e uesia tamaki 'e he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai ke fe'unga mo e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloa. Ke fakapapau'i pe 'oku fe'unga pe 'ikai 'a e pa'anga na'e fai'aki 'a e aleapau 'o e langá ki he kalasi fale takitaha ki he ngaahi kautahá.

B. Ko e founa na'e ngāue'aki ke ma'u ai ha tali totonu ki he fiema'u 'oku hā atu he fika A. Fakatokanga'i 'a e 'esitimetri na'e kau fakataha mo e tohi tangí na'e fai he 'enisinia mo e tokotaha taukei savea fakamahu'inga koloa, *quantity surveyor*. Toe fa'u ha *BOQ* fo'ou 'o makatu'unga me'i he totongi totonu 'o e naunau na'e kumi 'i he ngaahi kautaha ki he langa 'o e ngaahi falé. Na'e 'omi me'i he ngaahi kautahá 'enau 'inivoisi (*invoice*). Na'e fai'aki 'enau fakatau me'i he ngaahi kautaha fakatau naunau langá (*hardwares*).

Ke muimui'i 'a e mahu'inga 'o e naunau pe *BOQ* na'e tufa he potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi (*MOI*) ki he ngaahi kautahá 'i he 'uluaki fakataha na'a nau fakahoko kimu'á pea kamata 'a e langá. Ko e *BOQ* ko ení na'e kau mo ia 'i he tohi tangí 'a ia ko e naunau ki he fale papá mo e fale piliki 'ikai fungavaka.

Ke toe vakai ha taha fe'unga taukei savea fakamahu'inga koloa *qualified quantity surveyor* ke fai ha'ane sio pea toe siviivi'i 'a e ngaahi *BOQ* ke fakapapau'i ko e lahi totonu ia 'o e naunau na'e langa'aki 'a e ngaahi falé.

Na'e kei fai pe 'a e kole ki he *MOI* ke nau 'omi mu'a 'enau *BOQ*. 'A ia na'e makatu'unga ai 'a e mahu'inga pa'anga na'a nau 'oatu ai 'a e ngaahi aleapaú ki he langa falé *contract agreement* ki he ngaahi kautaha langá. Ka na'e te'eki pe ke 'omai 'e he *MOI* 'o a'u ki he 'aho na'e fakahū ai 'a e lipooti ko ení.

5. Ko e ngaahi fale na'e fai ki ai 'a e saveá

5.1 Ko e fale fungavaka pou mā'olunga 'a ia 'oku lolotonga langa 'i Pātangata, Kolomotu'a pea mo Sopu.

5.2 Fale 'ikai fungavaka, ko e fale piliki mo e fale papa 'oku lolotonga langa 'i Masilamea ko e nofo'anga 'o e kāinga 'Atatā. Na'e fai 'a e vakai ki he mape 'o e ngaahi falé 'a ia kuo fa'u hono *BOQ* pea ke fakafehoanaki ai 'a e mahu'ingá.

5.3 Ko e ola 'o e fekumi na'e fai:

Fale fungavaká:

'Esitimetri 'o e tohi tangí – \$186,300.

Mahu'inga me'i he fakatau koloa totonú (*actual cost*) 'o e fale 'i Pātangatá – \$154,419.

Patiseti 'a e *MOI* na'e aleapau mo e kautaha langá – \$90,000.

Falepapa 'ikai fungavaka:

'Esitimetri 'a e tohi tangí – tahakilu nimamano uaafe.

Mahu'inga meí he fakatau koloa totonú (*actual expenditure*) – tahakilu tolumano mā hivangeau fituhiva.

Patiseti 'a e *MOI* na'e aleapau mo e kautaha langá – pa'anga 'e valumano nimaafe.

Ko hono fakamā'opo'opo (*summary*) 'o e ola 'oku hā atu 'i he tēpile 3.

Tēpile 3 - Fakamā'opo'opo 'o e mahu'inga totongi 'o e koloa ne fakatau pea mo e totongi fakakātoa.

Fale fungavaka, koloa, fale fungavaka – \$87,198.

Falepapa 'ikai fungavaka - \$73,958.

Totongi kau ngāue misiní , fale fungavaka – 34,877.

Falepapa 'ikai fungavaká - 29,583

Kātoá fale fungavaka – 122,070

Falepapa 'ikai fungavaka – 103,541.

Tupu - 12,207

Fale fungavaka, fale 'ikai fungava, falepapa 'ikai fungavaká – 10,354.

Fakakātoá fale fungavaka – 134,277

Falepapa 'ikai fungavaka – 113895 ...

<006>

Taimi: 1445-1450

Tokoni Kalake Tēpile: ...

Tukuhau: falefungavaka – 20,142

Falepapa 'ikai fungavaka – 17,084

Fakakātoa falepapa, fale fungavaka – 154,419.

Falepapa 'ikai fungavaka – 130,979.

Noutí –

1. Ko e koloa ko e mahu'inga ia 'o e koloa ne fakatau ki he langa.
2. Ko e kau ngāue mo e misini ko e peseti 'e 40 ia 'o e koloa
3. Ko e tupu ko e peseti 'e 10 'o e koloa mo e totongi kau ngāue
4. Ko e tukuhau ko e peseti 'e 15 'o e totongi koloa
6. Fengaue'aki mo e Va'a Ngāue ki he Langa pe *PMU* 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi Hili 'a e femahino'aki pea mo e 'Eiki Minisitā 'o e potungāue ke tuku ki he kau ngāue fakatekinikale 'o kau ai 'a e taki ngāue 'a e *PMU* pea mo e fakafofonga 'e 2, 2 mei he kau tohi tangi, taukei he fakamahu'inga 'o e koloa pe *certify quantity of surveyors* ke nau vakai'i mo fakafehoanaki *reconcile* 'a e:
 - a) Mape na'e fai 'aki 'a e langa
 - b) *BOQ* 'a e tohi tangi pea mo e *BOQ* 'a e *PMU* 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e;
 - c) Fakamole ne fakahoko ki he fale fungavaka kuo 'osi mo kakato hono langa pea pehē ki he falepapa mo e falepiliki 'ikai ke fungavaka kuo 'osi hono langa.

Ko e taumu'á ke fakapapau'i 'a e lahi totonu *actual cost* ki he fakamole ki hono langa 'o e ngaahi fale ko eni 'e 3 'oku fai ki ai 'a e tohi tangi. Ko e me'apango ne 'ikai ke ngāue mai 'a e

Va'a ki he Ngaahi Langa ki he Ngaahi Ngāue Langa *PMU* 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ke 'omai pe *share*, mai 'enau mahu'inga ki he koloa mo e toenga 'o e fakamole ki he kau ngāue, tupu (*profit margin*) ki he kau ngāue pea pehē ki he tukuhau, 'a ia ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku tonu ke ma'u pe 'i he 'enau fakamahu'inga 'i he 'enau *BOQ*.

Na'e fakahaa'i 'e he taki ngāue 'a e *PMU* 'oku 'ikai te nau 'omai 'enautolu 'enau *BOQ* pea 'oku kehe pe 'enau fika ia 'a kinautolu. Ka ne 'osi fakahoko pe foki 'a e fakataha he kamata'anga 'a e ki'i kulupu ngāue fakatekinikale mei he ongo tafa'aki pea mahino ai

- a. Ko e mape na'e kamata'aki 'a e tu'uaki ki he langa na'e 'i ai 'a e ngaahi liliu ai pea mo e kehekehe mei he mape na'e fai'aki 'a e langa
- b. Pea ko e liliu 'o e mape te ne toe uesia ai 'a e mahu'inga ki he fale ke langa

7. Fakataha faka'osi

Ko e fakataha faka'osi 'i he 2 'o Mā'asi 2023 'a e ongo Fakafofonga pea mo e 'Eiki Minisitā 'i hono 'ofisi 'o mahino ai 'a e 'ikai ke toe fai 'a e ngāue ia ne felotoi kotoa ki ai he kamata'anga ke tuku ki he kulupu ngāue 'a e kau ngāue fakatekinikale ke nau vakai'i 'a e ngaahi fika ki he *BOQ* mo e mahu'inga totonu 'o e fale kuo 'osi langa. Pea 'e fakahū pe he 'e 'Eiki Minisitā ia 'ene lipooti ki he Fale Alea felāve'i mo e tohi tangi pea 'oku fai pe 'e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi fakafou 'i he 'ene *PMU* ia 'a 'ene fokotu'utu'u makehe ki he hoko atu 'a e ngāue. Ka na'e kole pe ke toe fakataha 'a e kulupu fakatekinikale, 'i he 'ene pehē ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e lipooti ko eni 'e he ongo Fakafofonga 'o e Kaka'i mo e 'Eiki Nōpele ke fakahoko atu 'a e ola 'o e ngāue ne fakahoko 'o 'ikai kau ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ka 'oku 'ave pe 'a e tatau 'o e lipooti ke ne me'a ki ai.

Na'e fai 'a e kole 'a e ongo Fakafofonga ke toe fakataha 'a e kulupu fakatekinikale 'i he 'aho hoko, 'aho 3 'o Mā'asi 2023. Ke ma'u mai 'a e ola 'o e ngaahi ngāue na'a nau fakahoko 'i he ngaahi fakataha kuo 'osi. Na'e fakahoko 'a e fakataha ko eni 'a e kulupu fakatekinikale pea 'oku hā 'i he miniti 'o e 'aho 3 'o Mā'asi 2023 'o e fakataha 'a e me'a ko eni.

- i. 'Ikai ke lava ke fakafehoanaki ke kakato 'a e lahi 'o e lōloa *quantity* tupunga pea mei he fakamahino mei he Fakafofonga mei he *PMU*
- ii. 'Oku te'eki tuku mai mei he *PMU* 'a 'ene fakafika ne ma'u mei ai 'a e ngaahi patiseti 'o makatu'unga ai 'ene mahu'inga ki he aleapau ki he ngaahi langa fale
- iii. Kuo mahino kuo tuku atu 'e he tokotaha tekiniakale 'a e *BOQ* 'o e tohi tangi 'a 'enau ngaahi ngāue fakafika ne ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Tokoni Kalake Tēpile: ... makatu'unga mei ai 'a e Patiseti ki he *PMU*.

Ko e miniti ko eni 'o e fakataha 'a e kulupu fakatekinikale 'oku 'oatu fakataha mo e lipooti ko eni ko e fakalahi 3. Na'e 'ikai ke fakamo'oni 'a e taki ngāue ki he *PMU* ka na'e 'osi fai ki ai 'a e fetu'utaki 'a e sekelitali ke fakamo'oni kae 'ikai pe toe fetu'utaki mai, pea 'oku tali ai pe 'a e miniti ko e mo'oni ia 'a e me'a ne alea'i he fakataha.

Fika 8: Fakamā'opo'opo

Ko e ola 'oku ma'u mei he ngāue ki hono vakai'i 'o e tohi tangi makatu'unga 'i he lahi 'o e fakamole kuo fakahoko ki he koloa ne ngāue'aki ki hono langa 'o kakato 'a e fale ki he fale fungavaka, falepapa mo e falepiliki 'ikai fungavaka 'oku hā 'i he tēpile 4.

Tēpile 4: Fakafehoanaki 'o e mahu'inga 'o e aleapau mo e mahu'inga totonu ne fakamole hono langa 'o e ngaahi fale fungavaka pea mo e falepapa 'ikai fungavaka.

Kolomu 1: Mahu'inga 'a e *MOI* he aleapau

Fale fungavaka – 90,000

Falepapa 'ikai fungavaka – 85,000

Mahu'inga e fale kuo 'osi fale fungavaka – 154,420

Falepapa 'ikai fungavaka – 130,979

Faikehekehe fale fungavaka – 64,420, falepapa 'ikai fungavaka – 45,979.

Fika 9: Ngaahi Fokotu'u

'Oku mahino mei he tēpile 5 'a e lahi ange 'a e fakamole mei he mahu'inga ne fai'aki 'a e aleapau ki he langa 'a e ngaahi fale ko 'eni. Pea 'oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei mo mo'oni 'a e tohi tangi ke fakalelei'i 'e he Pule'anga. Pea 'oku fokotu'u ke ngāue'aki 'a e mahu'inga ko e 154,420 ki hono langa 'o e fale fungavaka. Pea ko e 130,979 ko e mahu'inga ki he falepapa 'ikai ke fungavaka. Ko e fakafehoanaki 'eni 'a e mahu'inga 'i he aleapau ngāue *PMU* tohi tangi pea mo e mahu'inga 'o e fakamole ne hoko ki he koloa. Pea fika'i mei ai 'a e toenga 'o e mahu'inga fakalukufua ki he fale fungavaka pea mo e falepapa 'ikai fungavaka 'oku hā 'i he tēpile 5.

Tēpile 5: Mahu'inga ki he fale fungavaka mo e falepapa 'ikai fungavaka 'a e *PMU* tohi tangi pea mo e vakai tau'atāina.

PMU aleapau ngāue – fale fungavaka 90,000, falepapa 'ikai fungavaka 85000.

Tohi Tangi: Fale fungavaka 186,300, falepapa 'ikai fungavaka 155,000.

Vakai tau'atāina: 154,420, falepapa 'ikai fungavaka 130,979.

2. Ke fakatokanga'i kuo 'osi fakahā mai 'e he kau langa fale ko eni *contractors* 'o tatau pe 'a e kau langa ne nau fakamo'oni ki he tohi tangi pea mo e fa'ahinga ne 'ikai ke nau fakamo'oni ki he tohi tangi 'a 'enau talaloto ki he lahi 'enau mo'ua ki he ngaahi kautaha ne hū mei ai 'enau koloa 'o fai'aki 'enau ngāue ni koe'uhí ko e 'ikai fe'unga e mahu'inga ne 'omai he aleapau ki he ngāue langa ko 'eni.
3. Ke fakatokanga'i ne fakahā mai foki 'e he kau langa *contractors* 'o tatau pe 'a e kau langa ne nau fakamo'oni ki he tohi tangi pea mo kinautolu ne 'ikai ke fakamo'oni ne 'i ai 'a e ngaahi koloa ia ne fetu'utaki ange 'a e Pule 'o e Va'a Tonga 'a e ngāue *PMU* ke fakatatau mai 'a e ngaahi koloa ko eni mei he, ke fakatau mai 'a e ngaahi koloa ko eni mei he ngaahi falekoloa ka na'a nau, ka ne nau toki fakatokanga'i ne fu'u mamafa 'a e totongi ki he koloa ko eni pea 'oku nau ta'efiemālie he founa ngāue ko ia 'a e pule he *PMU* ne hangē 'oku 'ikai ke faitotonu 'a e fatongia.
4. Ke fakatokanga'i ne 'i ai foki 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ne 'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku nau tupu kinautolu 'i he 'enau ngāue langa fale. 'A ia 'oku nau pehē 'oku fe'unga pe mahu'inga ia na'e faia'aki 'a e aleapau 'e he Pule'anga. Na'e fai foki 'a e kole ki he 'Eiki Minisitā ke 'omai mu'a 'a e *BOQ* 'a e ngaahi kautaha ko eni 'oku ne pehē 'oku nau tupu (*profitable*) ke fai ha vakai tau'atāina ki ai pea ne

hoko ke tokoni ki he ngaahi kautaha 'oku lau 'oku nau faingata'a'ia ka na'e 'ikai ke 'omi 'a e ngaahi *BOQ* ko ia.

5. Na'e fai 'a e fokotu'u ki he ngaahi kautaha ko ia 'oku nau pehē 'oku nau tupu (*profitable*) ke nau fai mu'a ha tohi 'o fakatu'asila ki he Sea 'o e Fale Alea 'o fakamahino 'oku faingamālie pe 'a e pa'anga...

<003>

Taimi: 1455-1500

Tokoni Kalake Tepile : .. pa'anga 'oku nau ma'u mei he aleapau ki he langa fale ka 'oku te'eki ai pē ke fai 'a e tohi ko ia. Makatu'unga 'i he 'ikai ke lava ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ia pē *BOQ* 'oku ta'efalala'anga 'a e fakamatala ko ia, he 'oku 'ikai hano fakamo'oni ki ai ke hangē ko e fakamo'oni kuo ma'u meia kinautolu kuo nau 'osi langa 'o 'osi 'a e fale fungavaká, fale papa 'ikai fungavaká.

'Eiki Sea: Hou'eiki, mou fakatokanga'i ko e kakato e lipooti ko eni na'e 'oatu mo e fakalahi fika 1, fakalahi fika 2 mo e fakalahi fika 3 na'e toki tufa atu pē 'a ia ko e kakato ia 'o e lipooti ko eni mei he Komiti. 'A ia ko e fakamanatu atu pē ko e Tohi Tangi ko ia na'e toki 'osi hono laú, Tohi Tangi Fika 6, Fika 4A/2024, 'a ia 'oku fekau'aki ia mo e ngāue fakavavevave ki ha langa fale tokoni 'a e Pule'anga 'i Fonoi pea mo Nomuka. Pea 'oku tñaki atu ki ai 'a e ola hono vakai'i 'a e Tohi Tangi Fika 8/2022 'a ia ko e Tohi Tangi ko eni 'oku fekau'aki ia pea mo e hiki ki 'olunga 'a e mahu'inga 'i hono langa fo'ou 'a e ngaahi fale ne uesiatamaki 'i he puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, ke fe'unga 'o e hikihiki 'o e mahu'inga 'o e totongi koloa 'o hangē pē ko ia na'a mou fanongo ki hono lau kakato atu e lipooti.

'A ia ko e lipooti 'e taha ne fekumi 'e he Hou'eiki Fakafofonga, ngāue lahi ko ia kuo 'osi fakama'opo'opo atu mo 'ene ngaahi fakalahi pea mo e Tohi Tangi ko ia na'e toki lau atú. Fekau'aki tonu katoa pē eni pea mo e langa tokoni 'a e Pule'anga ki Hunga Tonga Hunga Ha'apai. 'A ia ko e fokotu'u pē ia Hou'eiki kapau 'oku mou fie tali pea tali ai pē, kapau 'e 'ikai mou me'a mai pē ko e fē feitu'u 'e 'ave ki aí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō 'aupito Sea. Sea kole pē ke 'omai ha ki'i faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi 'o Novema 2022

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na. Sea, te u kamata pē 'i he Tohi Tangi ko eni kō ē ki Nomuka pea mo Fonoi Sea. Mahalo na'e 'osi tali ia 'anenai tali ia 'e he Pule'anga ke hoko atu ha Komiti ia ke sio ki ai.

Ko e konga ko eni kō ē 'o e tali 'o e Tohi Tangi 'i Novema 2022 Sea, tuku pē mu'a ke u 'oatu ha fanga ki'i poini ai Sea koe'uhi ko e langa ia ko ia 'oku lolotonga lele pē ia taimi ni pea 'oku mea'i pē ia 'e he kakai e fonuá.

Sea ko e fanga ki'i fale ko eni ia Sea kuo laka ia he peseti 'e 50 kuo 'osi 'osi ia hono langa, pea kuo hiki atu e kāingá ia 'o nau nofo ai. Sea, 'ikai ke u fu'u lave ki he ma'u ha sēniti pē

‘oku ‘ikai ke ma’u ha sēniti ‘i he langa ko ení Sea, ka ‘oku ai e ngaahi me’a lalahi ‘oku ‘asi mai ai Sea.

‘Uluakí, ‘i he hū mai pē ko ia ‘a Tohi Tangí na’e lava leva ‘e he Pule'anga *advance* peseti ‘e 20 ‘a e fanga ki’i kautaha ko ení. Ngaahi kautaha ko eni Sea na’e kongā lahi ai ko e kau ia ‘i he ngaahi tefito’i ngāue ‘a e Pule'anga ko hono *empower* ‘a e *private sector*. Pea na’e ai leva ‘a e ngaahi kautaha na’e lesisita ai pē kinautolu he koe’uhí ko e fanga ki’i langa ko eni ‘oku iiki, ‘o lava ke nau sio ‘e ma’u mei ai ha’anau mo’ui. Pea ko e ‘amanakí ia ke ‘osi ‘a e ngāue ko eni ‘e hokohoko atu ai ‘a e kautaha ko ení, fakalele ha’anau ngaahi pisinisi.

Ko e Tohi Tangí, na’e ai pē kongā na’e fakamo’oni mai ai. Ko ‘eku talanoa eni fakahoha'a ko eni Sea ‘i Novema 2022. Pea na’e ai pē kongā ia na’a nau hoko atu pē nautolu ia he ngāue he koe’uhi ko ‘enau lau ‘anautolu ia ‘e ma’u pē ai ‘enau ki’i sēniti. Sea, ko e kalasi ko ia na’e hoko atu ‘enau ngāue, ngāue nautolu ‘o ‘osi ‘a e fanga ki’i falé, pea ko e kalasi ko ia na’e *sign* he Tohi Tangi ‘alu nautolu ia mo e peseti ‘e 20 ka ‘oku ai e kongā ia ‘oku te’eki ai ke fakafoki mai ia Sea.

Feinga atu ‘a e Pule'anga ke *ok* kapau he ‘ikai ke ke toe foki mai koe ‘o fai ‘a e ngāue, to’o mai ā ‘a e peseti ‘e 20 ia ko ē ‘a e Pule'anga Sea ke fakafoki mai ā ia ke hoko atu ‘aki ‘a e ngāue ia ‘a e Pule'anga. Sai Sea, na’e hoko leva ‘a e me’a ia ko eni ‘o toe foki mai pē ‘a e kongā ia ‘o e kau *contractor* ko eni ‘o hoko atu e ngāue Sea pea kuo ‘osi ‘i ai honau ngaahi fale ‘o nautolu ia kuo ‘osi. Ko e kongā lahi ‘o e tōmui ‘o e ngāue ...

<004>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ko e kongā lahi ‘o e tōmui ‘o e ngāue ia ko ení Sea ko e ‘ū me’a fakakelekele ia. Pea hangē ko e ngaahi ngaahi *policies* ko ē ‘o e langa ‘a e Pule'angá ko e fale ko ē na’e maumau kuo pau ke toe foki ia ‘o langa ‘i he tokotaha ha’ana e falé. Sea ko e ngaahi fetukuaki me’a fakakelekele ko ia ia Sea ‘oku kei hoko atu pē ia. Ka u ki’i fakatātā pē heni ki Matatoa ‘oku ‘ikai ko e tōmui ‘a e langa ia ‘o Matatoá koe’uhí ko e kautaha langá. Ko Matatoa ko hono toki ‘omai pē eni fakapaasi mai e fale ‘e 27 ke hoko atu ki ai e ngāue he koe’uhí ko e me’a ia ‘a e ma’u tofi’a ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e potungāue. Ko e hā e me’a ‘oku ‘oku laumālie lelei ki ai ‘a e ma’u tofi’a ko e taimi ia ‘e toki ō atu ai ‘a e potungāue pea mo e kautaha langá ‘o hoko atu ‘a e langa ko eni.

Sea hangē ko e me’a ko eni ko ē nau lave ki ai kautaha langa ko eni na’a nau hoko atu laka he pēseti ‘e 50 e fanga ki’i fale ia ‘oku ‘osi ia. Na’e ‘i ai e kautaha na’a nau kau he tohi lāungá foki mai mo nautolu langa mo ‘enau fanga ki’i fale ‘anautolu ia ‘o ‘osi Sea. Ko e toko si’i pē eni ia Sea ‘a ē ‘oku nau kei ō mo e pēseti ‘e 20 ‘oku kei vilitaki mai ke fakahū mai e me’a ko eni.

Sea ko u fokotu’u atu au ia ke ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Pule'anga ia ki he kautaha langa ko eni ‘oku ō mo e pēseti ‘e 20 ko e pa’anga lahi eni ia Sea. ‘I he 90000 mano Sea ‘i he pēseti ‘e 20 ko e pa’anga ia ‘e fiha, 10000 tupu ia Sea. Pea ‘oku ō ‘a e ‘a e kau fakamo’oni ko eni ko ē he tohi tangi ko eni mo e 10000 tupu ‘e 10 kuo kilu. Faai atu ia he kilú. Fakafoki mai e pa’anga ia ‘e Pule'anga ke fakasio ha kautaha ia ke ‘ave ki ai ke fakahoko’aki ‘a e ngāue ko eni Sea.

Sea ko e, ‘oku kei nofo pē ‘a e Pule'anga ‘oku feinga ke *honour* e me’a ko ē na’a ne kamata’i. Sai Sea ka u toe foki hifo ki he me’a ‘oku toe mālie ange Sea (*tulou*). Kapau te tau veteki hifo

‘a e fanga ki’i fale ko eni to’o e ‘a e *BOQ* ia ko eni ko ē ‘oku tau talanoa ki aí. Tau foki hifo ki he me’a ko e *unit rate* mahalo ‘oku mea’i pē eni ia he kau tangata langa.

Sai ‘i he ki’i fale si’isi’i ‘i he fale ko eni ko ē ‘oku fungavaka meimei ko e *square meter* ‘e 56 Sea ko e 90000 Sea \$2500-3000 ki he *square meter* ‘e taha Sea. Sea fo’i la’i taila fute taha ‘e 11 pa’anga ia ‘e 3000. Sea ko e taimi ko ē te tau to’o ai ‘e tautolu e *detail* e *BOQ* ki he tafa’akí ka tau foki mai ki he me’a ‘oku tau lava ‘o sio fakalelei ki ai Sea ‘oku ‘ikai ke u pehē ‘oku fakavalevale ‘oku tonu ke fai ha sio fakalelei ki ai ko e hā e *unit rate* ko e hā e me’a ‘oku totonu? Ko e langa ko ē fale Māmonga ko e me’a ia ke ma’u ke tau tau fakafehoanaki ki ai ko e langa ko eni e Temipale ko ē ‘o Vava’u na’e fiha ia ki he *square meter*? Ko e langa ko ē ...

'Aisake Eke: Sea tapu ki he Feitu'u na kau ki' i fakahoha'a pē ko 'eku ki' i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā 'i he kaveinga ko ena ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tuku mai mu'a ke 'osi 'eku me'a he ko 'ene lipooti na'e 'ikai ke fakakau ai au...

'Aisake Eke: He ko e 'uhinga he na'e 'ai atu ke ne 'omai e lipooti ko ē fakamolemole. Hala'atā ke ne 'omai ha fakamatala 'e taha pea ko 'eku ai haké ko 'ene me'a hake ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu e na'e 'i ai e lipooti 'a e motu'a ni na'e 'ave ki ai he' emau fakataha hono uá.

'Aisake Eke: Mou sio mou me'a pē ki hē fakamolemole he' emau lipooti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oleva ia Fakafofonga he na'e 'oatu pē lipooti ia 'a e motu'a ni.

'Aisake Eke: Na'e ta'efakafiemālie ko ē 'a e ngāue Sea pē ko u kole fakamolemole au ki he 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oleva mu'a ka u foki au ki he' eku *unit rate* ke tau sio ki ai.

'Aisake Eke: Ta'efakafiemālie lahi pea 'ikai ke ne mai ha lipooti nau ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oleva he 'oku mai e me'a ia ...

'Aisake Eke: Ko 'eku fakatonutonu pē Sea mo 'eku 'ai pē koe'uhí ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mai e me'a ni ia he laumālie hala Sea kae 'oleva kau foki au ki he *unit rate* tokoua, 'e Fakafofonga kātaki.

'Aisake Eke: 'Osi 'eku tumú fakamolemole Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Na'e fiha 'a e langa ...

'Aisake Eke: 'Ohovale lahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'O e fale 'o e Temipale 'o e Māmongá 'i Vava' u ki he *square meter*, mata'ifika ko ia Sea ko e mata'ifika ia te ne talamai e mo'oni. Tuku e *invoice* ia.

Tuku e *BOQ* ia ki he tafa'akí na'e fiha 'a e langa e fale Māmonga 'i Vava'u Tempale ko 'etau talanoa eni he *top of the market*. Fiha ia ki he *square meter*? Na'e fiha 'o e langa 'o e fale ko eni ko ē 'o, 'o e *Tonga Side School* ki he *square meter*? Mai e me'a ko ia ...

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mai ke tau lava 'o *compare*.

'Aisake Eke: Mo e Hou'eiki fakamolemole pē he fakahoha'a.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: He ko e tu'u ko ē he taimi ni 'oku 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o *compare* mo ha me'a.

'Aisake Eke: Fakatonutonu pē 'a'aku Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko fē *unit rate* 'oku totonu ki ai ke fakahū mai 'aki e tohi tangi Sea ...

'Eiki Sea: Tongatapu 5 ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o tokoni he ko e taimi eni e 'Eiki Minisitā?

'Aisake Eke: 'Ikai ko u fakatonutonu pē ko e ngaahi fakamatala ko ē 'oku 'ikai ke ai ha'ane felāve'i 'a'ana ia mo 'emau tohi tangi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku 'oku 'i ai ...

<005>

Taimi: 1505 – 1510

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Fale Māmongá

'Aisake Eke: Sea mālō

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke *compare* ki ai ho falé. Ko e me'a ko ení Sea pea 'oku kei ō ai 'a e kau langa ko ení. 'Oku 'i ai e ki'i kautaha langa he kau tangata ko ení Sea, nau nofo nautolu 'i tu'a mo e peseti 'e 20, fēfē e Pule'angá mo e kakaí e fonuá. Sea 'oku kei *honour* he Pule'angá 'a e konitulekí pea 'oku tonu ke tau foki 'o *unit rate*, tuku e 'omai ia e 'ū 'esitimetri ia mo e me'a. Tau foki 'o 'omai e *unit rate* ke fakapotopoto, fakapotopoto 'aupito 'etau sio ki he 'ū me'a ko ení.

Ko e me'a hono uá Sea. Ko e līpooti ko eni 'oku 'omai ko ē. Na'e 'i ai e līpooti 'a e potungāué na'e 'ave ki he Sea 'o e Komiti ko eni ko ē 'o e ko eni. Ko eni 'okú ne hanga 'o faka'ikai'i, te u toe 'omai e līpooti ko eni 'o tuku mai ki he Feitu'u na Sea ke ke hulu 'i he'etau ō mai ki he Fale Aleá. Pea ko e līpooti ko eni ko u lau ko ē Sea 'oku nau hanga 'o faka'ikai'i na'e 'ikai ke u kau ai.

Sea te'eki ke talamai kiate au ia 'oku fai ha fakataha, te'eki ai ke talamai ki he motu'á ni ia 'oku fai ha fakataha ki he me'á ni

‘Aisake Eke: Sea fakatonutonu atu fakamolemole ‘oku ‘afio hifo e ‘Eiki, fakamolemole pe Sea

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kumi he ... he koe’uhí ko e me’a ia ko ení Sea ‘oku fai’aki ia e

‘Aisake Eke: ‘Osi ‘eku tumú Sea fakamolemole

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Laumālie hala ‘aupito

‘Aisake Eke: He loi lahi fakamolemole

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e ‘osi eni ‘a e ta’u ‘e 1 māhina ‘e 8 Sea mei Novema 2022 ki he ‘ahó ni, toki hū mai ai. Kuo peseti ‘e 60 e ‘ū fale kuo ‘osi na’e toki me’a atu ‘a Havea Tu’iha’ateiho ki Tungua he uike kuo ‘osí ‘o foaki ai e fale ‘e 17. ‘Oku ma’u pe e seniti ia ‘a e kau langá. Ko e hā e me’a ‘oku ‘omai ai e fa’ahinga me’a fakavalevale ko eni ki ho Falé Sea pea te tau nofo ke tau tali e me’a ko iá.

Pea ko u kole atu heni kiate kimoutolu ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o fakamālohi’i kimoutolu. ‘Omai ‘a e fō’i me’a ko eni ‘oku ou kole atu ki ai, fale pe ‘e 2. Fale ko eni ko ē ‘a e Māmongá ‘i Vava’u na’e toki langá mo e fale ko eni ko ē *Side School* mai ha ‘ū fale kimuí ni mai ‘oku ‘i ai ha kaunga e Pule’angá. Na’e fiha ia ki he *unit rate* ka tau fakafehoanaki ki he pa’anga ‘e 3,000 ki he *square meter*.

Sea, ‘oatu ‘e he Pule’angá e fu’u koniteina ‘e 2, koniteina ‘e 2 fai’aki e langa ko ení. Pea ko e kolé ia Sea ‘oku sai pe kau langá ia, sai pe kautaha langá ia. Ko ‘etau sio eni ‘atautolu pe ko hai na’á ne fakahū mai ‘a e fa’ahinga me’a fakavalevale pehē ki he Falé ni. ‘Oku tonu ke fai ha tokanga ki ai Sea he ‘oku mole ai e taimi ‘o e Feitu’u na, mole ai e taimi ‘o e Falé pea ‘oku ‘ata kovi ai e Pule’angá. Kau eni ia he lau’ikovi’í, lau’ikovi lahi.

‘Aisake Eke: Ko u fakatonutonu atu Sea e ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Lau’ikovi lahi he ki’i līpooti ko ení he koe’uhí

‘Aisake Eke: Fakatonutonu atu

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Oku fai’aki e laumālie hala, ko e peseti ko ē ‘e 20 ‘oku ō mo e kongá ki he kau ngāue ko ení Sea. Ko e fanga maheni pe ia ‘o e kau tohi tangí

‘Eiki Sea: Sai ‘Eiki Minisitā kuo ‘osi ho taimí ka te u ‘oatu pe ho miniti ‘e 2 ke fakamā’opo’opo mai ho malanga.

Kole Pule’anga fakafoki mei he ngaahi kautaha langá peseti 20 seniti ‘o e ngāue langa

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea te u feinga leva ke faka’osi atu Sea. Sea ‘oku ‘ikai ke u loto ke u tukuhifo ‘a e kau ngāue ko ení, e langa he tohi tangí Sea. Ka ko e me’a ‘oku loto ke mahino Sea ‘oku peseti ‘e 60 e ngaahi fale ko ení kuo ‘osi ia hono langa. Kuo ‘osi hū atu ki ai e kakai e fonuá na’e faingata’a’ia he sunamí ‘o nofo ki ai.

Ko e peseti 'e 20 'o e kau tohi tangi hū mai pe tohi tangi 'alu kātoa nautolu mo ia 'ikai pe ke toe ongo mai ha taha ia. Pa'anga ia 'a e Pule'angá Sea, tonu ke fai ha tu'utu'uni mā'olunga 'a e Falé ni Sea 'oku 'i fē pa'anga 'a e Pule'angá.

Lord Tu'ilakepa: Sea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e pa'anga ia 'oku nau 'eké, pa'anga ia 'oku nau 'eké Sea. 'Oku mei 'osi pe 'eku miniti 'e 2, ko e pa'anga ia 'oku nau 'eké Sea pea kapau ko e pa'anga

Lord Tu'ilakepa: Ki'i tokoni pe Sea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko iá 'oku 'i tu'a ia he kau tohi tangi Sea fakafoki mai e seniti ia ko iá kae fai 'enau tohi tangi. He 'oku 'i ai pe kakai ia 'oku nau lava nautolu 'o ngaahi e falé 'i he mahu'inga ko eni ko ē na'e 'oatu ai 'e he Pule'angá.

Me'a ko eni ko ē Sea fekau'aki pea mo e 'u na'e 'ikai ke ngāue fakataha pea mo e tokotaha ko eni ko ē he *PMU* Sea. 'Ikai ke fakapotopoto hono 'omai e fa'ahinga me'a ko iá, tokotaha ko eni 'oku falala'anga. Tokotaha ko eni 'oku 'i ai 'ene ngaahi ngāue. Sea 'oku tonu ke fakapotopoto 'aupito e sio ki he tohi tangi ko eni. Pea ko u kole ki he Pule'angá ko e pa'anga ko eni 'oku 'eke'i mai, 'alu ia pea mo e kau tohi tangi peseti 'e 20, fēfē leva ia. Ko e kovi ia 'a hai? Kovi 'a e Pule'angá pe ko e kovi 'a e kau tohi tangi?

<006>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Ko e kovi 'amautolu pe ko e kovi 'a Sione? Sea 'oku 'ikai ke u loto ke fai ha fetūkuaki ai Sea ka te u 'oatu 'a e mo'oni 'aupito Sea. kae 'ikai ke toe fufū. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a Sea ko 'eku foki ko eni 'e kole e Potungāue ke nau tali tohi mai e me'a ko eni. Koe'uhi ke mai pea lau ia he Fale ni he koe'uhí ko e tefito'i mo'oni ia 'o e ngaahi me'a ko ia. Ai e ngaahi kautaha ia Sea, nau kole mai nautolu ke *terminate* e 'u konituleki ko ē. *Terminate* ka nau ō mai nautolu 'o faka'osi pea to'o mai mo e peseti 'e 20 'oku nau ō mo ia. Ko e māhina eni 'e 18 'enau ō mo e 10000 tupu. 'Oku 'i fē silini ko ia?

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā kuo 'osi ho'o taimi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea fakamālō atu he faingamālie

'Eiki Sea: Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e anga pe eni ia 'a e ki'i fokotu'u atu na'a tokoni fakamālō pe au ki he 'Eiki Minisitā 'i hono 'omi e tafa'aki ko ia e Pule'angá. Ka ko 'eku tokanga Sea ko e tohi tangi 'eni ia 'e 2 ka 'oku fekau'aki pea mo e kaveinga tatau. Te tau fakafekiki tautolu ka 'oku 'ikai ke mahino ki he kakai 'o e fonuá ko e hā ko ā e me'a 'e iku ki ai 'a e ngaahi fale ko ē 'oku kaunga tonu ke nau mo'ui. Pea ko e kau langa ē 'oku nau kau mo 'i he tangi mai. Pea ko e kolé Sea ko hono faingata'a 'a e 'isiu ko eni he pule pe foki e Pule'anga Sea. Taumaia ni 'e 'osi ko eni ko e me'a faka-*executive* foki eni ia.

Ka na'u pehē pe 'e malama mai ha ki'i maama 'e pehē mai ke nau ō 'o vakai ki ai kae toki foki mai 'o fakatatau ki he lipooti mo e fakamatala mo e tohi tangi. Pea ko e tu'u ko eni te nau toe fa'itelina pe nautolu Sea.

Ka ko 'eku kole pe ki he 'Eiki Minisitā te ke lava tokoni mai Minisitā ha me'a 'e lava 'o fakahoko. Ke solova mu'a e palopalema ko eni kae 'oua te tau tauhamu. Lava tokoni mai fēfē 'a e tangi ko eni 'a e kaka'i 'e ai ha toe fakataha 'e lava ke solova ai e palopalema ko eni. Pe ko 'e tau tauhamu pe ā tautolu pea 'osi ange 'oku 'ikai ha me'a 'e hoko. Ki'i tokoni mai he 'oku kei tuku pe ia ko e Feitu'u na pe ia 'e kei mafai lahi 'Eiki Minisitā paasi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na Sea. Sea ko e nofo 'a e Pule'anga ia 'oku 'ikai ke mau *terminate* 'emautolu ia ha konituleki. 'I ai e 'u 'oku ai pe mahino te u toe fakafoki e setesi Sea na'e 'i ai pe ngaahi konituleki na'e 'osi *terminate* he koe'uhi ko e kakai ia ko ia 'oku nau 'alu nautolu ki muli. 'I ai pe mo e ngaahi konituleki 'oku te'eki ke kamata pea 'oku *terminate* mo nautolu koe'uhi 'oku nau kole mai pe nautolu he 'ikai ke toe lava 'o hoko atu.

Ka ko kinautolu ko ē 'oku fu'u fiema'u ko ē ke hoko atu 'a e ngāue Sea 'oku ko e Pule'anga eni ia 'oku mau tali atu. Mou me'a mai me'a mai ki 'ofisi ki he PMU pea hoko atu e ngāue ia. Ko u fakamālō atu au ki 'omai e fakakaukau ko ia 'o e ngāue fakatahá he koe'uhi Sea he 'ikai ke toe nofo ai pe 'a e Pule'anga ia 'o fakahōhō lotu. Ko e pa'anga eni ia e kakai pa'anga tukupau eni ia e kakai e fonua pea ko e pa'anga ia ko eni kuo 'i tu'a 'oku 'i tu'a ia 'i he kau tohi tangi Sea. ko e hā e me'a te tau fai ki ai

Lord Tu'ilakepa: Sea te u lava pe ke u ki'i tokoni atu

Fokotu'u Tongatapu 4 tukupau Tohi Tangi 'o Novema 2022 ke alea'i he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Ki'i fokotu'u atu a ke tuku hifo mu'a ki he Kōmiti Kakatō 'uhinga 'oku lahi e 'u me'a ia ke fai ki ai e feme'a'aki na'a lava ke tukupau a ki he Kōmiti Kakato tautefito pe ki he fokotu'u mai ke toe ai ha Kōmiti ke siofi. Ke mahino ange ko e hā e aofangatuku totonu.

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 4 na'a ke fokotu'u ki he 'Eiki Minisitā pe 'e lava 'o fai ha fengāue'aki pea mo ia ko e ngāue ko eni 'oku lolotonga 'i ai e Kōmiti 'oku nau fengāue'aki pea mo e 'Eiki Minisitā. Kōmiti ko ē na'e fa'u mai e lipooti

Mateni Tapueluelu: 'A eni ko ē

'Eiki Sea: 'A ē 'oku me'a ai e Fakafofonga Nōpele fika 2 'o Tongatapu Fakafofonga Kakai Tongatapu 1 Fakafofonga Kakai ma'a Tongatapu 5 pea pehē ki he 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: 'E kei tuku pe ka nautolu Sea kapau ko ia

Kole Pule'anga 'ave Tohi Tangi 'o Novema 2022 ki ha komiti fo'ou

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kole atu au ia ke toe ki'i 'omai ha Kōmiti fo'ou

kae kau mai ai pe ‘a Tongatapu 1. Sea ko e komiti ia ko eni ‘oku ma’u ‘aki ia ‘a e laumālie ‘oku hala Sea he koe’uhi ko e me’a eni ia ‘oku tekinkale pea ‘e fiema’u ha kakai tekinkale ia.

‘Aisake Eke: Mālō Sea ko u *withdraw* atu au ‘ikai ke u toe falala au ki he ‘Eiki Minisitā ko eni mālō

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: *Withdraw* atu au Sea mo e lipooti ko eni he ‘oku ‘ikai ke u toe falala mo au ia ki ai.

Tevita Puloka: Sea

Lord Tu’ilakepa: Sea. Kole Sea ke u ki’i tuku pe ke u ki’i lave atu kau Fakafofonga

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u

Kole Nōpele fika 2 Vava’u ke ‘omi ha tali tohi Pule’anga fekau’aki mo e lāunga he Tohi Tangi ‘o Novema 2022

Lord Tu’ilakepa: He koe’uhi ke mou me’a mai hangē ‘oku ou ta’elata ‘e pea ko u pehē ke u ki’i tu’u hake ke u ki’i kau pe mu’a ho’o mou feme’a’aki. Ko ‘eku fehu’i ko fē komiti ko ē na’e ‘omi e tohi tangi pea tali ‘e he Fale ni ke nau ō fai e ngāue ki he tohi tangi ko eni. Ko moutolu eni? Sai ‘Eiki Minisitā ko u fakamālō atu au ki he Feitu’u na ko ‘eku fietokoni pe ‘aku ki he Feitu’u na ke ke fakatokanga’i ...

<007>

Taimi: 1515-1520

Lord Tu’ilakepa: ... ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘a e me’a ko e faitotonu ‘i he Fale ‘Eiki ko ‘eni makatu’unga pe ‘i he’etau fuakava ‘oku fai he Fale ni. Ko e talanoa ko ē he Folofola ka tokotaha toko ua toko tolu ‘oku pehē he ‘Eiki ‘oku mo’oni ia. Ko si’o fuhu tokotaha ‘Eiki Minisitā ‘oku ou faka’ofa’ia he Feitu’u na ka ko u kole atu me’a atu ‘o ‘omai ha pepa ke fakamo’oni’i’aki na’e kau heni ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Tu’ivakanō ‘oku ‘i ai mo ‘Aisake Eke. Neongo pe ko u maheni mo ha taha ‘i he Fale ni ka ko u ‘ilo ‘oku hala e me’a ko ia ‘Eiki Sea te u fakahoko atu ‘oku hala ia.

Ko e lipooti ko eni ‘oku ‘omai tohi ko ē ‘oku ou kole atu ‘Eiki Minisitā ke fakamolemole e Feitu’u na ‘ai mai ha’o lipooti tohi. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha ‘oku ou lolotonga fai ‘ene langá ka ‘oku ‘ikai ke u fie talanoa pehē ko ha tama au ‘oku ou poto he langa, ka ko u fai fakalongolongo pe mahalo ko e ‘api eni ‘e 30. Ko e kumi pe fāmili faka’ofa masiva lava pea foaki e ‘api ko ia. Ko e ‘api fakamuimu’i ko ‘emau langa ‘i Hōfoa. ‘A ia ko e ki’i fāmili ko eni ‘oku nau ‘i ai ‘enau ki’i me’a ko e toho holo tou e ‘ū me’alele ‘i ai e ki’i kā kapau pe na’a mou fakatokanga’i ‘oku ne tou e me’alele. Ha’u ‘a e masi’i mei ‘Amelika ma takai ‘o faka’ofa’ia he fāmili pea ne talamai ke langa e ‘apí fakapa’anga pe he masi’i.

Ko u ‘atu pe au ke fanongo e kau ni’ihi ko ē ‘oku nau fai e tohi tangi fo’i ‘uluaki afe pe ko ē hū pe ‘i Hofoa ‘uluaki afe pe ‘oku ‘i ai e fu’u ifi ai hema ai. Ko ho’o hema pe tafa’aki mata’u ko e fale loki tolu na’a mau fakamā’opo’opo 30000 fakamolemole 60000 ‘a e fo’i fakamole ki he fo’i falé pe.

‘Oku hangē ‘oku tu’u faikehe ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘omai he tohi tangi, ka ko e langa e ‘api eni ‘e 30 Minisitā na’a mau kole atu ke ke ‘omai ha laiseni pea na’e ha’u e tama ia ko eni ‘o kole ke ne ‘ai e fo’i ‘api ‘e 11. Mahalo ‘oku ke mea’i lelei pe Minisitā Leipa na’a mou me’a ki ai ki Fololita ‘oku kei pole pe masi’i ke ne langa ‘a e fo’i fale ‘e 11. ‘Oku mea’i ‘e he Fika 10 e tama ko eni ‘e toe a’u mai ‘i Novema ke mau toe langa e fale. Pea ‘oku mau lolotonga langa pe mo e fale ‘i Hala’ovave he taimi ni.

Ko u ‘osi ‘ilo ‘e au e mahu’inga ‘a e fo’i fale ‘e taha mei he kamata pe mei he fakava’e ‘o ‘alu ki hono faka’osi ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ongo taha ki hono ‘omai ‘a e tohi tangi ko eni koe’uhī kuo a’u mai kuo tō atu e ngāue ‘o fakaloloto ‘Eiki Minisitā ka ‘oku mo’oni ‘a e tohi ko eni he ‘oku ‘i ai tohi ‘o’ona ‘oku ‘omai ki he Fale ‘Eiki. Ko ho’o si’i me’a tokotaha mai ‘Eiki Minisitā ‘oku ongo ka ‘oku totonu ke ke ‘omi ha’o tali tohi ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea.

He ko e ngāue ko eni ‘oku mau lolotonga fai he taimi ni ‘ikai ke mau ō mautolu ‘o fakahāhā ke ‘ilo ‘e hai mo hai mo hai. Ko e langa pe fai e lotu, foaki ma’a e fāmili ko ia ke nau ma’u ‘enautolu ‘a e fale ko ia, loki tolu onomano. Ko e tu’o fiha eni ‘a e ‘alu ange ‘a e kau langa fāfā he tohi tangi mou lele ki Hōfoa mou pehē atu fo’i ‘uluaki afe pe ‘i ‘Api Polisi ki he faha’i ko ē hema ki Nukunuku ‘api ‘uluaki pe to’ohema ‘api hokó fale ia ‘e taha na’a mau langa ‘i *size* tatau pe.

Ka ko u kole atu kau Fakafofonga ka ‘oku me’a pē ā pea ke fanongo mai kau ngāue ko eni ‘ikai ke mau ō mai mautolu ‘o pole ki he langa ko eni ‘a e Pule’angá. Ka ‘oku ‘ikai ke sai kia kita pea te kumi ā ha me’a ‘e taha hangē ko e me’a ko ē ‘oku mau fai ‘Eiki Sea. Lolotonga tali atu au ‘Eiki Minisitā ko u kole ki he Feitu’u na ke fai mo ‘ai ange ā kae fai ‘emau langa hōtele ‘i Fangaloto ko u toki lava eni ‘o lea’aki e me’a ko eni ‘i he Fale ‘Eiki ni koe’uhī he ‘oku fiu au he tali, fiu he tali pea ko u kole pe au ki he Feitu’u na tokoni mai ka ke ‘omi ha’o tohi tali ki he me’a ko eni ke fakamo’oni’i’aki ‘Eiki Sea.

Sea ka tau hoko atu ‘Eiki Sea ko e toe fili ha komiti ia kiate au ia te u lava pe au ‘o pehē mālō komiti ho’omou ō mai ka ‘oku ‘osi ‘i ai ‘eku fakamo’oni ‘a’aku ‘oku ou lolotonga fai pe ‘eku langa ‘a’aku. ‘Oku ‘i ai ‘eku ‘ū misini ki he langá pea ‘oku ‘i ai pe mo ‘eku kau ngāue langa. Ko ‘eku kau langa ena ‘oku lolotonga lele ‘a e falelotu ko ena ‘i Fangalotó mei ‘osi. Na’e kole mei ha Palesiteni ke langa mo e fale ‘i Nukunuku falelotu, te tau talanoa tautolu he fiká pea tau talanoa pe ko hai ‘oku lelei taha ‘ene ngāue langa. Ka ko e me’a eni ‘oku ongo taha Minisitā ‘oku ‘i ai e tama ia ‘e tokotaha ia ‘i loto ‘i he kautaha langa ‘a e Pule’anga ‘oku fu’u lahi e fale ‘oku ‘oange ki ai, ‘ai ke vahevahe lelei ‘a e kau...

<003>

Taimi: 1520-1525

Lord Tu’ilakepa: ... langa, pea ke vakai’i atu tama ko ē ‘oku lahi pē ‘oku lava ‘ene langá. He na’e toki ‘alu atu ni ‘eku tamasi’i ngāue ‘o ‘alu ‘o fai ‘a e fo’i taila. Faka’amu pē ke fanongo mai pē ‘a Fonua ‘oku lolotonga ‘i Havelu he taimi ni. ‘A e ‘api ‘a e tama ko e feinga’i fakavavevave ki he ‘aho ‘e taha, taila’i pē he fo’i pō ‘e taha ‘a e fo’i fale ‘e 3.

‘E kau Fakafofonga, tau ‘unu atu ā ki ha ngāue ‘e taha pea ko u kole fakamolemole ki he kau tangi ko eni. Tuku pē ki he Minisitā ke fai mai hano tali, ke ‘omai pea ‘oua te mou fakafisi he me’a ‘oku ‘oatu mei he Fale ni. Hangē ko e me’a ko ia ‘anenai fanongo ki he Fakafofonga Ha’apai he ‘ene ongo’i ‘ene ngāue pea kuo lāunga. ‘Oua, fai pē ‘e koe ho’o ngāue he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia.. Mou mea’i ‘etau ngāue he Fale ni, kapau te ke fakatokanga’i atu ha

ni'ihii 'oku nau ngāue hala 'aki 'a e pa'anga 'a e fonua ni 'e 'ikai ke lōloa 'ene mo'ui 'a'ana. Ko u palōmesi atu kia moutolu. Tatau pē, 'oku 'ikai ke u talatuki 'a'aku ia. Talu 'eku Fale Alea mei fuoloa 'Eiki Sea 'ikai ke u toto ma'olunga au 'ikai ke u suka au. Tama pē au ia... ko u, 'aneuhu 'aneuhu Sea kau ki'i talanoa atu he me'a ko eni.

Mou 'ilo'i kau Fakafofonga ho'omou fo'i tō kehekehe 'aneuhu 'osi ta'eoli'ia au he fanongo atu kia moutolu he Fale ni. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ko Fika 4 pē ko Fika 7 pē ko Fika 11. Ko e tēpile ē 'oku tonu ke tau sivilisi'i 'a e me'a ko eni 'oku ou lea atu. Neongo 'eku maheni mo e Minisitā ka te u talaatu pē Minisitā 'oku 'ikai mo'oni e me'a ia 'oku ke me'a mai 'aki he Fale 'Eiki ni. 'Oku mo'oni ē, ka ke me'a atu mu'a 'o tali e tohi. Koe'uhi ko 'eku fuakava kuo pau ke u lea mo'oni. Pea ko u tui au ki he me'a ko ia 'oku 'ai ko ē 'e 'Akilisi, ka 'oku fiema'u ha kakai ha Pule'anga lelei pau ke 'i ai 'a e kau *opposition* lelei he Fale ko eni. 'Oku mou 'ilo'i ho'omou fetō'aki 'aneuhu, 'osi taimi ke mou fakafisi kātoa kātoa kimoutolu kau Fakafofonga.

Tu'u hake 'a 11 ia 'o fesiosiofaki mo 4, ko e 'ai ko e hā koā ho'omo ... ko ē 'oku tau nofo ki ai, tēpile ko ē. Neongo 'eku lotomamahi 'aneafi he Minisitā Toutai, kae tuku ho'oku, tuku pē ki he Minisitā ke fai 'ene tu'utu'uni. Hou'eiki Minisitā, mou 'ofa he kakai e fonua he ko ho'omou me'a he tēpile ko ena, ko e koloa ena ia 'a e fonua, 'oku 'ikai ko ha tēpile ia 'atautolu. Tau fa'a fakalelei, ka tau 'unu ā 'etau ngāue. He kapau te tau a'u ki ha tu'unga pehé ni 'oku fiemālie e me'a, ka tau fesiosiofaki kitautolu e ongo tēpile 'e 2 'a ē pea mo e tēpile ko eni. Pea kuo 'osi fakamo'oni'i pē 'e moutolu, te u talaatu hoku loto mo'oni pē 'o'oku. Tokanga 7 ki ho'o fa'ahinga *leadership* he Fale ko eni. Tokanga 'aupito 'aupito 'aupito 'aupito, taimi lahi 'oku ke hanga 'o tukuaki'i 'a e kau faikava. 'Oku ke mea'i e faikava, 'oku te lava 'o sio ki ha tangata'eiki pē faifekau pea 'oku te anga faka'apa'apa pea te lea fe'unga mo e fa'ahinga sosaieti ko ia. Kapau he 'ikai ke lava ke ke feohi mo e fa'ahinga me'a pehé ni, 'e a'u pē ia ho'o lea he Fale ni 'ikai te ke toe lava 'e koe 'o kumuni 'a e ngaahi lea ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ke tau foki mai ki he 'etau kaveinga Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'ú na, koe'uhi ko 'eku 'ohake e me'a ko eni, ka ko 'eku talatalaifale ko u sio 'ikai ke u 'ilo 'e au Sea pē ko e hā e me'a na'e tuku ai he Fale Alea he 'oku maumau ho Fale ai. Ko 'eku fo'i lea 'oku tu'o taha pē ko e 'osi ko ia 'e 'ikai ke u toe fakafekiki au mo e Fakafofonga ko eni he ko 'eku fo'i lea 'oku tu'o taha pē. Talamai 'e he tu'utu'uni ke u lea tu'o taha pē 'Eiki Sea. Mālō 'aupito e faingamālie.

Tukuaki'i Tongatapu 7 tuai ngaue ki he tohi tangi oku alea'i ko e founga ngaue 'a e Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea mai mu'a haku ki'i faingamālie ke u malanga au he *issue* ko eni Sea. Kapau te mou hanga 'o fakatokanga'i Sea, ko e lipooti ko eni na'e fakahū mai ia 'i Novema he 2022 'Akosi eni e 2024. Kātoa e ngāue ko eni ta'e'aonga e ngāue ko eni he lau 'a e motu'a ni. 'Osi mate 'a e mahakí ia Sea. 'Oku 'ikai ke u tukuaki'i 'e au 'a e Komiti Sea, pea 'oku 'ikai ke u tukuaki'i e Minisitā 'oku ou tukuaki'i 'a e Fale ni. Ko 'etau founga ngāue Sea, 'oku ou ongo'i ngaahi Tohi Tangi ko eni toki 'omai ko eni, fakahū mai e Tohi Tangi 'e taha hū mai ia 'i 'Epeleli, hū mai 'e taha hū mai 'i Mā'asi. Tau toki talanoa kitautolu ki ai he 'aho ni.

Lord Tu'ilakepa: Ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e anga eni 'eku fakakaukau Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga ko u fie tokoni pē au mo'oni e Feitu'ú na.

Paula Piveni Piukala: Sai pē Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku ki'i tokoni vave pē. Ko 'eku ki'i tokoni ki he Feitu'ú na 'oku mo'oni e Feitu'ú na. Ko e 'aneafi Sea, ko e Kalake pē ia mo e Feitu'ú na na'a mo sivi 'a e fo'i lea mo e fo'i sētesī 'i he Tohi Tangi pea 'omi ki heni. Ke me'a ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 7 mo'oni ia. Tōmui kotoa e 'u Tohi Tangi ia.

Hoha'a Tongatapu 7 ke vave ngāue Fale Alea taimi fakahū mai ha tohi tangi

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga 'eku hanga 'o 'ohake e me'a ko eni Sea ko u ongo'i 'aupito..

<004>

Taimi: 1525-1530

Paula Piveni Piukala: ... na'e 'ikai ke lava 'o ngāue'i fe'unga e pa'anga tokoní Sea na'e tānaki e 169 miliona. 'Ilo'i e pa'anga na'e ngāue'i 112. Ko e ko 'etau talanoa foki eni he pa'anga 'o pehē 'e he kau langa si'isi'i hono totongi kinautolu pehē 'e he Pule'anga 'oku lahi e totongi. Ka ko eni Sea te tau tala fēfē pē ko fē 'ia naua 'oku mo'oni. Tala ia he ngaahi 'ata ko ē Tohi Tangi Fika 2 Sea. Ko e ola ē. Ko e *ripple effect* 'o 'etau *in action* ke tau *address* e me'a ko eni 'i he 2022 kae lava ke fakaivia kae lava ke hokohoko e ngāue. Kātoa e 'ū felau'aki ia ko eni 'oku 'ikai ke ai hano 'aonga 'a'ana 'e taha ki he langa 'eku fakakaukau Sea he ko hono ko hono 'uhingá 'oku 'osi movete e kautaha langa ia ko ē ko ē na'a nau ta'efiemālie pea kuo 'osi lāunga mai e kakai ia he Tohi Tangi Fika 2 pea 'oku tau sio pē tautolu he ngaahi fo'i 'ata ko ia ko e *ripple effect* ia, 'i he hā? Ko e 'uhinga ko e 'ikai ke tau hanga 'o *address* taimi *timely*.

Ko u ongo'i 'e au ia 'oku 'ikai ke tau fakavavevave ki he taimi 'oku 'omai ai ha tangi pea tau *treat* ia ko e *urgency* me'a ki mui 'a e kātoa e 'ū me'a ka 'oku ai ha leva ha tangi 'oku a'u mai 'e Sea nau 'osi lave he *issue* ko eni na'e 'i ai pē 'a e *dispute resolution clause* ia 'i he ngaahi konituleki ka koe'uhi ko 'ene *elevate* 'o a'u mai ki heni ko e mahino ia ko e taufāmo'ui 'a e kau langa. Ka ko 'eku 'uhinga foki 'eku fakalave Sea 'oku 'ikai ke u ko e taha e 'a e poini na'e 'omai he lipootí ko u hanga 'o fakatokanga'i 'a e lipooti ko eni 'a e 'uluaki Tohi Tangi he 2022. Na'e 'ikai ke lava *unable* e *PMU* ia pea mo e Minisitā ke 'omai 'enau *BOQ* ke lava 'o fakafiemālie'i 'a e kau ...

Tui Pule'anga ke 'omai ha talitohi 'a e MOI fekau'aki mo e Tohi Tangi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'A Sea lava pē ke u tokoni pē ki he Fakafofongá. Sea ko e ko u tui au ia ke foki mu'a 'a e potungāue 'o e toe tohi, 'o tali tohi mai e me'a ni he koe'uhí ko e fakamalanga ko eni ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e tali tohi ia ko ē 'oku 'osi 'ikai ke *relevant* ia ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea he koe'uhí ko e me'a ko ē 'oku me'a 'aki he Fakafofonga 'oku 'ikai ke mo'oni ia na'e 'osi 'omai pē e mata'ifika ia 'a e Pule'anga ...

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ia 'oku 'omai he lipooti ko u kole fakamolemole pē ko e me'a pē eni 'oku 'omai he lipooti ko u hanga 'o to'o hake.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou, fiema'u e tafa'aki ia 'a e Pule'angá ke mahino mai Sea he koe'uhi 'e 'alu eni ia 'uhī ko e kakai 'o e fonua 'oku nau fakaongo mai ki he Fale ni. Pea 'e mahino ai na'e 'ikai ke 'ave ha me'a. Na'e 'osi 'i ai e lipooti ia na'e 'omai 'e he motu'a ni 'o 'oange hangatonu ki he Sea 'o e Komiti ko ení pea ko eni 'oku nau faka'ikai'i 'e nautolu e lipooti ko ia. Sea te u lava au 'o *send* atu pē lipooti ko ia he taimi ni mo e vave tahá. Pea na'e 'ave ia ki he komiti.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō pē au ki he Minisitā ka u hoko atu 'eku fakamalanga 'i he *context* 'o e naunau 'oku tuku 'i mu'a 'iate kitautolu. Ko e 'uhinga ia 'eku 'ohake 'a e Fakamatala Pa'anga 'o e 2022/2023 he ko u sio hifō na'e lahi e pa'anga ia na'e toé ko 'eku 'amanaki 'a'aku ia ko e 'uhinga 'a e 'ikai ke nau fakaivia e me'a ko eni 'oku si'isi'i e silini. Kai kehe Sea ko e poini ko ē 'a'aku kuo 'osi tōmui ia. Tōmui 'etau *address* 'e Tohi Tangi ko ē he 2022 hoko ai e ngaahi maumau ia ko eni 'oku 'asi mai he Tohi Tangi ko eni Mā'asi e ta'u ni. Ka ko 'Aokosi eni ia. Pea ko e fakamatala 'oku 'omai he 'e he Minisitā kuo 'osi *move on* e ngāue ia 'oku fu'u lahi 'aupito 'etau toe fakafoki e ngāue.

Ko u fokotu'u atu ke fakatokanga'i e lipooti ko e *issue* ko eni ki he ki he kau langa ko eni 'oku 'oku kei lolotonga lelé. Mahino kiate au na'e 'i ai pē faingata'a'ia ka nau kei fai pē. Ke tau hanga *reconsider* fakatau ki he fokotu'u 'a e komiti ke 'ohake he 'oku 'alu pē hikihiki ia 'a e koloa Sea ka ko e 'atungá pē eni ia te tau *base up* pē tautolu *base up* ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Sea na'e 'ave ia he Pule'anga 'a e pēseti 'e 9 hiki 'aki 'a e me'a ko eni Sea. Ko e 'ū me'a ia ko ia na'e fai e hiki na'e hiki ia ki he totongi ko ení. Mahalo 'oku a'u ki he pēseti 'e 15 Sea 'a ia ko e 'ū me'a ia ko ē ko u kole ai ki he Fakafofonga ke u tokoni ange ki ai he koe'uhí na'e 'i ai e *offer* ia na'e fai he Pule'anga ka nautolu na'e hanga 'e he Pule'anga 'o tanu e 'ū fale ko e fale kātoa ko eni na'e hanga he Pule'anga'o fakamakamaka. Fai kātoa he Pule'anga mo e fakamīsini pea na'e 'i ai e ngaahi fale ai 'oku 'asi mai pē he tohi tangi. Na'e haea e 'ū me'a ko eni pea na'e *refund* 'e he Pule'anga e kongā e silini ko eni Sea. 'A ia ko e 'ū me'a ia 'oku tonu ke fakamā'opo'opo mai Sea he na'e 'ikai ke loto e Sea 'o e Komiti ko eni ke u kau mai ki ai. 'Ikai ke u 'ilo 'angataha ha fo'i fakataha 'e taha na'e fai pea na'e tali tohi mai 'a e motu'a ni ki he ...

<005>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Pea na'e tali tohi mai 'a e motu'a ni ki he, 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e *stand* 'a e potungāué ko 'eku ma'u fakataha fakamuimui pe ia. Sea ko e lipooti ko ē ko 'eku toki lau pe eni. Hā me'a na'e 'ikai ke *send* mai ai ha *copy* ki he motu'a ni. Pea kapau na'e 'ave ki 'apingāue tonu ke 'eke ki he potungāué pe na'e 'i fē 'ū me'a ko ení. He koe'uhí 'oku 'i ai e me'a ia heni hangē 'oku fakapulipulí, hū mai pe 'aneuhu fakataha, tēpile'i mai he Fakataha Fale Alea 'o e 'aho ní. Hā e me'a 'oku fakafūfū'i aí, ke fakangalikovi'i e Pule'angá.

Sea tokanga 'aupito e motu'a ni ia Sea koe'uhí ko e tu'unga 'o e Pule'angá pea mo e tu'unga 'oku 'omai ha fa'ahinga lipooti pehē ki he Falé ni. He koe'uhí ko 'eku me'a ko eni ko ē na'e 'ikai ke hiki. 'Eiki Fakafofonga na'e hiki peseti 'e 9 he kuo ma'u 'e he motu'a ni. Pea toe 'oatu mo e ngaahi me'a kehekehe. Ongo fu'u koniteina 'e 2 Sea, Sea koniteina, 'ave ta'etotongi Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, fakamālō pe au

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e hā e fahi na’e ‘ikai ke hiki, fu’u koniteina ko ení na’e ‘ave ta’etotongi kia nautolu, langa’aki e fale ko ení. ‘E hā ‘oku ‘ikai ke toe holisi, mai ke toe holisi. Ko hai ‘oku ‘alu atu ‘oku tō piliki mai e ongo fu’u koniteina ko ení, fo’i tapafā, fute ‘e 20 fute 8 ‘e 2. Ka fakataha’i lōua naua fute ‘e 20 fute 16 ko e fu’u fale lahi faka’uli’ulia ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō pe au ki he Minisitā. Kau foki e Minisitā ia ko ení he Minisitā ma’alahi ia kia au. Ka ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ia ‘o to’o ai ‘a e mo’oni’i me’a ‘oku ‘omai ki ho Fale ‘Eikí ni Sea.

Ko e poini ‘oku ou hanga ‘e au ‘o ‘ohaké, neongo kātoa ko e me’a ko ē na’á ne pehē, peseti ‘e 9. Na’a tau ‘osi tipeiti’i pe na’á ne ‘osi lave pe ki ai. ‘Oku ou, ‘uhinga ‘eku hanga ‘o ‘ohake e ‘isiú Sea ke ‘oua mu’a te tau toe *repeat* e me’a ko ení he kaha’ú. He kapau na’e ‘omai pe līpooti ko ení. ‘A eni ko eni ko eni na’e toki tufa mai pe he ‘aho ní ‘i he taimi pe ko ē na’e ‘omai ai e tohi tangí. Ke tau lava ‘o solova ke ne *avoid* ‘a e fu’u *disaster* ko ení ‘oku ‘asi mai he tohi tangi fika 2. Ko e poini ia ko ē ‘a’akú ka ‘oku mahino ‘e ‘asi mai ko ē o e ngaahi la’itā ko eni ko ē fika 2 ‘oku ‘i ai palopalema

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tuku pe ke u toe tokoni pe ki he Fakafofongá. Ko e ngaahi la’itā ko ená Sea ‘e Fakafofonga. Sio mai ka au, ko ē me’a mai ki’i tuku’i mai angé la’itā ke tau sio ki he la’itā. Pea ‘oku ke fūfuu’i ‘e he Pule’angá ia ha me’a, hulu’i mai angé la’itā ko ena ko ē he, mahalo ko e la’itā, hulu’i atu agé mei ‘olungá, mahalo ko e la’ita ko ení na’e to’o meí he *Facebook* mahalo.

‘Eiki Sea: Tohi Tangi fika 4A

Tui Pule’anga kuo pau ke ‘i ai maumau he naunau langá he na’e fakafolau ki Fonoí

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia tohi tangi ko iá, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku ‘ata. Sai Sea tau ki’i ‘oku me’a ko ena ko ē ‘e 2 ‘i ‘olungá ko e vao pe ia, ki’i tahataha hake ki ‘olunga. Tau sio ki he me’a maumau, ‘i he tafa’aki to’omata’ú Sea ko e piliki. Sea ka ú ka ‘alu ‘o fakasio e piliki ko ē mahalo ko ha piliki ē ‘e 20 ki he 30 ‘oku mafāhifahi ko ē. Hā e toenga e pilikí ‘oku kei sai pe ka ke fakamahu’inga’i ē Sea, ‘a e piliki ko ē. He ‘ikai ke a’u ‘o pa’anga ‘e 200.

Sea ko Fonoí ē, heka he vaká mei Tongá ni, hopo ‘i Fonoí, toe fetuku mei ai. ‘Oku ‘i ai e me’a ko e maumau Sea. Sea ko e fa’ahinga *distortion* ē, ko e hā hono fa’ahinga uí. Ka ‘oku tali pe ia ‘e he potungāué ‘oku ‘i ai e maumau. Na’e fakangāue’i ai e kakai ‘o Ha’apai ke nau fetuku e ngaahi me’a ko iá.

Paula Piveni Piukala: Ki’i fehu’i pe ki he Minisitā, ki’i *scroll* angé ki ‘olungá. Ko e hā ‘a ho’o fakamatala ki he kaka ‘a e vaó ia he naunau.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e tupu ‘a e vao ko ē Sea ‘oku māhina pe ia ‘e taha. Sea ko e naunau ia ko ē ‘oku kei sai pe ia Sea pea ‘oku ‘osi, Sea tui mai koe he ‘oku ‘osi tu’u e me’a ia ko ē he ‘ū falé Sea. Ko ‘etau talanoa eni ia ‘atautolu ‘i he *Facebook* e 2023.

‘Osi fai e ngāue ia ki he ‘ū me’a ko ē pea ‘oua ‘e ‘omai e ‘ū me’a ‘oku ta’u ‘e 1 māhina ‘e 8 ke ne hanga ‘o maumau’i e me’a ko iá he ‘ahó ni Sea.

Eiki Sea: ... Hou’eiki kātaki

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sio ko e līpooti ko ē na’e fa’u he

Fakamahino ‘Eiki Seá ko e tohi tangí ke fai ha ngāue ki ai Fale Alea kae ‘ikai ko e fetūkuaki

Eiki Sea: Ko u tui mahalo kuo fuoloa taimi ‘etau feme’a’aki he me’a ko ení. Ko e tangí ‘oku ‘omai meí he kakaí ke fai ha ngāue ki ai. Ko ‘etau fetukuaki tautolu ‘u me’a kuo ‘osi hoko kuo tupu e vaó ia ‘o lahi. Ke tau toe fakafoki ‘o fēfē’i, ko e hā e me’a te tau faí Hou’eiki. Ko u kole atu ke mou tokoni mai ke tau tu’utu’uni ki he tohi tangí pea mo e ‘a ia ko e Tohi Tangi ko eni fika 4A na’e toki laú na’e toki fakahū mai pe ia. Pea mo e līpooti e komití ki he tohi tangi na’e fuoloa hono lau ‘ona ‘i Nōvema. Līpooti e komití ‘oku ‘i ai e ngaahi mo’oni’i me’a ai tukuaki’i ‘e he komití ‘oku fai e tōkehekehe fakatekinikale pea mo e kau ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā. ...

<006>

Taimi: 1535-1540

Eiki Sea: ... Pea ko e natula e me’a ko eni koe’uhi ko e tōmui hono ‘omai na’e hiki lahi e koloa ‘oku hano ai ‘omai e tangi ‘i Nōvema 2022. Ko ‘Akosi 2024 ‘eni kuo kehe mahu’inga e koloa pea hangē ko e fakamatala ko ē ‘Eiki Minisitā peseti 50 ‘u fale ko ē na’e fai ki ai e lāunga kuo ‘osi hono ngaahi. Pea ‘oku ‘i ai e ‘u kautaha ia kuo mate pe kuo hola ka ko e hā e me’a te tau fai Hou’eiki kae mahino e laka kimu’a.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke faitokonia ngaahi kautaha langa ne fai e langa & fakamolemole’i ni’ihi kuo hola mei he ngāue langa

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko ‘eku fokotu’u atu Sea, ka ai leva ha ngaahi kautaha ‘oku nau kei hokohoko atu ‘a e langá he *amount* ko eni e 90,000 pea mahino leva ia ‘oku ma’olunga ‘enau mateaki’i fonua. ‘Oange ‘a e *price* ko e ko ē na’e fokotu’u mai ‘e he Kōmiti. Ke nau hoko atu ‘a e ngaahi fale ko ē ‘oku kei toe. He ka ‘ikai ia Sea te tau toe sio pe he ‘ata ko ‘e ē mahalo he taimi

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko u fakatonutonu atu Sea e toe foki mai kau tohi tangi ‘oku nau ō mo e peseti ‘e 20 ko eni ko ē ‘a e Pule’anga Sea

Paula Piveni Piukala: Sea

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga au ki ai Sea

Paula Piveni Piukala: Ko u fokotu’u atu pe au ia

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kakai ‘oku ‘ikai ke nau *honor* e me’a ko ia ka nau ō mai nautolu ke hiki e me’a e Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Ko u fokotu’u Sea ko e kau langa ko e ko ē kuo nau hola Sea ko u

fokotu'u atu au ke nau hanga 'enautolu 'o fakamolemole'i. He ko e ki'i silini si'isi'i pe ia kae toe lahi ange mole e Pule'anga he feinga ke kumi mai e silini ko ia. Ka tau 'unu ko e a'u pe ia ko e kongra pe ia e *waste* 'o e

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i

Paula Piveni Piukala: Hala fononga 'o e *project* ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni

Paula Piveni Piukala: Ka 'ikai ia te tau toe

Tokanga Pule'anga ki he aleapau na'a nau fakamo'oni ki ai mo e ngaahi kautaha langa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tokoni atu pe Sea ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea ko e 'oku 'ikai hangē pe ko ho'o me'a 'oku 'ikai ko ha loto eni ia ke tau toe foki kimui. He ko e tohi tangi foki ko eni na'e 'ohake pea na'e lau pea na'e ai 'a e feme'a'aki fekau'aki mo ia. He ko hono 'uhinga Sea ko e poini ko u 'oku ou tokanga au ki ai ko 'etau ngāue mo 'etau fakahōhō loto ki he ngaahi tangi 'oku 'omai. Neongo 'oku ai pe totonu ia 'a e kakai ki ai ka 'oku ai e halafononga ke sivilisi'i 'aki.

Ko e poini mahu'inga na'e 'ohake ia 'e Tongatapu 7 fekau'aki mo e lao ko ē e konituleki. Ka ko u manatu'i pe he motu'a ni ia na'e fai e feme'a'aki ki ai pea na'u kau he fakamalanga ki ai. Ko e ngaahi konituleki eni na'e 'osi *sign* aleapau 'i he vaha'a 'o e ngaahi kautaha ko eni pea mo e Pule'anga. Pea 'oku ai pe mo e ngaahi kupu ia ai hangē ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga ki he *dispute resolution*. Kapau 'oku na'e 'i ai 'enau ta'efiemālie 'oku ai e hala fononga ke a'u ki ai. Ka ko e poini ko ē Sea ki he fakahōhōloto 'oku 'uhinga ki ai e motu'a ni ke tukuange tokua ke 'omai pe ia 'a e le'o e kakai pea mo 'enau tangi ko e me'a eni ko ē 'oku tau a'u ki ai.

Ko tautolu kau Fakafofonga ko eni ko ē 'o e Fale Aleá mo e kau Fakafofonga 'o e kakai ko e taimi lahi 'oku tau fakahōhōloto ko hono 'uhinga ko hono fili kitautolu 'e he kakai.

Paula Piveni Piukala: Ko e taumu'a ia 'oku tau 'i heni Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oleva

Paula Piveni Piukala: Ko e fofonga e kakai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke 'osi atu 'a e poini Sea ka ko e poini ko e hala fononga ko ē 'oku ha'u ai. Na'e totonu nai ke a'u mai ke pe 'ave ki he feitu'u totonu ko ē na'e totonu ke 'ave ki ai. Kapau na'e 'ikai ke fakakakato 'e he kupu ko ena ko ē 'oku nau ta'efemahino'aki ai he lao konituleki

Paula Piveni Piukala: Ko u tui au Sea kuo tōmui e fehu'i ia ko 'e ē

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ave ki he Fakamaau'anga

Paula Piveni Piukala: Fakatatau ki he me'a 'oku hoko he 'aho ni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i faifaimālie hifo kae ‘oleva mu’a ke ‘alu atu e poini ke ‘osi

Paula Piveni Piukala: Mole taimi ia ke tau toe talanoa pe na’e tonu ke a’u mai ki heni ka kuo ‘osi a’u mai ki heni

‘Eiki Sea: Tongatapu 7

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Osi ai ho taimi malanga

‘Eiki Sea: Te’eki ke ‘osi e taimi e ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino ho’o poini ‘a koe

Paula Piveni Piukala: Ko ‘ene tokoni ‘a’ana kei

Tokanga mavahe ‘Eiki Sea ke fakatokanga’i ngāue Komiti pe ‘oku tali/ta’etali kae hoko atu ngāue Falé

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 me’a hifo ki lalo. ‘Eiki Minisitā kātaki koe’uhi ko u tui ‘oku tonu ke ‘oku mahino e me’a ko eni ke tau hoko atu. Ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko eni ‘a e lipooti ‘oku ‘omai ai ‘a e faikehekehe *BOQ* ko eni ‘a e Pule’anga pea mo e anga ko ē ‘enau savea fakatekinikale na’e ‘i ai e tōnounou. Pea ko e fika ena na’e ‘osi lau kakato ke mou me’a ki ai. ‘A ia ‘oku ‘osi fakahoko he Kōmiti ‘enau fatongia lipooti mai ki he Fale ni.

Ko e me’a ko ē ke tau hoko atu ki ai pe te mou tali ke fakatokanga’i ‘a e ngāue e Kōmiti fakatatau ki he kole e tohi tangi pe ‘ikai. Ko e me’a ko ē ki he hoko atu ka fakatokanga’i ‘e he Fale ‘ave leva ki he ‘Eiki Minisitā pea ko e me’a ia ‘a e Minisitā pe te ne tali pe ‘ikai ‘o makatu’unga ‘i he mafai e Pule’anga *executive authority* ke nau fakahoko ‘a e *contract* pea mo e kau *contractor*. Ko e konituleki na’e ‘osi fakamo’oni ‘i he vā ko eni ‘u sekita taautaha pea mo e Potungāue e Pule’anga. ‘A ia ‘oku ha’i kinautolu ki he fika na’e fu’u ma’ulalo hili hono fakamo’oni.

‘Omai leva e tohi tangi ke tau fakapapau’i pe ‘oku mo’oni ‘a e ma’ulalo ‘a e fika na’a nau fakamo’oni ‘i he konituleki mo e māketi, mahu’inga ‘o e koloa. Ko eni ‘oku ‘omai he savea ko eni ‘etau Kōmiti ‘io ‘oku mo’oni ‘oku ai e tōkehekehe ‘i he mahu’inga na’e fakamo’oni ‘i he konituleki pea mo e mahu’inga totonu ‘o e fale fungavaká mo e fale levolo taha. Ko e fo’i me’a ia ke tau hoko atu ki ai Hou’eiki, ko ‘etau tali ‘a e ngāue Kōmiti pe ‘ikai ...

<007>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Sea: ...Ko e me’a e Pule’anga mo ‘enau vā mo e kakai. ‘Osi mahino ‘osi fakangofua e tokotaha kotoa ki he ngāue komiti mo e mahu’inga e koloá. ‘Oku ‘ikai ke ai ha’atau mafai ke tau fakamālohi’i ‘a e *contract* ‘a e *sector* taautahá ‘a e kautaha langa pea mo e Pule’anga ko ‘etau ‘ave pe *information*. ‘A ia kuo tau fakapapau’i ‘a e tangi e kakai. Tau ‘ave leva ki he Pule’anga ke nau fakahoko e ngāue, ka ko ē na’e ‘osi fai pe ngāue e Pule’anga ‘i he vaha’ataimi ko eni na’e ‘omai ai e tangi pea mo e ‘aho ni hangē ko e tali e Minisitā na’e ‘osi ‘i ai e peseti ‘e 9 ‘i he ‘enau fealea’aki pea mo e ‘ū kautahá. Ka neongo ia Hou’eiki kuo lahi e ‘ū me’a ‘oku liliu a’u mai ki he ‘aho ni. ‘I ai e ‘ū kautaha ia kuo nau ‘alu nautolu, ‘i ai e ‘ū kautaha kuo nau mate. ‘I ai e ‘ū kautaha ia kuo ‘osi fakakakato ‘e nautolu ‘enau *contract*. Ko e fo’i vaha’ataimi

ko eni pea mo e fakakakato e ngāue ko ē tuku atu ki he Hou'eiki Minisitā kuo nau 'osi ma'u e naunau mo e *information* mo e me'a kotoa kuo fekumi he komiti pea tali fakatokanga'i he Fale Alea tuku atu ki he Minisitā ke fai'aki 'ene ngāue.

Ko e me'a pe ia 'oku tau ngata ai Hou'eiki he 'ikai ke tau lava tautolu 'o veteki e 'ū me'a fakatekinikale koe'uhī 'oku tau 'alu tautolu ki he talanoa langa fale mo e hā fua. 'Oku 'ikai ko e fatongia ia 'o e Fale Hou'eiki. Ko 'etau pou pou ki he tangi e kakaí, na'a tau 'osi ō 'o fai e fekumi ko eni 'oku lipooti mai he komiti. Fe'unga ia ke 'ave ki he Pule'anga ke nau fakahoko'aki 'enau ngāue. Pea 'o kapau 'oku kei tangi mai pe kakaí 'e toe 'omai pe tohi tangi. Ka ko e ngata ē 'etau ngāué Hou'eiki tau ngāue ki he lipooti tali pe ta'etali 'oua te tau feme'a'aki tautolu 'ū me'a fakatekinikale ko e tama langa pe ua heni. 'Eiki Minisitā mo e Fakafofonga Tongatapu 1 ka ko u fakaongoongo atu mahalo 'oku na fiamālie pe naua, kātaki mo e Sea e Komiti Kakato 'oku kau mo ia he langa.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Fokotu'u 'Eua 11 tali Lipooti Komiti & 'ave pe ki he Pule'anga nau ngāue ki ai

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou pou pou atu ki ho'o me'á he ko u tui ko e hala fononga ia ki he kaha'u ko ē kuo maau e lipooti. Tuku mai ke tau tali 'ange ki hē ke ne fai ha ngāue ki he ngaahi 'isiu 'oku 'i ai pea lipooti mai.

Ko hono uá ko u tokanga ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o pehē. Ko e fa'ahinga ko eni 'oku nau ala ki he pa'anga ko ē 'a e fonua 'ikai ke nau mo'ui fuoloa. 'E Sea 'oku kei ai e kalasi ia 'oku nau takai holo 'oku nau fakafetifeti holo nautolu'aki e pa'anga ko ē e fonua 'e Sea. Ko e fa'ahinga ko ia 'oku ou tokanga au ke fai ha ngāue ke ala atu e nima laó puke mai ke nau ō 'o ngāue'i 'enau hia ko ē na'e fai. Ka ko e me'a ko ē 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni 'oku ou mo'oni'ia 'ia Tongatapu 7 kuo *expire* e 'ū me'á pea 'oku kehe. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu ko ē ke 'ai mu'a ha komiti fili ko ē ke fai hono fakaivia fakalelei e Fale Aleá sio ko e fo'i siakale pe ē 'e lau māhina toki foki mai e me'a koe'uhī pe ko 'etau tōnounou.

Ka ko hono faka'osí Sea tau foki pe mu'a ki he akonaki 'a Paula ki he kakai Kolinito 1 Kolinito vahe 13 veesi 4-7 mou ngāue'aki e 'ofá. Ko 'ofa ia 'oku lea mo'oni. Ko 'ofa ia 'oku 'ikai ke faita'etaau, 'ikai ke kumi pe ia ha'ane lelei 'a'ana. Pea ko 'eku akonaki ia ki he Hou'eiki Pule'angá ka 'atu e me'a ko eni 'a e lipooti ko eni 'o tuku atu ki honau ha'oha'onga, Hou'eiki Pule'anga mou ngāue'aki e 'ofá he ko e 'ofa ia 'oku 'ikai ke ka'anga ia ha taimi mālō Sea.

Tevita Puloka: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 1.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Ko e me'a pe Sea 'oku ou tokanga ki ai 'i he tohi tangi ko eni.

'Eiki Sea: Tongatapu 8.

Tokanga Tongatapu 8 mahu'inga ke mahino'i kau konitulekitā aleapaú langá kimu'a pea nau fakamo'oni ki he ngāue

Vaea Taione: Ki he tohi tangi ko eni 'oku 'omai Sea, mālō Sea. 'Oku hangē pe ko 'ete 'alu 'o kumi ngāue. 'A ia ko e fo'i me'a mahu'inga taha eni Sea 'a e *contract* ko ē na'e fai ko ē ki ai 'a e aleá ko 'ete teuteu pe ke te 'alu 'o *sign* ha *contract* 'oku te 'osi hanga 'e kita 'o 'ilo'i 'a e me'a kātoa mei he *step* 'osi hanga 'e kita 'o 'ilo'i. Pea kapau leva te te hanga 'o fakamo'oni ai 'oku te 'osi 'ilo papau 'e 'ikai ke te lava 'o feau 'a e palopalema ko eni, totongi 'ete kau ngāue mo e vaka mo e hā fua pea 'oua te te fakamo'oni.

Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai pe na'e mahino 'a e fo'i seniti hangē ko ena 'oange ko ē he Pule'anga pea nau ō mai 'o fakamo'oni pea fakamo'oni ko ē ki ai pea holomui e fa'ahinga pea toe ha'u e fa'ahinga. Pe na'e 'osi kamata e fa'ahinga pea te'eki ke kamata ha fa'ahinga ke fai ai ko ē 'a e 'ū tohi tangi ko eni 'a e 'ikai ke nau fiemālie ki he totongi 'oku 'oatú. Ka ko e me'a pe ko ē 'oku ou tokanga ki ai hangē ko 'eku talaatu Sea ko e *contract* 'oku mahu'inga ke lau. 'A ia ko nautolu ko ē ko ē 'oku nau 'osi mau ko ē taukei ki ai te nau 'osi hanga nautolu 'o 'ilo'i 'enau fo'i fakamole kātoa ki ai, ko e seniti tupu ko ē te nau ma'u nau toki fakamo'oni ki heni Sea. Ko e me'a mahu'inga pe kia au ko e *contract* ko ē na'e *sign*.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

<003>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Poupou Tongatapu 1 ke tali Lipooti kae hoko atu ngāue e Falé

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea, pea ko u tui pē Sea kuo 'osi 'ohake 'a e ngaahi fakakaukau ki he Tohi Tangi ko eni 'a eni na'e kamata ko eni he 2022 pea toe ta'ota'ota mai 'a e Tohi Tangi Fika 4A ko eni 'a eni 'oku 'i he *TV* he taimi ni. Ko e ma'u ko ia 'a e motu'a ni, ko e langa ko eni 'a e Tohi Tangi Fika 4A na'e 'uluaki mu'a mai 'a e Tohi Tangi ia 'oku te'eki ai ke kamata 'a e ngāue ia ko eni, Pea 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au pē na'e kau 'a e kau ngāue ko eni 4A 'i he Tohi Tangi ko ia 'i he kau Tohi Tangi 'uluaki, 'ikai ke u lave'i ia 'e au.

Na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he hola 'a e kau ngāue langa, 'oku 'osi fakamo'oni'i ia pea 'oku 'ilonga lahi 'aupito pē ia 'i he ngaahi fale nofo'anga ko eni 'i he Hala Vuna 'i Sopa pea mo Kolomotu'a. Pea 'oku lave'i pē ia 'e he motu'a he ngaahi talanoa faikava, 'a e hola 'a e kau ngāue ko ia, 'osi e toho 'enau peseti 'e 20. Ko e me'a ko ē Sea, ka 'oku ou poupou au ki he fokotu'u 'oku ke 'omai, pea hangē ko e fokotu'u na'e 'ohake 'e Tongatapu 4 ki hē pea pehē ki Tongatapu 7 ki hono fakatokanga'i kae tali, kae hoko atu. He ka tau ka fakafekiki 'i he mata'ifika mo e *BOQ* mo e anga hono fai e langa, he ko ena kuo me'a mai 'a e Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o Vava'u ia 'o toe talamai 'ene mata'ifika 'ana. Na'a nau fakafekiki 'o a'u ki hē, pea ko e 'uhinga ia Sea he na'a ku lele foki au ki hē ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ko e ki'i tokoni pē mo fakatonutonu he na'a ku fokotu'u atu 'e au ke tali e lipooti 'ikai ko e fakatokanga'i. Ke tali mu'a hangē ko e fokotu'u mai 'e 11 'o 'ave pē ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai.

Tevita Puloka: Ko ia ‘a eni pē na’e me’a mai ‘aki ‘e he Sea.

Mateni Tapueluelu: Mālō Fakafofonga.

Tevita Puloka: Pea ‘e ‘osi ko ia, he na’e fakafekiki pē mo e kau tekinalé. Mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā na’e ai e taimi na’a ku fa’a ‘alu atu ki ho ‘ofisi ‘o fai pē ‘a e pōtalanoa ki he anga ‘o e me’a fakaikiiki ko eni ‘a ē ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke u toe ‘amanaki au ke tau toe foki ki ai. He te tau fefoki’aki kitautolu pea ko e fu’u me’a fakatekinikale. Ka ko ‘eku tui, ‘oku mahu’inga he ko e me’a ko ē ‘oku hoko he ngāue ko eni he’eku lave’i. Na’e ‘i ai na’e toe ‘i ai e ngāue ia na’e tānaki mai, ‘o fai ia ‘o ‘osi na’e ‘ikai kau ia he *original contract* ko ia na’e ‘uluaki tufa ki he ngaahi kautaha langa. Pea ‘oku si’i, ‘a ia kuo ‘osi ‘osi atu mo e ngaahi ngāue ia ko ia. Pē ko e hā e founa na’e fakahoko ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene kau ngāue kae pehē ki he fa’ahinga ‘oku nau kei fakahoko pē ‘a e ngāue ko eni, na’e kau. ‘I ai e fa’ahinga na’e kau he tohi tangi mo e fa’ahinga na’e ‘ikai kau ai.

Kuo mo’oni foki hangē ko e fokotu’u na’e ‘ohake mei Tongatapu 7, pea ‘oku tau tui tatau ki ai ‘o kau ai e motu’a ni kuo ‘ikai ke toe *valid* ‘a e ngaahi *information* ia ke ‘ai ke fakatonutonu ‘aki ‘a e me’a ko eni. Na’e ‘i ai e fo’i taimi mei he taimi na’e fai ai e Tohi Tangi ko eni, na’e ‘alu ki ‘olunga e totongi ia e koloa langa, makatu’unga he kei ha’u ko eni ‘a e *COVID*. Na’e a’u ‘a e tangai simá ia ‘o pa’anga ‘e 50 ‘i he taimi na’e fai ai ‘a e Tohi Tangi ko eni, kuo holo ia he ‘aho ni he kuo foki e māketí ‘o *normal*. Pea ko e taimi ko ia te tau foki ai ke tau fakatonutonu mata’ifika, pea ‘oku ou tui au he ‘ikai pē ke ‘i ai ha me’a ia ‘e tonu. Pea he ‘ikai ke mo’oni ha taha ia, pea ‘oku hangē ko e kinikini ‘oku fai mei ‘Eua 11, ‘oku taha pē ‘a e tokotaha ia ‘oku talamai ‘e he Tohi ko e Mo’oni ia mo e Hala mo e Mo’ui, pea ‘e kei fakafekiki pē ia.

Ko e me’a, ‘oku ou kau au he poupu mo kole ki he ‘Eiki Minisitā, ke hokohoko atu mu’a e ngāue, he ka tau ka fili ha Komiti ‘o ō ‘o sio ki he Tohi Tangi ko eni 4A pea nau, te nau folau foki ki Nomuka pea mo Fonoi. Te nau ō atu nautolu ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha koloa pehē ia ‘oku tuku mai hangē ko e la’itā ko ia na’e ‘omaí. Mahalo kuo ‘osi langa e fale ia. Pea ‘oku ou tui lahi au, pea ‘oku kau ia he me’a ‘oku ou kole atu au Pule’anga, na’e ‘i fe’ia ‘a e ‘Ofisakolo mo e kakai e kolo, ō atu ‘o tokoni ki he ngāue hono ‘oatu. Ko e motu’a eni ‘oku taukei he ngāue ki motú ‘i he ngāue langa, ‘oku si’i ō mai mo e kakai ‘o e kolo ‘o tokoni ki he ngaahi kautaha.

Tui Ha’apai 12 ke vave ‘i he kaha’u ngāue ki he ngaahi tohi tangi & ‘ave ki he Pule’angá ke hoko atu ngāue ki ai

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga Sea mālō, tokoni pē. ‘E Fakafofonga, ‘oku mo’oni ‘aupito ho’o me’a ‘e Fakafofonga, ko e tui ko ia ‘a e motu’a ni Sea ko e ‘osi eni ‘a e ngaahi fu’u houa ia ko eni, ‘oku ‘ikai pē, ‘ikai ha ‘aonga ia ‘e taha e me’a ko eni ki he Tohi Tangi...

<004>

Taimi: 1550-1555

Mo’ale Finau: ... kuo ‘osi fakalaka e me’a ia na’e fai ai e mamahi mo e tangi ‘oku ou meimei tui ki he lau ko ena ‘a e Fika 11. ‘E hokohoko atu e fo’i *trend* ‘a e fo’i pēteni ia ko eni ‘Eiki Sea ki he kaha’u ‘e makatu’unga pē ia mei he kau taki ko ē ‘oku nau taki ke nau nofo hifo ‘o siofi e kakai ‘o e fonua pea nau hanga leva ‘o fakahoko he anga e tonu ‘enau ngāue. Ko ia ko u kole

pē Minisitā ka toe hoko mu'a ha ngaahi tangi pehē pea 'omai. Pea 'ai leva ke *on time* 'etau sio ki ai pea fakafoki ki he Pule'anga mo 'etau 'amanaki te nau ō mai 'o 'ofa ke solova e palopalema. Ko e anga ia 'a e ki'i fakakaukau 'a e motu'a ni 'oku ou tuku atu ki he tēpile 'Eiki Sea mālō.

Fokotu'u Tongatapu 1 tali tohi tangi & hoko atu ngāue 'a e Pule'anga ki ai

Tevita Puloka: Mālō. Mālō e tokoni. 'Oku ou tui lahi au 'oku mahu'inga ange 'etau sio ki he laka ki mu'a ko ena 'oku mou femou'ekina 'a e fa'ahinga 'e ni'ihi 'i he langa ko ena 'oku lolotonga fai fakavavevave ki he fakataha 'a eni 'oku 'amanaki ke faí. Pea 'oku ou tui lahi mo e 'amanaki 'oku mahu'inga ke fakahoko 'a e hokohoko atu e ngāue ko eni pea hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ko e langa 'a e fanga ki'i kautaha langa iiki ke fakaivia kinautolu. Ko e ko e mo'oni foki 'o hangē ko e ko e ngaahi fehu'i na'e faí ko e tokolahi 'o e fa'ahinga mo e ngaahi kautaha langa iiki ko eni 'a ia ko e fakakaukau na'e 'osi fai pē ia he Pule'anga kimu'a he Pule'anga ko eni.

Ko hono fakaivia kinautolu he ko e lau 'a e Pule'anga na'e toki 'osi ko e kautaha pē ia 'e 9 'i Tonga ni 'oku nau fai e ngaahi ngāue pehe ni ngaahi ngāue lalahi pehe ni. Pea 'oku lahi pē mo e ngaahi *option* ia ka 'oku hangē ko 'etau talanoa ke nau lau e *contract* ko u kole atu si'i 'i ai 'a e si'i kau langa he kau langa ko eni na'e ngāue pē ko e motu'a tufunga ko e talanoa he lau e *contract* ia ko e talanoa lōloa ia. Pea 'oku mahu'inga pē mu'a ke tau 'i he anga 'o e taukei 'a e motu'a ni mo 'eku lave'i 'a e *industry* ko eni pea mo e kakai 'oku nau faifatongia ai 'o tautautefito ki he fanga ki'i kautaha ko eni 'e 99 na'e fokotu'u he Pule'anga na'e toki 'osi 'a ē 'oku toetoenga mai ai 'a e fanga ki'i kautaha langa ko eni.

Sea ko u fokotu'u atu au te u tali 'a e lipooti ko eni ka ko e sio ko eni ki he Tohi Tangi ko eni 'a e Fika 4A 'oku ou tui au 'oku mahu'inga mo kole ki he 'Eiki Minisitā 'enau hoko atu mo e kau ngāue he ko u lave'i 'e au 'oku 'i ai pē kau ngāue 'oku nau fakahoko e ngāue ko ia fokotu'u atu mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 10.

Faka'amu Tongatapu 10 ke liliu founa ngāue Fale fekau'aki mo e tohi tangi ke toe vave ange

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga fakamālō atu 'i he faingamālie kuo ma'u. Sea ko e ki'i me'a pē 'e ua 'oku ou fie lave atu ai ki ai ke fekau'aki pea mo e pea mo e lipooti ko eni. Ko e ki'i me'a pē ko u tokanga ki ai ki he hokohoko atu e ngāue 'a e Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni.

'Uluaki pē Sea ko e ko e kātoa e naunau ko eni 'oku tuku 'i mu'a 'iate au fekau'aki pea mo e *issue* tohi tangi ko eni. Kiate au Sea pea mo 'eku fakama'opo'opó 'ikai ko ha toe taimi eni ia ke toe tuhu holo ka hai mo hai mo hai. Kiate au Sea mo e mo e vakai 'a e motu'a ni tau talanoa tautolu he *resolution* pē ko e hā e me'a te ne lava solova e palopalema ko eni.

Ko eni kuo 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā 'e laumālie lelei ke ne 'omai e tali tohi fekau'aki mo e *issue* ko eni pea 'oku tonu ke tau laumālie lelei kotoa ki ai. Sea ko u tokanga ki he ki he me'a 'e ua na'e he'aki 'i he Fale 'Eiki ni 'e he ongo tangata'eiki Minisitā ko e ko e taha ko e fo'i lea ko e fakahōhōloto. Pea ko e taha ko e tohi tangi fai 'i he funga 'o e loto 'oku 'ikai ke 'ata'atā.

Sea ko e Tohi Tangi Fika 8/2022 fakamo'oni mai ki ai e toko 28. Pea ko e Tohi Tangi Fika 4A/2024 fakamo'oni mai ki ai e toko 17 'o fakafofonga'i 'a kinautolu na'a nau fai e tangi ko eni. Sea 'oku 'i ai 'etau lea 'oku taka ko e me'a ongo ka ko e tama tangi mai. Ka ko 'enau totonu faka-Konisitūtone ia he kupu 8 'o e Konisitūtone. 'Oku 'uhinga ai e fai e feme'a'aki ko eni he 'aho ni. Pea ko u faka'amu pē Hou'eiki Minisitā ke mou laumālie lelei pē kae 'oua te mou to'o ma'ama'a he 'oku neongo 'oku mou 'i he Tēpile 'o e 'Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga kimoutolu 'o e kakai pea ko 'etau 'i heni ko e 'uhinga pē ko e fofonga 'o e kakai.

Sea 'oku ou mahu'inga'ia he me'a na'e lave ki ai e 'Eiki Nōpele 'a Vava'u ka ko e Sea 'o e Komiti Kakato 'anenai fekau'aki pea mo e 'ū *issue* ko eni e tohi tangi. Pea na'e toe lave atu ki ai 'a Tongatapu 7 fekau'aki pea mo e Tohi Tangi ko eni ko ē ko ē Fika 8 'o e 2022. 'Oku 'osi *expire* ia. Sea na'e 'i ai e tohi tangi na'e fakahū atu he motu'a ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Kapelieli Lanumata: ... pea mo e Fakafofonga Tongatapu 7 'i Fepueli 'o e ta'u ní. Toki ma'u 'e he motu'á ni 'aneafi ke toe fakafoki mai e tohi tangi ke toe fakafoki kia nautolu ha'anautolu e tohi tangi ke toe fai e ngāue ki ai.

Sea kapau 'e toe fakahū atu e tohi tangi ko eni ko hono tu'o 5 ia. Ko e fanga ki'i liliu ko ē 'oku fiema'u ke fai e ngāue ki ai 'a ē pe ko ē na'e me'a atu 'e he 'Eiki Nōpele ko ē 'o Vava'ú 'anenai. Ko e fanga ki'i fakatonutonu fakakalama pe, ko e *format* 'ikai ke 'i ai ha'ane liliu 'a'ana 'e taha e *context* pea mo e mamafa 'o e tohi tangi. Kapau 'e toe fakahū atu tohi tangi ko eni Sea ko u 'ilo 'e toki fai e ngāue ki ai 'i 'Okatopa. Ko e talu ē pea mei Fepueli 'e toki fai e ngāue ki ai 'i 'Okatopa.

Sea ko u faka'amu ke fai ha ngāue 'a e Feitu'u na pea mo liliu e founa ngāue e Falé ni. He kiate au 'oku mahu'inga hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'anenai e feme'a'aki fekau'aki pea mo e līpooti ko ē me'i he 'Atitá, 'a e *timeliness*. Mahu'inga 'aupito ia Sea ki he faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Kiate au 'oku ou fakamālō atu au ki he ngāue lahi na'e fai 'e he komiti ko eni pea 'oku ou pou pou atu ki he fokotu'u ke tali 'a e līpooti pea mo e ngāue na'e 'omaí 'i he *condition* ke toe me'a mai e Hou'eiki Pule'angá 'o fai e ngāue ki ai pea nau 'omaí ha tali ki he Feitu'u na fekau'aki pea mo e tangi 'oku fiema'u 'e he kakai e fonuá Sea.

Fiema'u ia ki he Hou'eiki Pule'anga hangē ko e lave 'a e motu'á ni 'anenai ke 'oua mu'a te mou lau ko e fakahōhōloto pe te mou lau ko e fai 'a e ngāue ko eni 'i he loto 'oku 'ikai ke 'ata'atā. Ko e tangi eni fai me'i até

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e sai pe ke u ki'i tokoni

Kapelieli Lanumata: Mei 'osi atu au ia peá ke toki hoko atu pe koe

Hoha'a 'Eua 11 ki he ma'u fakataha Komiti kau Mēmipa Fale Alea

Taniela Fusimālohi: He ko e 'uhingá ko e fo'i poini ko ena na'á ke 'ohake ko ē ki he ui ko ē ngaahi fakatahá. Ko u mo'oni'ia ho'o me'á, 'e Sea kapau te ke 'eke atu ki he kau Sekelitali

taimi ko ē ‘oku nau ui ai. Fiu ui e kau Mēmipá ke ō mai ki he ngaahi komití. Sea mo’oni ‘aupito pe eni ia Sea ko e ui toe ō atu pe ‘oku ‘ikai ke nau ‘i ai nautolu

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko u kole atu mu’a ke tuku ke ki’i mānava tu’otaha atu Sea ho Falé ko u tui

Taniela Fusimālohi: Pea ko ‘eku

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko u tui ‘e ofiange e me’a ia ko ení ki he tonu

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhingá Sea ko e tu’u

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e tohi tangi ko ení ‘oku fekau’aki ia kāinga e motu’a ko ení pea te tau *politicise* ‘etautolu e me’a ni he tohi tangi kuo mahino e tu’utu’uni e Feitu’u na.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ko e *commitment* ko ē ‘a e kau Mēmipá ki he ngaahi komití. ‘Okú ne uesia ‘a e ngāue ‘a e Falé ni kapau te tau ui e kau Sekelitalí ke nau ha’u ki Falé ni kae ‘eke ki ai. Fiu ui e Komiti Pa’angá, ‘oku kehe pe foki ‘e *capacity* ia ko eni ‘o e ma’ulaló meí he *commitment* ko ē ‘atautolu ko e kau Mēmipá.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Sio ko e ‘osi ko eni kuo mātuku.

Tui ‘Eiki Seá na’e liliu he to’u Fale Alea 2014-2017 fa’unga Komiti ‘a ia ‘oku faingata’a’ia ai Komití he taimi ni

‘Eiki Sea: Mahino ‘a e me’a ia na’e fakamalanga ki ai ‘a Tongatapu 10 pea mo e ko ena ‘oku nau kei tau kei mai pe poini tatau. Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni Hou’eiki na’e na’á ku foki mai au he 2017 kuo liliu ia he Fale Aleá. To’u Fale Alea ‘i he 2014 ki he 2017, to’u Fale Alea ko iá na’a nau liliu ‘enautolu e Tohi Tu’utu’uni, ‘o fetongi e fōtunga ko ē e komití. To’o au Sea ko e *ex-officio* ‘i he kotoa ‘o e ‘ū komití. To’o mo e Tokoni Sea pea to’o e totonu ko ē kau Mēmipá ke nau mēmipa ha komití kae ‘omai e fa’unga ko ē e komití lolotongá taki 2 he tēpile. ‘Oku tau faingata’a’ia ai he ‘ahó ni, hoko e fo’i me’a ko ení na’e ‘ikai ke u ‘i heni au Hou’eiki.

Na u mavahe he 2014 foki mai he 2017 kuo liliu e ‘ū komití ia mo e fa’unga ko eni ‘etau Fale Aleá he komití. ‘A ia ‘oku tau palopalema’ia ai he ‘aho ní, ko ‘eku ‘oatu pe koe’uhí ‘oku ‘ikai ko ha palopalema ia ‘o makatu’unga ‘i he’eku faitu’utu’uni mo ‘eku tataki e Falé. Ko e me’a eni ‘oku fakatukufakaholo na u hū mai au ia kuo liliu e Tohi Tu’utu’uni ia ‘o pehē, ‘o tau palopalema’ia ai.

Kiate au na’e tonu ange e fōtunga ‘o e komití kimu’á ‘o tau’atāina pe ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ko ē ‘oku hū ki he komití koe’uhí ko e fatongia e komití ke ne sivilivi’i e ngāue e Pule’angá. Ka ‘oku tau hanga ‘etautolu ia ‘o fakapalanisi he taimí ni ‘o fiema’u ke taki 2 he tēpile, 2 meí he Hou’eiki Nōpelé, 2 meí he Pule’angá, 2 meí he kakaí. ‘O fehangahangai mo e fiema’u ko ē ‘a e CPA ‘i he līpooti ko eni na’u hanga ‘o komiisini. ‘A eni ko eni ‘oku ‘osi tufa atu pea tepile’i he’etau foki mai ‘i ‘Okatopá. ‘A ia ko e ngaahi *recommendation* ko iá te ne hanga ‘o tataki e ngaahi liliu ko ē ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni. Ko u tui te ne hanga ...

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Sea: ... Kōmiti mo’ua e Hou’eiki Minisitā ‘ikai ke nau me’a mai nautolu. ‘I he Kōmiti ‘oku ‘i ai ni’ihi ‘oku mēmipa ‘u komiti ‘oku ‘ikai ke nau mahu’inga ‘ia nautolu ai pea ‘ikai pe ke nau me’a mai nautolu ki he fakataha e ‘u komiti ko ia. Faingata’a ‘ia ai ‘u komiti he fakahoko honau ngaahi fatongia. ‘Oku mou me’a mai pe ki he natula ko ē e ngāue hū mai e tohi tangi he 2022 toki fakakakato e ngāue ‘i ‘Akosi 2024.

‘O makatu’unga he hā? Makatu’unga he tuai e ngāue ‘u komiti. ‘Oku ‘ikai ko ha kovi eni ia ‘osi mahino pe tōnounou fakaivi mo ngāue ‘a e kau ‘ofisá. Ka ko e kau Mēmipá ke mou me’a ki he ko e uike kuo ‘osi kamata e uike ni na’e ui tu’o fiha, tu’o 4 ‘a e Kōmiti Pa’angá, ‘ikai pe ke ma’u ha *quorum*. Ko e fa’ahinga me’a ia ‘oku tau talanoa ki ai Hou’eiki fiema’u ke fa’u ha komiti ‘oku lava ‘o ngāué kae lava ‘omai taimi e ngāue ke ‘uhinga lelei e ‘omai ko e ‘u tangi kakai ‘oku tau lava tali kei taimi atu.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke ‘ai ha tautea kau Mēmipa ‘oku li’aki fakataha Komiti

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ‘oku ma’a lahi ho’o fakahoha’á peseti ia ko u tui au laka ia he 100. Ka ko u fokotu’u atu ke fai mu’a mo fai ‘e tautolu e liliu pea ‘ai ha tautea ki he li’aki fakatahá. Ka ko u kole atu ki ha taha na’e ‘i heni he 2017 ke me’a hake ange ki ‘olunga pe ko e hā me’a na’a nau fakavalevale’i pehe’i ai ‘a e ngāue ‘a e Fale ‘o to’o e *capacity* totonu ko e na’e ngāue’aki ko ē ‘e he kau mataotao ko ē na’a nau talamai ‘a e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai. Hanga ‘enautolu ia ‘o toe to’o ‘o veuki mo’oni e lau

‘Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ai e mafai ‘i he Seá te u lava ‘o *subpoena* moutolu ke ‘alu atu e polisí ‘o puke mai kau Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: ‘Ofa mai Sea ‘o fakahū ko u

‘Eiki Sea: Ka ‘oku te’eki ai ke u ngāue’aki e mafai ko eni he ko e tau’atāina e kau Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ke fakamālohi’i kimoutolu. Kapau te mou faka’atā mai ke u ngāue’aki e mafai ko eni mahalo te mou toki fakatomala moutolu ‘amui. Ha tu’u atu e ‘ofisa melino puke moutolu ke mou ha’u fai ho’omou ngāué.

Fokotu’u ke liliu Tohi Tu’utu’uní ki he me’a ne anga ki ai ngāue kimu’a ‘a e Komiti

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ka u fokotu’u atu au fakafoki mai e me’a ia ko ena ‘oku ke me’a ki ai mei mu’á. Mai ia ki hē kae to’o ‘a e me’a ia pe ko hai na’a ne ‘ái he ko eni ia ‘oku tau faingata’a’ia tautolu ia ai. Tau foki ki he me’a ko ē pea *subpoena* ‘e koe ‘a e fa’ahinga ‘oku li’aki fakataha mo e ui holo. Ko e ‘osi ko ení Sea ‘oku movete e kau Mēmipá. Ko e me’a ‘oku toloi ai ‘a e me’a ia ho Fale ka ko u kole atu Sea ko u fokotu’u atu ia ‘e au, fakafoki mai e me’a ia ko eni ko ē na’a mou anga moutolu ki ai kimu’a.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u ki’i fokotu’u atu ke ki’i fakalelei’i pe fokotu’u ko eni he ko hono ‘uhingá Sea ko hotau ‘aho faka’osi eni ‘i Fale tau toki fakataha mai pe ‘i ‘Okatopa. Ka ‘oku ai e ngaahi Kōmiti ‘oku hokohoko atu ko e ki’i fakalelei’i pe ki he tu’unga ko ē he taimi ni Sea ko u fokotu’u atu ke tuku hifo e *quorum* ke toko 2 pe. Ko ‘ene ma’u pe toko 2 fakahoko

e fakataha ka tau lele pe heni ka ke toki fakahū mai e *Bench marking* ko ena ‘i ‘Okatopa pea tau toki fakalelei fakalukufua. He ko e faingata’a’ia Sea ko u kau he Kōmiti Pa’anga ui tu’o 4.

Lord Tu’ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai pe ke ai ha taha ia ma ua tokoua pea mo e Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole pe ko u kole atu pe ki he Fakafofonga ke ‘oua ‘e ‘ai ke tau popula tautolu ki he me’a ko ena ‘oku me’a mai ki ai e ‘a e Fakafofonga ‘ai pe me’a angamaheni pe ia. Tau ō mai ‘oku me’a mai pea mou me’a mai he kapau ‘e tukuhifo eni ‘e faifai pea mau ō mai ko mo ua pe mo 11 mo fakataha’i kitautolu ni kātōa, kātōa e Fale ko eni. ‘Ai pe ‘o ui pe ia

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga he ‘oku ai pe *function* ia mo e *purpose* ‘a e komití kae toki ‘omai ki Fale Alea ni kapau ‘oku ‘ikai ke nau me’a mai

Lord Tu’ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: Toki ō mai ‘o ‘omai ‘enau fakakaukau ‘i Fale Alea ni kae vilo e ngāue Sea

Lord Tu’ilakepa: Kole atu Sea

Paula Piveni Piukala: Ka ‘ikai ia te tau ‘ātunga eni ‘e ‘omai e me’a he 2022 toki talanoa’i he 2024. Kuo ‘osi mate e kau mahaki ia ‘oku toki a’u mai faito’o ia

Lord Tu’ilakepa: Na’e ui e komití ia ‘oku kei Fisi e Feitu’u na ia

Paula Piveni Piukala: Sea

Lord Tu’ilakepa: Pea toe fēfē ai?

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i tokoni pe Sea kapau ‘e

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ai ho fatongia ‘au e Feitu’u na ‘oku ‘ilo pe

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou *inform* ma’u pe Sea

Lord Tu’ilakepa: Ui e Komití ia ‘oku ‘i Nu’usila e ‘Eiki Nōpele ia ko ení

‘Eiki Sea: Mo tauhi e malumalu e Fale te u tuku e taimi ka Tongatapu 4 ke me’a mai

Mateni Tapueluelu: Sea, ko e Feitu’u na Sea ko e

Kapelieli Lanumata: Sea, kātaki na’e te’eki ke ‘osi ‘eku taimí ko e tokoni ia ‘a 11 na’a ke te’eki ke ‘osi ‘eku taimi ko e tokoni ia ‘a 11 pea ke ‘oange pea ‘oku ou fakakaukau au ‘e toe fakafoki mai he Feitu’u na ki he motu’a ni faka’osi e ki’i me’a na’a ku tokanga ki ai Sea

Mateni Tapueluelu: Kātaki ka u ki’i lave nounou atu pe Sea

‘Eiki Sea: Ko e ‘osi eni miniti ‘e 3 mei he ‘osi e taimi

Fokotu’u Tongatapu 4 ke mafai Sea Fale Alea ke fili ha taha ke fakakakato tokolahi kau ma’u fakataha Komiti

Mateni Tapueluelu: ‘UHINGA Sea ko e ki’i pou pou pe ‘oku ‘i ai ‘a e poini ia ‘oku ‘ohake he me’a ko eni ‘oku malanga ko ē ki ai ‘a 7 Sea ka ko ‘eku fokotu’u atu fēfē ke ‘oatu e mafai ki he Feitu’u na Sea. Kapau leva he ko e *quorum* lolotonga ko e toko 3 ko e fiha eni ia ‘a e fakataha Sea mo e tali ‘o feinga ia ke fakalava ‘aki ‘a e kau *co-opt* ka ko e fokotu’u atu fēfē ke tau hanga ‘o foaki e mafai ki he Feitu’u na ke ke lava ‘o fili mai pe ha taha pe ke fakakakato ke ma’u e *quorum*. Ke fakakakato pe ke ma’u e *quorum* kae lele e komiti ko ia he ko e me’a ia ko ē ‘oku tali ...

<007>

Taimi: 1605-1610

Mateni Tapueluelu: ... fuoloa ai mo’oni pe ia ko e ni’ihi ko ē ‘oku folau, ni’ihi ‘oku ‘ikai ke ō mai ki he fakataha mo fakamahu’inga’i e fakataha ‘a e ngaahi komiti Sea. Ka ko e pehē ke ‘oatu mu’a e mafai ki he Feitu’u na ke ke hanga ‘o fili mai pe ha tokotaha pe ia ‘oku faingamālie ke fakakakato ke ma’u ‘a e *quorum* koloa pe ke ‘oua ‘e toko ua na’ a tau hiki hake pe mei he ‘ikai ke ‘i ai ha fakataha ki he fakatamulu. Kae ‘ai pe ke toko tolu Sea kae foaki atu e mafai ki he Feitu’u na.

Veivosa Taka: Sea ke ‘i ai ha ki’i faingamālie ke u fakahoha’a atu ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko ‘eku lave pe ‘a’aku ia ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e fo’i feme’a’aki ‘a e Fale ni fekau’aki pea mo e ongo potungāue pe ko eni. Ko e lipooti foki ‘a e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Sea ‘oku te’eki ke fakapaasi. Ka ko u tui ko u fokotu’u atu ka ‘osi pe ‘eku me’a hifo ki lalo fokoutua ki lalo pea tau tali ā ‘a e lipooti ko eni.

‘Eiki Sea ko e ‘uluaki ko e ngaahi tohi tangi, hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a 11 tau fai he ‘ofa. Kole atu kia kinautolu ‘oku nau kei pukepuke ‘a e koini ‘a e Pule’anga mou ‘ofa mai fakafoki mai ia kae fai ‘ofa pe ‘etau ngāue.

‘Eiki Sea ko e me’a ‘e taha na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘aneafi pea mo e ‘aho ni pea ko u sio ‘oku melino. Fekau’aki pea mo e me’a ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea na’a ne pehē ko e palopalema ē kuo hoko ‘e anga fēfē ha’atau tokoni ke solova ‘a e palopalema ko eni hangē ko e fakatātā ki he fōsoa. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘ohake. Ko eni kuo tau tekaki ‘a e tohi tangi ke ‘ave ki he Pule’anga. Ko u kole atu ‘e Hou’eiki pea mo ‘eku tokoua 12 tau fakafoki mu’a e langa e fōsoa ki he Pule’anga he ko ia te nau hanga ‘o tali. Ko u kole atu ki he Minisitā *MEIDECC* Minisitā Pa’anga, Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi mou fakamolemole ko e fiema’u ‘a e Fakafofonga 12 ke a’u ki he konifelenisi ta’u fo’ou kuo a’u e fo’i lei ko ia ‘e taha ki he tu’ungafuká mei Tau’akipulu ki he tu’ungafuka. Ko u tui ko e ki’i seniti si’isi’i eni kae ‘oatu kia kimoutolu pea ma toutou teke moutolu ke mou fakahoko e fatongia, fakamolemole Hou’eiki Pule’anga ko e anga pe ia e fakakaukau.

‘Oku ‘i ai e ki’i himi Sea ‘oku ou to’o hake ko e ki’i lau ‘a e punake ‘oku pehē. Ko ‘etau kavenga ē ‘etau mafasia ē, ko ‘etau ‘ahi’ahi fafa. Ko e to’e ni mo ngala ko tautolu pe fo’ui, ko e fieha’amo taha ‘a e mamafa ‘o e mo’ui. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e kongā he veesi 4 ‘oku pehē. Ke ‘ave ki he ‘Eiki si’o ngaahi fu’u mo’ua, te ne ala pe ‘o hiki, hilifaki hono uma, te ne toho pe ke ofi, ‘a’au e ma’ama’a kae ‘oange e mamafá ki he Hou’eiki Pule’angá ke nau lava ‘o to’o ka tau tu’u totonu ‘o mālohi, pea faingofua e faingata’a.

'Eiki Sea ko u tui ko e kongā ia 'oku ou 'ohake ke faka'osi'aki 'eku fakahoha'a. Ko e 'ofa 'a e Pule'anga ta'ehano tatau. Ko e feinga ko ē ko ē ke u to'o tokotaha te u mafasia. Ka ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakatangí Hou'eiki ko e lau ta'u eni 'a e hoha'a pea mo e faka'amu 'a e Fakafofonga 12 ke fakakakato e fatongiá. Ka he 'ikai te ne lava ke tu'u tokotaha ha to'a. Ka ko e kole ia 'oku ou fai 'Eiki Sea ki he Fale 'Eiki ni tuku ke ma hanga 'o fakamanatu ke fakamanatu pe ki he kau tangata ko eni he ko e Minisitā *MEIDECC* 'osi fakamo'oni ia he pa'anga ke 'omai ki he fōsoá ka ko u kole atu Minisitā 'omi ki Ha'apai ke fakakakato ia.

Ko u tui ko e kongā ia ko u lave atu. 'Oku 'i ai mo e ki'i kongā 'e taha 'oku 'i ai e ki'i palopalema 'a Ha'apai Sea ke fakahoko atu ai pe fekau'aki mo e fefolau vaka.

'Eiki Sea: Ha'apai 13, 'oku tau lele eni he tohi tangi 'oku ke lau fōsoa mai koe mo e

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia ko e ngaahi palopalema lalahi ia na'a tau feme'a'aki ai.

'Eiki Sea: Mo e langa uafu tau foki mai ki he 'etau 'asenita Hou'eiki. Ko e fokotu'u ko ē 'a Tongatapu 4.

Mo'ale Finau: Sea ko e ki'i tokoni pe Sea 'omai ha ki'i miniti 'e taha fakamolemole Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a mahu'inga 'oku ou fie 'oatu pea...

'Eiki Sea: Ha'apai 12 kapau ko ho talanoa fōsoa eni pea tuku

<003>

Taimi: 1610-1615

Mo'ale Finau: ... 'Ikai ko e ki'i, 'ikai ke u toe talanoa au ki he fōsoá Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Ko e ki'i talanoa fakatātā eni Sea ko u tui ke tau tuku'aki hotau Fale ni. Na'e fai e ki'i kaime'akai 'i Hihifo pea na'e me'a ai 'a Ata, Pilinisi Ata 'Eiki Sea pea na'a ku tangutu pē he Nōpele 'o sio pē ki hē. Pea ko e fai ko ia e leá tu'u hake e motu'a faifekau, fakatapu atu ki he Kalapu 'a Pouvalu kau Hihifo foki ia, pehē hake 'a Ata ia, nau kai pa'anga nautolu ia. Sea, ko e ki'i talanoa fakatātā.

Ko u kole ki he Fakafofonga tuku pē e ngāue 'Eiki Nōpele tau fai pē 'etau ngāue, ka tau kole pē ke tokoni mai pē Hou'eiki. Minisitā, 'oua 'e teke'i he ko e ...

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i tokoni pē. Ko 'eku ki'i tokoní, he 'oku 'osi ve'e hala pē au ia pea 'oku le'oua 'eku hivá. Ko e founga sisitemi ko eni 'oku fai ai e lele lolotonga 'oku hala pē ia. Ka ko 'eku kole, ke 'omai ke piki ki he Pule'angá he ko e Pule'anga te tau lava 'o ngāue fakataha, pea ko u tui ko 'eku fokotu'u ia Sea.

Mo'ale Finau: Sea 'oku fu'u mahu'inga 'a e me'a ko eni Sea mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea. Te u tafoki au mei heni

Kapelieli Lanumata: Sea ko u kole atu ki he Feitu'ú na ke 'omai mu'a 'eku miniti 'e 3 'oku toé ke faka'osi 'eku malanga. Ko e feme'a'aki ko ē 'a 13 mo 12 'oku hangē ia ko e vāvākē ko ia 'a Lusian mo *Ukraine* 'e 'ikai pē toe 'osi ia. Kae 'omai mu'a 'eku miniti 'e 3 Sea he 'oku kei 'i ai pē e me'a 'oku ou tokanga ke faka'osi 'eku malanga Sea.

Mo'ale Finau: Fakafofonga kau ki'i tokoni atu mu'a ki'i miniti 'e 1 Sea, Sea ko 'eku 'uhinga 'aku ia

'Eiki Sea: Ha'apai 12, Ha'apai, 'e tuku atu pē ho'omo taimi ka 'oku mo'oni 'a Tongatapu 10 te u fakafoki e taimi ki ai ..

Mo'ale Finau: 'E 'ikai ke u toe fakafekiki au ki he Fakafofonga faka'apa'apa au ki ai, ka 'oku pehé ni 'Eiki Sea. Mou ō mai 'o kamata 'oua na'a toe toloi atu 'i Sepitema 'a e fo'i fōsoa *phase 2* mei Palasi ki uafu. Te u tu'u ai pea te u hanga 'o 'enisinia'i 'a e ngāue, kamata 'i Sepitema. Kapau te mou palōmesi mai 'e pehē, holomui, 'alu au ki hoku kāinga fai 'emau me'a kehe 'amautolu. Ko e anga ia 'o 'oku tui 'Eiki Sea. He ko e 'uhinga 'eku ala atu, ko e laulau senituli 'ikai ke fai 'e ha Pule'anga ha fa'ahinga me'a ki he *coastal shoreline* ko ia 'o Hihifo. Pea kapau 'e 'osi eni talamai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Minisitā ke mau kamata he māhina katu'u, fetukutuku au foki au 'o fai ha me'a kehe.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Mo'ale Finau: Ko ia me'a mai me'a mai ke mo 'ai ka u holomui au.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he ui ho Falé. Ko e hā'ele mai ko ē 'a Sisu ko ē ko ē 'o fetaulaki ko ē mo Filipe ē, na'e ai e, na'e 'ohovale foki 'a Filipe he 'afio'i 'e Sisu 'a Nātaniela, pea ko e lea foki ia 'a e 'Eiki na'e pehē: Vakai ko ena ha 'Isileli mo'oni, ko e Ha'apai mo'oni mo'oni pē ongo tangata. Ka ko e folofola foki ia 'a e 'Eiki na'e pehē, vakai ko ena 'a e 'Isileli mo'oni 'oku 'ikai ha kākā 'iate ia. Ko e fo'i me'a ia 'e toki vakai'i ki he ongo Ha'apai ko eni pē ai ha me'a pehē. Ka na'e 'ohovale ko ē, pea fehu'i foki 'e me'a pē na'e 'ilo mei fē ē. Pea ko e hā e me'a 'oku tui ai ki ai, pea ko e tali na'e pehē: Te ke mamata ki ha me'a 'oku lahiange he me'a pehē. Ko ia Ha'apai, tali pē ki he ta'u kaha'u. Mālō.

Mo'ale Finau: Ta 'oku mahino eni Sea he 'ikai ke fai ha ngāue ia. Tuku ke u fai 'e au 'e fōsoa ke 'osi. Mālō Sea, tau ngata ai.

'Eiki Sea: Tongatapu 10, miniti 'e 3.

Tokanga Tongatapu 10 'ikai fe'unga taimi ngāue Falé & lahi ngaahi me'a 'oku tautoloi mai te'eki kakato ngāue ki ai

Kapelieli Lanumata: Tapu ki he Feitu'ú na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale. Ko e fakamālō atu he toe fakafoki mai 'eku taimi ke faka'osi ai leva 'eku ki'i toenga miniti 'e 3. Ko u lave'i pē kuo ma'uloloa ka 'oku lave'i pē 'e he motu'a ni mahalo ko 'etau Fale Alea faka'osi pē eni pea ko u tui te tau toki hū mai pē 'i 'Okatopa he 'osi 'etau 'a'ahi faka-Fale Aleá.

Sea ko u tokanga atu pē au ki he me'a ko ia na'a ku lave atu ki ai 'anenai he 'oku lave'i ko ia 'e he motu'a ni, 'oku, ko e angamaheni 'oku 'ikai ke fe'unga 'i he ngāue 'a e Fale 'Eiki 'o e Feitu'ú na pea mo 'etau ngāue 'oku fai Sea. Hangē ko e me'a ko ia na'e lave ko ē ki ai 'anenai, he na'e 'i ai 'a e ngaahi fakataha ia 'a e Komiti Pa'anga na'e kau atu ki ai 'a e motu'a ni ia Sea, fakataha ki he *audit performance*. Ko e 'u *recommend* ko ia 'oku 'omai mei he 'Atita, ko e

me'a pē ia na'e hoko ia he ngaahi ta'u hokohoko kimu'a atu te'eki ke fai ha ngāue ki ai, te'eki ke fai ha ngāue ki ai. Pea 'oku ou faka'amu Sea ko e 'osi ange 'a e 'aho ni, kuo fai ha tokangaekina 'a e me'a 'oku tokanga mai ki ai e kakai 'o e fonua e Tohi Tangi ko eni.

Sea 'oku ou 'ilo pē 'e au 'oku fa'a me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* he ko hoku toto, 'a e lea ko eni. Ko e vai mahu'inga taha ia he mo'ui 'oku peseti ia 'e 99 ...

<004>

Taimi: 1615-1620

Kapelieli Lanumata: ... Peseti pē 'e 1 ko e vai. Peseti ia 'e 99 'oku 'alu hake ia pea mei he me'a mahu'inga taha he mo'ui 'oku 'ikai ke lava hotau mata fakamatelie ke vakai ki ai ka ko e lotó 'a e vai ko ē ko e lo'imata. Pea ko e lo'imatá 'oku founa pē 'e taha 'oku ha'u ai ki tu'a mei hotau loto ko e tangi pē. Hangē ko 'eku lave 'anenai ko e toko 45 eni 'a e kakai nau tangi atu ki he Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni Sea. Ko u 'amanaki pē he 'ikai ke tau to'o ma'ama'a fakatatau ki he'enua totonu faka-Konisitūtone. Ko u faka'amu pē 'Eiki Minisitā te ke, te ke vakai ki he tangi ko eni 'a e kakai 'o vakai 'aki 'a e vakai 'a e Samēlia he'ene sio ki he kafo. 'O 'ikai vakai ke hangē ko e vakai 'a e Līvai.

'Oku ou fakamālō he na'e ki'i ma'u taimi 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'anenai 'o lele atu pea mo e motu'a ni pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu 7 pea mo e Fakafofonga Ha'apai 12 ki he ki'i ngāue 'oku fai pea mei he Ālonga. Pea ko u fakamālō ki ai. Ko 'emau foki mai ko u vakai ki he fofonga 'o e 'Eiki Minisitā mokulukulu pē pea u 'ilo 'oku langa hono fatu he 'ofa 'i he tangi 'a e Samēlia.

'Eiki Sea ko e 'Ipiseli ia 'a Paula ki he Kakai Loma ka 'oku 'i ai ha'atau mo'ua 'oku taha pē ko e mo'ua pē ke 'ofa pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Hou'eiki Pule'anga 'enua laumālie lelei te nau tokoni fakapa'anga 'oku lolotonga 'i heni 'a Sione pea mo e Sione *Foundation* pea mo e toko 18 nau lolotonga fai e ngāue ki hotau fanga tokoua ko eni 'i he Alonga pea 'oku mahu'inga ke tau tokanga ki ai. Ko e tangi ia 'a e kafo. Taimi lahi 'oku 'ikai ke tau fa'a fakatokanga'i tau fononga pē mo Sīsū he'etau mo'ui faka'aho ka 'oku tau hanganoa pē he ngaahi me'a kehekehe. Fakamālō atu Sea he ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fakahā Pule'anga 'enua mateuteu ke hoko atu ngāue fakataha/talatalanoa mo e kau konitulekitā langa

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na fakatapu ki he kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u tu'u hake pē au ia Sea ke fakamālō atu ki he Feitu'u na mo e loto hangamālie mahalo kuo mahino 'aupito e ngaahi me'a ia 'oku fai ki ai e pōtalanoa ki he tohi tangi Sea. 'Oku, na'e tu'u pehē pē 'a e Pule'anga pea 'oku 'amanaki pē ke hokohoko atu 'a e tu'u 'a e Pule'anga ke fai ha ngāue fakataha ke toe hoko atu 'a e ngāue ko eni ki he kau *contractor* ko eni 'oku nau kei feinga mai ke fai pē ha pōtalanoa.

Sea 'oku 'ikai ke u fakasi'isi'i ho Fale 'oku hanga 'e he ngaahi lao 'oku fa'u he Fale ni 'o ha'iha'i homau nimá 'i he Pule'anga tautautefito mautolu e kau Minisitā ke mau lava 'o fakamoleki e pa'anga 'oku ke 'omai'aki 'a e founa ngāue. Pea ko e founa ngāue ko ia Sea 'oku fa'u atu ia mei he Fale ni. 'Oku 'ikai ke ai ha mafai ia 'a e motu'a ni ke fai ha me'a ko e fakamolemole fakapa'anga. 'Ikai ha'aku mafai pehē 'o'oku. Ko e me'a 'oku vilitaki ki ai 'a e

motu'a ni ko e hā e me'a te mau fai ke fakatatau ki he lao mo e Konisitūtone 'oku fa'u ho'o Fale Sea. Pea ko e me'a ia te mau tu'u ai pē ko e konituleki pē ko e hā fua kuo pau ke fakatatau ia pea mo e lao 'oku ke fa'u ho Fale ni Sea.

Sea 'oku 'oatu e fakamālō lahi ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá ni he 'oku mau mateuteu, mau mateuteu 'aupito ke hoko atu 'a e ngāue fakatahá. Mau mateuteu ke fai 'a e ngaahi me'a 'e fakatatau ki he Konisitūtone Sea mālō.

Fakama'ala'ala 'i he Kupu fika 3 Tohi Tu'utu'uni ke tuku tafa'aki Tu'utu'uni 162 & 181 fekau'aki mo e tokolahi kau ma'u fakataha Komiti

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki te u fakafoki mai ki he fokotu'u fakamuimui 'a ia ko e Fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4 fekau'aki pea mo e *quorum* ko eni e 'ū komiti. 'A ia ko e fokotu'u 'e anga pehé ni Hou'eiki. Ke tau ngāue'aki 'a e kupu fika 3 'etau Tohi Tu'utu'uni ke tuku fakatafa'aki 'a e Tu'utu'uni he kupu 162 pea mo e 181 ki he *quorum* 'a e 'ū komiti ka 'e ngata pē tu'utu'uni ko ia 'i he taimi 'oku fakahū mai ai 'a e lipooti ko ē ki he *CPA Benchmark Study* 'e hoko atu leva 'a e fakalelei'i ko eni ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni 'i he lipooti ko ia. 'A ia 'oku fakataimi pē mei he 'aho ni ki he taimi 'oku tēpile'i mai ai e lipooti ko ia 'a hono tuku fakatafa'aki 'a e fiema'u ko ē ki he *quorum* 'o 'omai e mafai ko iá ki he Seá ke ne toki hanga 'o tataki atu 'a e tokolahi ko ē fiema'u ki he komiti takitaha. ...

<005>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Sea: ... 'A ia ko hono fakaleá ia Hou'eiki fakatatau ki he tau founga ngāue kapau 'oku fenāpasi mo e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4 te u kole atu leva ke tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea fenāpasi pe, mālō.

Pālōti 'o tali fokotu'u ke mafai fakataimi 'Eiki Seá fili ha Mēmipa ke fakakakato *quorum* ki he fakataha Komiti

'Eiki Sea: Kalake, tau pālōti ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a Tongatapu 4 hangē ko ia ko u fakamatala atú fakahā mai ho nimá.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Tevita Fatafehī Puloka, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nopele Tu'iha'angana, loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea

Lipooti hono vakai'i Tohi Tangi Fika 8/2024 Kautaha Langa Kau Tonga felāve'i mo e langa fale tokoni sūnamí

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki tau hoko atu leva ki he lipooti ko eni fekau'aki mo e ola hono vakai'i e Tohi Tangi Fika 8, 2022 'a e Kautaha Langa 'a e Kau Tonga felāve'i mo e langa fale he tokoni sunamí. Kole atu Hou'eiki kemou fakatokanga'i eni 'o 'ave ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ke hoko atu ia pea mo e kau tangi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ...

Fokotu'u & paloti 'o tali Lipooti 'i he Tohi Tangi fika 8/2024, ngāue ki ai Pule'anga & lipooti mai ki Fale Alea 'i 'Okatopa

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u atu ke tali mu'a

'Eiki Sea: Ke tali

Mateni Tapueluelu: Ko ia 'ave pe ki ai pea foki mai, mālō Sea

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki na'a ku fokotu'u atu foki 'e au ia ke ne fai ki ai ha ngāue pea lipooti mai.

'Eiki Sea: Ka tali 'a e lipooti

Taniela Fusimālohi: Ko ia

'Eiki Sea: Pea 'ave ki he Minisitā ke toki lipooti mai

Taniela Fusimālohi: Ko ia

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ki he

Taniela Fusimālohi: 'I 'Okatopa pe

'Eiki Sea: 'A ia ko e fakalea 'e pehé ni Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali e lipooti ke 'ave ki he Minisitā ke toki 'omai ha'ane lipooti fekau'aki mo e ngāue ko ē, kaveinga ko eni 'i 'Okatopa fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Tevita Fatafehi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nopele Tu'iha'angana, loto ki ai e Hou'eiki ko eni ki ai toko 21.

Pālōti ‘o tali ke fakatokanga’i Tohi Tangi Fika 4A & ‘ave ki he Pule’anga fai mai ‘enau tali ki ai

‘Eiki Sea: Mālō tau hoko hake leva ki he Tohi Tangi Fika 4A, ‘a ia ko e fokotu’ú ke tau fakatokanga’i pea mo ‘ave mo ia ki he ‘Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e kolé pe ke tali pea ‘ave pe ki he Minisitā. Ko e ‘uhinga pe hono fakalea pehē he ‘oku mahino foki e mafai faka’ekisekativi ia ‘a e Pule’angá. Ka ko e ‘oatú ke mahino pe ‘oku kakato, ko e me’a ia ‘oku tali ‘e he Fale Aleá Sea. Kolé pe ia

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā

Mateni Tapueluelu: Tatau pe mo e lipooti mālō

‘Eiki Minisitā: ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, ko hono talí ‘ona ia Sea ko e tala tu’utu’uni ia Sea. Ko e me’a ko ē ki he ngāue mai ki ai ‘a e potungāué mālō ka ke fakatonutonu mai, tokoni mai.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e fokotu’u ko eni he tohi tangí ‘oku kau ai ke tali ke ‘omai ha tali pau meí he Pule’angá

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia, ‘a ia ko e me’a ia ‘oku ou ma’u ki aí. ‘A ia ko e tali ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he me’a pe ko ē ‘oku hokó. Ko e me’a ko ē ki he *recommendations* ko ē ‘oku ‘omai he lipootí Sea ko u tuí ke ‘omai ‘a e talí ‘a e Pule’angá fakatatau ki he tohi tangí.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ke mea’i pe ‘okú na kehekehe ‘a e tohi tangi ko ē ‘i he lipootí mo e Tohi Tangi 4A. ‘A ia ko e me’a tatau pe ia, ko e tali pe ‘o ‘ave ki he Pule’angá Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Io Sea ko u ‘ai pe ‘e au ke mahino ke ‘asi he minití. Sea ko e lipooti ko ē ‘a e tali tohi ko ē ‘a e potungāué ‘o ‘omai ki he ongo me’a ko ení Sea lōua. Tatau pe me’a ko eni na’e ‘osi paasi pea mo eni. ‘E fakatatau pe ia ki he tu’u ‘a e potungāué mo ‘ene *view* ki he ongo tohi lōua. ‘Oku ‘i ai e ngaahi *recommendation* ai Sea ‘oku ‘ikai ke fiema’u e potungāué ia ke nau muimui ki ai kae ‘oleva ke ‘omai e tohi tali ko ení Sea, mālō ke ‘asi pe he minití

Mateni Tapueluelu: Ko ia pe ia ‘Eiki Sea, mālō

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali e tohi tangí ke ‘ave ki he Minisitā ke toki ‘omai ha tali meí he Pule’angá

Veivosa Taka: Sea, ko ‘eku ‘uhinga atú he anga ko ē ‘eku ma’ú ke tau fakatokanga’i pea ‘ave ki he Pule’angá. Ko e toe ‘ai ko ē ke toe talí ‘oku ‘ikai ke u fu’u fakakaukau ‘oku tatau pe mālō Sea

Tui Tongatapu 4 ke fakamahino ko e ‘ave tohi tangi ki he Pule’angá ke mahino ‘e fai ngāue ki ai

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i tokoní pe ‘oku ‘ikai ko ha Tu’utu’uni *Resolution*. Ko e tohi tangi ‘oku ‘omai, tatau pe mo e lipootí. Ko e tali pe ‘o ‘oatu ki he Pule’angá ke mahino ‘oku tau tangi. Ka fakatokanga’i ia Sea he ‘ikai ke toe ‘omai ha ngāue ki ai ko e fakatokanga’i pe. Ko e ‘uhinga ia hono talí ke ‘omai e lipooti kau ki ai Sea. He ‘oku mahino pe mafai ia ‘o e Pule’angá ...

<006>

Taimi: 1625-1630

Mateni Tapueluelu: ... mo e *executive power* ‘oku ai hotau ngata’anga ‘o tautolu ka ‘oku tuku pe ke ‘omai ko e hā ‘enau tataki ‘o fai hake ai ‘a e ‘ofa. Tau tuku atu pe ki he Pule’anga ko e ‘uhinga pe ia fokotu’u pe Sea mālō

Tevita Puloka: Sea kātaki ko ‘eku ‘amanaki ko ‘etau ko e toe ‘ai ke tali ke toe foki ki he me’a ‘a e fai ‘o hangē ko e lipooti ‘o toe fai e fakafekiki ai. Na’e ‘ikai ko e ‘uhinga mahino ‘oku tali ko e ‘ave ki he Pule’angá ki he hoko atu e ngāue he kuo kehe e ‘aho ni mei he ‘aho na’e fai ai e tohi tangi. Kimu’a ‘o tatau pe mo ē. Mo e lipooti ‘o e hoko atu ko ‘etau feinga foki eni ke nga’unu e ngāue he kuo ‘osi kehe ‘aupito foki ‘a e langa ‘a e tohi tangi ia ko eni he taimi ni mei he me’a ‘oku hoko he taimini. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke u ‘amanaki au ke toe ‘ai ha me’a Sea ke tau fakafekiki na’u ‘osi hanga fakatokanga atu ‘anenai. Mālō ko ‘eku ‘uhinga ia ko e mahu’inga e hoko atu ‘a e Pule’anga he ngāue ko eni. He ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘enau ngāue ‘oku fai pea ‘oku lolotonga lele pe e ngāue ia.

Tui Sea ‘ikai ha palopalema ke ‘ave ngaahi fehu’i ke ‘omai ha tali mei he Pule’anga

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke u sio au ‘oku ai ha palopalema hono tali ení koe’uhi ko e tangi ke fakakaukau’i ‘e he Falé ke fakatotolo’i ‘a e ‘alunga totonu ‘a e pa’anga tokoni. Ko ‘etau fakatotoló ko ‘etau kole ki he Pule’anga ke ‘omai e ola ko ē ‘a e pa’anga tokoni. Ko e ko ‘etau ka tau tali eni ko ‘etau tali ia ke tau fehu’i ki he Pule’anga ke ‘omai e ‘alunga totonu ‘a e pa’anga tokoni.

‘A ia ko e kole ‘uluaki ia kole hono 2 ke fakamahino’i mai ‘a e founa aleapau e Pule’angá ko e me’a e Pule’anga ke nau fakamatala mai ki he Fale ‘a e founa aleapau. Ko ‘etau tali pe e ngaahi kole ko eni ko ‘etau tali ia ke ‘omai ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi fakamatala ‘o hangē pe ko e lipooti kimu’a. ‘Oku ‘osi tali ‘e he Minisitā ‘e ‘omai ‘i ‘Okatopa.

Kole hono 3 ke ‘omai ha tali pau mei he Pule’angá ki ha fakafuofua ki ha taimi ‘e kakato ai ‘a e ngaahi langa ko eni ‘oku fakahokó. Ko u tui ‘oku ‘osi ai pe palani ngāue e Pule’anga te nau toki ‘omai e ki he Falé ‘a e tali ki he fehu’i ko ia. Pea mo e konga faka’osi pē ko e fehu’i ki he Pule’angá fekau’aki pea mo e lahi e pa’anga ‘oku vahe ki he ngāue ko ení. ‘I ai e, ko e fiha ‘oku toe he lepa ko e anga ia hono fakalea ko ē ‘i he tohi tangi. ‘A ia ko e tali ki he tangi ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘i heni he Fale Alea ‘oku ‘i he Pule’anga. ‘A ia ko ‘etau tali pe ke ‘ave e ngaahi fehu’i ki he Pule’anga pea toki ‘omai ha’anau tali ki he tohi tangi. ‘Oku ‘ikai ke ai ha maumau hono tali e tohi tangi Hou’eiki. Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea pou pou atu mahalo ko e me’a pe ia na’e ‘amanaki ki ai ‘a e Potungāue pea mo e Pule’angá ke fakahokó. Sea mahalo ka te u toe foki pe ki he lipooti ko eni ko ē na’e ‘osi paasi. ‘Oku ‘i ai e ngaahi *recommendation* ai pea ‘oku ai pea mo e ‘u mata’ifika he ko ē kuo ‘osi tali foki ia Sea. Ko e ‘u me’a ia ko ia ‘oku mahino ia he ‘ikai ke *follow* e Pule’anga ia ko hono *implement*. ‘E toe fai mai pe pea mo e lipooti ‘a e Potungāue ia pe ko e hā e ngaahi me’a ko ē ‘e fai ‘o fakatatau ki he tohi tangi. Mālō Sea. Ka ko u pou pou atu au ia he me’a ko ena na’a ke toki me’a mai ‘aki mālō

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali e tohi tangi fika 4A

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea kole pe ke

‘Eiki Sea: Ke ‘ave ki he Pule’anga ke ‘omai ha’anau tali

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakama’ala’ala mai pe

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Fehu’ia Pule’anga pa’anga tokoni fakalukufua hā ‘i he tohi tangi pe ko e ‘uhinga pe ki Fonoi & Nomuka

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, tapu atu Sea ke fakama’ala’ala pe ngaahi fo’i kongá ko eni ko ē ‘oku ‘ai ke ‘omai ki he pa’anga tokoni. Ko ho’o ‘uhinga ko e pa’anga tokoni fakakātoa pe ko e pa’anga tokoni pe ki he me’a ‘oku tohi tangi mai ai ‘a e Fonoi mo

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e fehu’i ke fakakaukaua mu’a he Fale ‘Eiki ha founga ke fakatotolo’i ‘a e ‘alunga totonu ‘o e pa’anga tokoni ko ‘ení koe’uhi kae lava ke ‘ata mai kitu’a ‘a e founga ‘a hono ngāue’aki he ‘oku mau tui ‘oku ai ‘emau totonu ke mau ‘ilo ki ai. Ko e tangi ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ‘i ai e ko e ‘amanaki ‘a e motu’a ni ia tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Amanaki e motu’a ni ia he koe’uhi ‘oku nofo pe ia ‘i Nomuka pea mo Fonoi ‘a ia ko e me’a ko ē ‘oku mahino ko ē kiate au ha e tu’unga fakapa’anga ‘oku ‘i ai ‘a e ongo *project* ko eni.

‘Eiki Sea: Ko ia ko ‘enau fehu’i.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia mālō

‘Eiki Sea: Pa’anga tokoni ‘oku ‘ave ki Fonoi mo Nomuka ke fakahoko ‘aki ‘a e langa

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia mālō Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Ko ia, Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Tohi Tangi fika 4A ke ‘ave ki he Hou’eiki Minisitā ke ‘omai ha’anau tali ‘i ‘Okatopa ki he ngaahi fehu’i ko ení fakahā mai hono nima

Pāloti ‘o tali ‘ave Lipooti fekau’aki mo e Tohi Tangi 4A ke ngāue ki ai Pule’anga & lipooti mai ki Fale Alea

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosā Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni toko 21

Kole ki ‘Eua 11 fakahū mai ‘ene fokotu’u faka-Fale Aleá ke fakahū mai ‘Okatopa he fakataha hoko e Falé

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki na’e ‘i ai mo e ‘asenita fo’ou na’e tānaki mai ‘oku ‘ikai ke kau he’etau ‘asenita ngāue ‘a ia ko e fokotu’u faka-Fale Alea ko eni ‘a ‘Eua 11 fika ...

<007>

Taimi: 1630-1635

‘Eiki Sea: ...fika 1,2 mo e 3. Ka ko u tui fuoloa ‘e ‘osi ‘etau taimi Hou’eiki. Ko e kole atu pe ki he Fakafofongá ke kātaki pē fakahū mai ‘o mu’omu’a he’etau ‘asenita ‘i ‘Okatopá. Ko ia Hou’eiki ko u fakamālō atu he ngāue kuo fakakakato he uike ni talamonū atu ki he talitali ‘a e Pule’angá ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ki he Kau Taki ko eni ‘a e Pasifiki pea ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘a e polokalama ko ia he uike faka’osi ‘o e mahina ni. Tongatapu 7.

Tokanga Tongatapu 7 ki he tu’unga ‘oku ‘i ai langa fale ki he teu fakataha Forum

Paula Piveni Piukala: Sea ke fai atu pe ha ki’i fehu’i. Fiema’u pe Sea ke ‘i ai ha fanga ki’i *update* mai mei he Pule’anga pe ko hai pe ‘oku, pe ko e Minisitā Pa’anga pe ko e *MOI* ki he ‘isiú ko eni teuteu ki hono *host* ko eni ‘o e *Forum* he te tau matuku pe ko eni tau toki ōmai ‘i ‘Okatopa. Tau hoha’a kātōa pe foki Sea koe’uhī ko e fakatokanga’i e ‘ū langa ko ia ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke fakalotolahi, ko u ongo’i pe ke ‘ai mai ange ha fa’ahinga *assurance* he ‘oku ou, na’a ku ki’i takai ‘o sio he ngaahi *site* Sea lahi e me’a ia ‘oku kei ko e pou pe ‘oku kei tu’u he taimi ni. Ko Sopa na’a ku lele atu ki ai ‘aneafi ko e pou pe te’eki ai ke, ka ko u faka’amu pe ke nau ‘omai angé. Kamata ke u ketekovi au, ketekovi au ki he fu’u kātōanga lahi ko eni ‘oku ‘amanaki ke fai ka koe’uhī ko ‘etau ‘amanaki mālōlō ke ‘i ai mu’a ha ki’i *update* mei he Pule’anga kātaki.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘ū fale ki he Forum

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ko e langa ko eni Sea ko e fo’i fale ia ‘e 100 kuo ‘osi ia Sea kuo kamata hono

fakanaunau fakamohenga. Ko Popua ‘oku ‘i ai ‘a e fale ai ‘e 60 ‘osi lele ‘a e vai, lele mo e ‘uhilá pea na’e kamata ia ‘aneafi hono fakanaunau ‘oku ‘i ai e tēpile mo e sea ‘e ua ‘e lava pe ‘o fakalahi ‘i lotofale. ‘Oku loki ua eni Sea ‘oku ‘osi kamata ke tuku atu ki loki ‘a e ngaahi mohenga. Ka ‘oku ‘osi ‘i heni mo e ngaahi mohenga ko ia.

Ko e *Retirement Fund* he Hala Vaha’akoló ‘osi maau mo ia tu’unga tatau ia mo Patangata Popua. Ko e Hala Kausela ‘i mui ko ena ‘e ‘osi pe mo nautolu ia ‘i he uike ni pea mo e uike kaha’ú. ‘Oku ‘i ai leva e toenga ‘i Sopu ‘a ia ko e fo’i fale ia ‘e 34. Sea ‘oku ‘osi ‘i Tonga ni e ngaahi fo’i falé pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ia ‘a e motu’a ni ‘e ‘ohofi ‘a e ngāue ko eni ke ‘osi, ke a’u ki he taimi ko eni ko ē ‘e fai ai ‘a e fakatahá ‘e ‘osi ki ai. Hoko atu ki ai ‘a e potungāue ki hono teuteu’i e hala ko ē ki lotó pea mo hono fakamā’opo’opo pea mo hono *landscape*.

Ko e feitu’u ko eni Sea ka mou me’a atu ki ai ‘e ‘i ai hono fōtunga kehe ‘o’ona he uike taha uike ua ka hoko maí. ‘A ia ko e ngāue lahi eni ‘oku fakahoko ia he ‘Eiki Palēmia ko e tataki ia ‘o e polokalama kae ‘uma’ā foki ‘a e Minisitā Pa’anga, Minisitā *Labour and Commerce* mo e kau Minisitā kātoa Sea. Ko e *collective efforts* eni ‘a e Pule’angá ke fai’aki ‘a e me’a ko eni, ka lava lelei ia ki ai ko e *at least* ‘oku lava e fo’i fale ‘e 100 ‘oku ‘i ai e loki ai ‘e 200, a’u ‘o 150 ‘oku ‘i ai e loki ai ‘e 300 Sea. Kole pe ki he Fakafofonga ke tuku e kete lotosi’i. Ko e me’a ko eni ‘e lava pe Sea ka ko u tui ka tau ka lotu mālohi fai e lotu ko eni Sea ko e ngaahi fu’u ‘api ko eni Sea faka’ofó’ofa atu pea ‘e ‘i ai ‘ene tokoni faka’ekonōmika ki he fonua ni.

He ‘ikai ke ngata pe foki ‘i he fakataha Sea ‘oku ‘i ai e sio atu ki ha mata tofua’a he ko e me’a ia ‘oku tōnounou ai e fonua ni ko ha ngaahi loki ke ō mai ‘a e kakai ko eni ko ē ‘i he takimamata ‘o nofo ai. Ka ko u tui mahalo ‘e tokoni mai mo e Minisitā ko eni *Labour and Commerce* mo e Takimamata he koe’uhī ko e ngaahi me’a ia langa fonua ‘amanaki ke hoko pea ‘e ‘osi mālō Sea.

Fakama’ala’ala ‘Eua 11 ki he fokotu’u fekau’aki mo ha Komiti Fili ke fakaivia ngāue Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki fakamolemole pe ko ‘eku toe ki’i foki pe ki he ngaahi fokotu’u ko ē na’a ku fai. Na’e pehē pe he motu’a ni ia sai pe ‘a e fokotu’u ia ko ē fekau’aki mo e ‘Atita Seniale fokotu’u ‘e ua ko ia. Ka na’a ku pehē pe ‘oku ki’i natula fakavavevave ange ‘a e fokotu’u ko ē ke ‘i ai ha Komiti Fili ki he *capacity* pe ko e ivi ngāue ‘o e Fale Aleá koe’uhī ‘oku ne uesia lahi ‘etau ngāue. Ka ko ena ‘oku ke faitu’utu’uni pe ke toloi ki ‘Okatopa. Ka ko ‘eku anga pe ‘eku vakai atu ‘i he vaha’a taimi ko eni ko hono mo’oní Sea ko e ngaahi komiti ko eni kapau ke loto ke u sea ai te u sea he ngaahi komiti ko eni ke vave. Ka kapau ko e hā e loto e Feitu’u na ke u kamata fai pe au ha ngāue ki he me’a ko eni mo e ‘ofisí.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fakatokanga’i pe au koe’uhī ‘oku ‘ova lahi ‘etau taimi ‘o kapau ‘oku mou loto lelei ki ai te u lava pe ‘o fakafoki mai e fokotu’u ko eni ke lele’i ai pe me’a ‘oku fiema’u ‘e ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō ia...

<003>

Taimi: 1635-1640

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Ke tānaki atu ki ai mo e ki’i lipooti ‘a e *MOI* Sea

kātaki mei ‘osi mo ia.

Paula Piveni Piukala: ‘Io tau lele’i ai pē ki he 5:00 Sea pea tau toki mātuku.

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Pālōti ‘o tali hoko atu Fale Alea ki he 5:00 efiāfi

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau hoko atu ki he 5:00 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala. 'Aisake Eke. Kapelieli Lanumata. Mo'ale Finau, Mo'ale ‘Otunuku, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. Loto ki ai ‘a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ha fakahā loto pehē.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'angá

'Eiki Sea: ‘I he ‘ene pehē Hou'eiki te u fakafoki mai ki he fokotu'utu'u ko eni ‘etau polokalama, ‘a ia ko e toenga ‘asenitá ko e Lao Fakaangaanga Fika 1/2024 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule'angá. ‘A ia ko e lau ko eni kuo ‘osi ‘i ai ‘a e feongoi ‘a e *sponsor* e Laó Tongatapu 5 pea mo e 'Eiki Palēmia. Tongatapu 5.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu pē mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, ko e Fakafofonga atu pē,,

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ?

Femahino’aki Pule’anga mo Tongatapu 5 holomui fakahū mai Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io ‘a e 'Eiki Palēmia na’e fai e femahino’aki pē ‘aneho'atā pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5. ‘Oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e Pule'anga he’ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ai ‘e fakafoki mai ‘i ‘Okatopa ‘o fakahoko ‘a e faka’amu ko ē ‘a Tongatapu 5. Ka ko e felotoi ia ke ki’i holomui pē mu’a fakataimi kae toki fakahū mai. ‘Osi fai pē ‘a e femahino’aki ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki ‘o e Hou'eiki Fale Alea. ‘Io ko e kole pē femahino’aki ke hū mai ‘i he’etau fakataha ‘uluaki ko ē ‘i ‘Okatopa. ‘A ia ko e tu’u pē ‘o fakatatali, kae tuku ke hū mai ‘a e lao ko ē ‘oku lava lōua ai pē ‘a e fokotu’u ko ia ‘oku tuku mai pea ‘alu ai pē. Ki’i toloi atu. Mālō.

Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2024

'Eiki Sea: Mālō. Tau hoko mai leva ki he ‘asenita faka’osi Hou'eiki. ‘A ia ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea 1 & 2 ko u toloi ‘e au ki ‘Okatopa ka tau lau ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2024. Kalake.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ke kau atu ai pē mo e Lipooti ‘a e *MOI* kātaki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Ko e lipooti ‘a e *MOI* ‘oku ‘i he Komiti Kakato. Kapau ‘e ‘osi e ‘asenita ko eni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea

'Eiki Sea: ‘Oku kei toe taimi ki he 5:00, te tau liliu ki he Komiti Kakato ke fakakakato ai ho’o lipooti.

Paula Piveni Piukala: 'Eiki Sea ko e Fokotu’u ‘a ‘Eua 11 ko e fo’i fokotu’u fika 3 pē ia ko e ‘uhinga he *activate* pē ia ko e ‘uhinga ko e vaha’a taimi ko eni.

'Eiki Sea: Ko ia ko e fika 3 ‘oku tau lau.

Paula Piveni Piukala: Ko e fika 1 eni ia ‘oku ‘ohake.

'Eiki Sea: Kalake fakatonutonu atu ‘a e *screen*.

Ngaahi makatu’unga ‘o e Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2024 ‘a ‘Eua 11

Tokoni Kalake Tēpile : Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

'Eiki Sea,

RE : Fokotu’u ha Komiti Fili ke ne vakai’i ‘a e fiema’u fakaivia ‘o e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea

Kuo u faka'apa'apa mo ‘oatu ‘a e fokotu’u ko eni.

Fokotu’u: Ke fokotu’u ha Komiti Fili ‘a e Fale Alea ke ne vakai’i ‘a e fiema’u fakaivia ‘o e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea pea mo fokotu’u mai ha ngaahi ngāue ke fakahoko ke fakalelei’i ‘a e ngaahi fiema’u ki he fakaivia, kae lava ke hokohoko lelei atu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ki he Fale Alea ‘o Tonga.

Makatu'unga ‘o e Fokotu’u: ‘Oku hā mahino mai ‘i he tālanga ‘a e Fale Alea pea mo e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘a e mafatukituki ‘a e ngāue mamafa ‘oku fakahoko ‘e he kau ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Fale Alea, kau ai ‘a e ngaahi fua fatongia fekau’aki mo e:

1. Ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá
2. Ngaahi Komiti Fili 'a e Fale Aleá.
3. Ngaahi Lao Fakaangaanga mo e ngaahi lao kuo paasi.
4. Ngaahi fiema'u 'a e Kau Mēmipa 'o e Fale Alea ki he ngaahi fokotu'u mo e ngaahi lipooti mo e ngaahi ngāue ki he vāhenga.
5. Ngaahi ngāue ki he ngaahi vāhenga 'e 17.
6. Ngaahi ngāue fakapa'anga.
7. Ngaahi ngāue fakalao.
8. Ngaahi ngāue lolotonga 'a e lele 'a e Fale Aleá.
9. Ngaahi ngāue poupou ki he Fale Aleá.
10. Ngaahi ngāue mo e Pule'angá.
11. Ngaahi ngāue mo e kakai 'o e fonua ki he ngaahi me'a lalahi 'oku ne uesia e nofo 'ekonōmika mo e sosialé.
12. Ngaahi me'a kehe 'oku fiema'u 'e he Lao.

Koe'uhi 'oku ngali 'oku tōnounou 'a e ivi fakangāue 'o e 'Ofisi 'o e Fale Alea 'oku hā mai ai 'a e mahino 'a e ...

<004>

Taimi: 1640-1645

Tokoni Kalake Tēpile: ... tokosi'i 'a e kau ngāue mo e me'angāue 'oku ngāue'aki. 'Ikai ngata ai 'oku hā mai 'oku 'i ai 'a e tō kehekehe 'i he fakavāhenga 'oku fai 'one uesia ai 'a e mavahe 'a e kau ngāue taukei pea mo e 'ikai ma'u ha fetongi lelei.

Faka'apa'apa atu,

*Hon. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
(Fakafofonga Fale Alea, 'Eua 11)*

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fokotu'u pē ena ko u tui ko e ngaahi 'uhinga kuo tau 'osi tālanga ki ai pea ko u 'oatu pē au ke u *volunteer* atu pē ke u Sea he komiti ko eni ke fai mo 'omai ha lipooti 'i he'etau ava 'i 'Okatopa mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'etau fokotu'u, ko e Fokotu'u Faka Fale Alea eni 'oku 'omai 'e makatu'unga 'etau ngāue ki ai 'i ha tali pē ta'etali 'e he Fale e fokotu'u ko eni. Ko ia te u kole ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali e Fokotu'u Faka Fale Alea ke fokotu'u ha Komiti Fili ke ne vakai'i 'a e fiema'u fakaivia 'o e 'Ofisi 'o e Fale Alea pehē foki ke hoko pē 'a 'Eua 11 ko e Sea 'o e Komiti 'i he 'ene fokotu'u fakahā mai ho nima.

Pāloti 'o tali Fokotu'u faka-Fale Alea 'Eua 11 & toe Sea pē he Komiti

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Vaea Taione. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku tali ho'o fokotu'u 'i he 'ene pehē te tau hoko atu leva ki hono fili 'a e kau Mēmipa 'o e komiti 'a ia 'oku fiema'u ke 'omai ha tokotaha mei he Tēpile 'o e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai pea mo ha talifaki 'e taha pehē foki ki he toko ua mei he Hou'eiki Minisitā mo e talifaki 'e taha pea mo e toko ua mei he Hou'eiki Nōpele mo e talifaki 'e taha. Ke mai ho'omou ngaahi fokotu'u Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala: Sea 'e lava ke tau ki'i *deviate* pea mei he *composition* ko eni 'oku 'i he Tohi Tu'utu'uni ko hono 'uhinga pē Sea he 'oku fiema'u e ngāue ia ko eni ke lele ...

'Eiki Sea: 'Oku kei tu'uma'u pē kupu ko ia he'etau Tohi Tu'utu'uni kapau ko ha fokotu'u makehe ena pea 'omai ki he Hou'eiki ke tau faitu'utu'uni ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ke ki'i tu'u fakatafa'aki kae fili pē komiti mei he *volunteer* pē ko e fakakaukau 'a 'Eua 11 'e lelei ange. Ko e 'uhinga he ko e 'uhinga foki ko e palopalema foki 'a e 'uhinga 'etau toki sio he lipooti 'a e Tohi Tangi he 2022 he 2024 ko e palopalema ko eni he fiu kumi e fanga ki'i. Ko e 'uhingá ke *address* mu'a he ko e 'uhinga ia e fokotu'u ko e ko e fo'i ko e fo'i vilo e fo'i tepi ...

'Eiki Sea: Ko ia 'a ia 'e natula tatau e fokotu'u ko eni mo e me'a ko eni 'a Tongatapu 4 ke tau ngāue'aki 'a e kupu hono tolu ke tuku fakatafa'aki 'a e Tu'utu'uni e kupu 160 kupu (1) *A, B* mo e *C*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

'Eiki Sea: Kae kae ngāue pē fo'i tu'utu'uni ko ia ki he fa'unga 'o e komiti ko eni 'ata'atā pē. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale. Sea ko e me'a ko eni na'e 'ohake foki 'anenai pea na'e 'ohake 'i he tu'utu'uni ko eni he feme'a'aki 'anenai pea na'e kole fakamolemole mai ai 'a e Fakafofonga 'o 'Eua 'i he tōnounou na'a ne fai he 2010 he fehu'i na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā Fonua. Pea na'a ne fai 'a e kole fakamolemole ko eni ko hono 'uhingá na'e 'i ai 'ene 'amanaki foki 'a'ana 'e fakapa'anga 'a e fo'i ngāue he 'osi ko ē ko ē 'a e 2010. Na'e 'ikai ke hoko ia 'a e fo'i ngāue ko ia. Pea 'i he 'ene pehē na'e tōnounou mai pē 'o a'u mai ko ē ki he 'aho ni.

Na'e 'i ai e taimi na'e 'amanaki ki ai he ko e taha eni e ngaahi liliu lahi 'o e fonua na'e 'omai ai e fakakaukau ko eni 'e 'i ai 'a e 'alofaki mei he tafa'aki ke tokoni'i kitautolu. Na'e 'ikai ke na'e 'osi pē ko ē fili ia pea mate ai 'a e fo'i ngāue 'a eni ko ē ko ē 'oku toe fokotu'u ko eni. Ko e fokotu'u ko eni ke hoko atu e ngaahi ngāue ko hono 'uhingá tōnounou ha hili eni ha ta'u 'e ...

<005>

Taimi: 1645-1650

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... Hongofulu tupu ‘a e liliu fo’ou. Ko e palopalema lahi foki he Falé ni ia ‘Eiki Sea ko e tu’unga fakapa’angá. Te tau filio’i holo pe ‘etautolu ‘etau timí ‘i he lolotongá ni ka ko e tu’unga fakapa’anga ‘o e Falé ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘a e tu’unga ko eni ko ē ‘oku fai ki ai e kolé. Hā pe eni ‘i he ngaahi feme’a’akí. Hā pe eni he ngaahi tōnounou ‘ikai ke lava ‘o fakahoko ki he ngaahi vāhengá kae tautautefito ki he ongo Niuá pea mo Ha’apai mo Vava’u.

‘I he ‘ene pehē ‘e Sea tapu ange pea mo e ki Feitu’u na pea tapu ange pea mo e Palēmiá pea mo e Hou’eiki ‘o e Falé ke fakakaukau’i mavahe ā ‘a e ongo Niuá mo Vava’u pea mo Ha’apai. Ko e ‘uhingá he ‘okú na lavea naua ia ‘i he’ena mama’ó, toko 10 ‘a Tongatapu, 11 ‘aki ‘a ‘Eua. Ko e filio’i ko eni ‘oku kei lavea pe ‘a e ongo Niuá pea mo Vava’u pea mo Ha’apai. ‘Okú ‘ikai ke lava ‘o tokoni’i ia he ko e toko 10 ia ‘a Tongatapu ‘oku nau ‘i heni pe nautolu ‘i ‘apí ni. Pea fai pe hono filio’i ‘e kei pule pe toko 10 ia ki ai. Pea ko hono ‘uhingá ‘oku fai atu ai e fakahoha’á pea tapu ange mo e Hou’eiki ‘o e Falé ni. Ko ‘eku fakahoha’á atu pe ki ai ko e mālohi taha ē Falé ni ia ‘oku ‘i Tongatapu. ‘Okú ‘ikai ko e filio’i ia ko eni.

Ko ‘Eua ia foki na’a tau kafataha pe ka kuo hiki ‘a ‘Eua ia ‘o 11. Kae mate e ogo Niuá mate mo Vava’u mate mo Ha’apai. Toutou ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘o Ha’apai ‘a ‘ene kole pea fakahoko atu ‘a e pa’anga ‘oku ‘oatu ki ai ngata pe he matatulutulu ‘o e ‘one’one ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha kakai ia ke ne fetuku ki ‘olunga. Ko ia ‘oku fai e fakahoha’á atu ki ai ke fai hano vakai’i fakalelei ‘a e vahevahe ko eni ko ē ko e ‘o ho Falé ‘Eiki Sea. Ko e mafai ia ‘oku ‘i he malumalu pe ia ‘o Tongatapu 1 ki he Tongatapu 10. Ko e fika 12, 13, 14, 15, 16 mo e 17 tapu ange mo kinautolu nau tu’u pe nautolu he sone kulokulá he taimi lahi tautautefito ‘i he taimi ‘oku ‘i ai ‘enau pa’angá pea tautautefito he ngaahi ‘ahó ni faingata’á ange ‘a e ngāue ki ai. Ko e lave ko ē ko e ‘o pehē tau vahevahe taau ‘Eiki Sea, vahevahe taau pe ‘a Tongatapu ia. Ko e ongo Niuá ia mo Vava’u mo Ha’apai ‘oku ‘ikai ke nau lave nautolu he monū ko eni, ko e ki’i fakahoha’á pe ia, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole kae

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea

Fokotu’u Lord Tu’iha’angana ke mēmipa pē ‘a ‘Eua 11 he komití mo ha taha pē ‘oku faingamālie ke kau ki ai

Lord Tu’iha’angana: Mahino pe, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tongá. Pea ‘oku mahino pe foki e palopalema ko eni ‘a e ‘ū komití mo e me’á he fili e kau Mēmipá pea ko u poupou. Ka ko e me’a mahalo ‘oku mahu’inga heni ke ‘oua ‘e fa’a hangē ke ‘oua ‘e lava e komití. Pea mahalo na’á ku lave’i mai pe he nau ki’i fokoutua mai ‘i tu’a hē ki’i fatongia ko e ‘oku ‘ai ke me’a, ke tuku hifo e *quorum* mo e. Na’e mahino ki he motu’á ni ko e fokotu’u ‘oku ‘ikai ke pehé ni ka ko e tukuhifo e fokotu’ú ‘uhingá he ko ‘eku lave’i ko e Fakafofonga 11 kuo ‘osi lahi ‘ene fakatokanga’i ‘a e palopalema ko eni. Pea kuo ‘osi mahino pe ‘oku ‘i ai ‘ene ngaahi taukei pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘ene fokotu’utu’u ki heni ki he ngaahi me’a ko eni, palopalema ko eni ke lipooti. Pea ko eni ‘oku vekeveke pe ia ke Sea.

Ka ko u fokotu’u atu pe ‘Eiki Sea ke fokotu’u pe ke Memipa pe ia he komití ‘a e fakatahatahá pea toki pehē leva mo ha taha pe ‘oku faingamālie. Ko e ‘uhingá he ko ‘ene ‘ai pe ke ui ‘ene komití pea toki tā holo pe Kalaké. Ko e ma’u atu pe ha toko 2 pea nau fakataha he ko e ‘uhingá kuo ‘osi maau pe ngaahi fokotu’utu’u ia ko ē ke lipooti mai. He ko u lave’i ‘e au ‘Eiki Sea ‘oku lahi e mo’ua ia he, na’e ‘osi tu’u foki ‘etau *calendar* ‘i he Hou’eiki. ‘Okú ‘i ai honau

ngaahi fatongia kehekehe ki he fakataha ko ení pea ‘oku ‘i ai e Hou’eiki Mēmipa ‘e ni’ihi nau ‘osi fokotu’utu’u ‘enua ki’i lava atu ki he ngaahi fatongia kehekehe a’u ki tu’apule’anga mo e ngaahi fatongia na’e ‘osi fokotu’utu’u.

Na’a hangē ko ho me’á na’a faifai kuo *subpoena* mo e ‘omai pe ko e hā ha fa’ahinga me’a ha taha kuo ‘osi fai ‘ene fokotu’utu’u ‘ana kimua pea toki ‘omai e fokotu’u ko ení. Ka ko u poupou au ki he fokotu’u ke ‘ai ha founa ko ē ke lele e komiti he ‘oku mahu’inga ke fai mo ‘omai ha, ka ko u tui au hangē ko e Fakafofonga 11 pe ia mo e Kalaké nau ‘osi ma’u pe mahalo e ngaahi me’a fokotu’utu’u ia ke ‘omai. Pea toki ‘omai leva ia hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā vakai’i e tu’unga fakapa’angá mo e me’a e Fale Aleá. Pau ko e fiema’u ke hiki e vahé pe ko e fakatokolahi e kau ngāué he ko u tui ko e ngaahi pe ia palopalema ko ē ‘oku hokó. Fakatokolahi e kau ngāué. Ko e palopalema ko eni e tokosi’i e kau ngāué pe ko e fakatokolahi e kau ngāué pe ko e hiki e tu’unga vāhengá pe ko e hā e, kuo ‘osi mahino pe ka ko e poini pe ko u ...

<006>

Taimi: 1650-1655

Lord Tu’iha’angana: ... fokotu’u atu ‘i he me’a ko ē ‘oku ‘ohake fiema’u ke lele e kōmiti ko eni ke ‘oua ‘e toe hangē ko e palopalema e ngaahi kōmiti ko ‘e ē. Ko e ‘uhinga pe ia ko e ngaahi fatongia kehekehe ia ‘e ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ia ‘oku ‘ikai ke pehē ia ko e nofo noa’ia ha taha he kōmiti ‘oku kau Fakafofonga mo e kau Minisitā mo e ‘uhi ‘oku ‘i ai e ngaahi fatongia kehe ia fe’unga mo e taimi fiema’u ai e komiti. ‘Oku ai pe ngaahi ‘uhinga kehekehe ka ko e mahu’inga ko ē ke fiema’u ke lele e komiti kae lipooti mai ko e me’a ia ‘oku fai atu ai e poupou atu ki ai ko e hā e founa ‘e fai ‘aki e mālō.

‘Eiki Sea: Koe’uhi ko e natula ko ē ‘a e ngāue e komiti ko eni ‘oku ‘i ai e kakai pau ia ‘oku tonu ke nau kau ki ai. ‘A ia ko e tokotaha ko ē na’a ne fokotu’u mai ‘Eua 11 ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Sea Fale Alea. Pea ‘o kapau ‘e talifaki pe ki ai ‘a e Tokoni Sea pea mo e Sea Komiti Kakato pea tānaki mai ki he komiti ha taha pe ‘oku fie kau mai ki ai. koe’uhi ‘oku fekau’aki eni pea mo e ngāue ‘a e Fale Aleá ‘oku tonu ke fakatau’atāina’i pe ni’ihi ko ē ‘oku nau fiekau ki ai. Ka na’e ‘osi tali foki e fokotu’u kimu’a

Kole Tongatapu 4 holomui ‘ene pālōti he Fokotu’u faka-Fale Alea ‘Eua 11 he ‘oku ‘ikai poupou ia ki he hiki vāhenga kau ngāué

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe mu’a ke u ki’i

‘Eiki Sea: Ko e *quorum* ‘e tu’utu’uni pe Sea ki ai ‘o kapau ‘e ‘ikai ke ma’u e vaeua ‘a e toko 6 ‘a ia ko e toko 3.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō ki he Fakafofonga 7

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki’i kole fakama’ala’ala ai leva ko e ‘uhinga ko e tokotaha na’a ne faikehekehe’i ko ē

‘Eiki Sea: Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Kātaki pe ko e ‘uhinga ko e me’a ko eni ‘oku kamata fai ai e feme’a’aki na’u kohu au Sea ko e ‘uhinga ‘o e fokotu’u ke fakaivia ke fakatokolahi ‘etau kau ngāue. ‘O

kapau ‘oku kau ai ‘a e fakalelei vāhenga ‘e ‘Eua 11 ko e ‘ai pe ‘e au ke mahino ko u pehē ‘e au ko hono ‘uhingá ke fakatokolahi ‘etau kau ngāue he ‘oku fu’u tokolahi e ‘u Kōmiti Tu’uma’u. Ke ki’i fakamahino mai pē kātaki pe ‘oku kau ai mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e me’a ko eni ‘oku ‘oatu ia he ē ko e me’a ia ke sio ki ai e komiti pe ko fe leva ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ai ‘a e matavaivai pea tau hanga leva ‘o fokotu’u mai. Ko e fo’i *scope* e me’a ko e hā e me’a ko ē ke fokotu’u mai pea tau pea toki fokotu’u mai.

Mateni Tapueluelu: ‘A ko e ‘uhinga pe ke *in principle* Sea ko u pou pou au ka ko u kole pe ‘aku ke to’o ā ‘eku paloti he ‘ikai ke mahino ia kiate au pe ‘oku kapau ‘oku kau ai e vāhenga ‘e Sea ko u kole au ke to’o ‘eku paloti. Ka ‘oku sai pe ‘oku tokolahi pe na’u pehē ‘a au ko e ‘uhinga pe ke fakatokolahi ‘o e kau ngāue Sea. ‘Uhingá ko e ngaahi komiti ‘oku tu’uma’u ke faiivia ia ‘e

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘io ‘oku mo’oni pe ‘ene me’a ‘ana ia ‘oku fekaukau’aki e ngaahi me’a ko e me’a ia ‘oku ‘ai ai e komiti ke tau sio ko e hā e ‘u ‘isiu kotokotoa ko ē ‘oku ne fakatupunga ‘a e ‘u me’a ko eni ‘oku tau fetaulaki ai

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 ke fakafoki ‘e koe ho’o pālōti

Mateni Tapueluelu: ‘Io Sea he ko u ‘uhinga pe au ia *for the record* ka ‘oku mahino pe ‘oku mahino pe ‘oku kei ma’u pe tokolahi ia e

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku ke loto pe ‘oku ke ta’eloto

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ‘ikai ke u loto Sea

‘Eiki Sea: Ke ta’eloto koe?

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea

Taniela Fusimālohi: Sea ka koe

‘Eiki Sea: Kole pe ki he Kalake ke fakatokanga’i ki he *Hansard* ke fakatonutonu e pālōti

Taniela Fusimālohi: Pea ko u kole atu pea ko u fokotu’u atu ke kau mau e

Pou pou Pule’anga ki he fokotu’u ‘Eua 11 & lelei ke fakapa’anga ngaahi hoa ngāue mei muli

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i tokoni atu pe ki he Fakafofonga tapu mo e pea mo e Feitu’u na pou pou atu ki he me’a ‘a e Feitu’u na ‘a e fiema’u ke kau atu e Minisitā Pa’anga pea mo e Pule’anga. Pea ko e poini ‘e taha ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 4 ki he vāhenga, Sea ko ‘eku ko e ‘oatu pe ki’i vahevahe ko eni makatu’unga ko u pou pou au ki he fokotu’u.

‘I he ki’i ta’u pe ‘a e motu’a ni na’a ku Kalake foki ‘i he Fale Alea he ta’u 2008/2010. He na’e ‘i ai e polokalama fakaivia na’e fakahoko ‘e he *UNDP* ka ko e poini ki he vāhenga na ‘oku ‘uhinga ‘a Tongatapu 4 ia ko e ‘uhinga ko e fakapa’anga ke fai he hiki vāhenga he patiseti ‘a e

Fale Alea pea kapau ko ha fakaiviva mei tu'a ke ma'u ha fa'ahinga hoa ngāue ke ne fai e fakalelei ko eni.

Ka ko u tui 'e mavahevahe pe ia mei he poini ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 4 'oku 'ikai ko e to'o ia mei he pa'anga ko ē 'a e Fale Alea pe ko e patiseti pe ko e Pule'anga. Ka 'oku fu'u mahu'inga 'aupito eni ia 'e Sea ko hono 'uhingá ke fakaiviva 'etau kau ngāue he ko e poini pe ia 'e taha 'oku fakatokanga'i 'e he motu'a ni toe 'alu ke toe lahi ange 'a e ngaahi komiti kae tu'uma'u pe 'a e kau ngāue 'a e Fale Alea.

Ka ko e me'a pe ia ke 'ohake ke fakatokanga'i he mahu'inga ko ē ke 'oua nofo e fakakaukau ia ko e fakaiviva ko eni 'i he mei he Potungāue Pa'anga pe ko e pa'anga patiseti 'a e Fale Alea ki ha vāhenga na'a ne hanga 'e ia 'o ta'ota'ofi 'etau fakakaukau ke 'asili ai 'etau ngāue. Ka ko u tui pe mo e 'amanaki lelei na'a ma'u ha fa'ahinga kautaha pe ko ha hoa ngāue ke tau fengāue'aki ke tokoni 'i he fokotu'u mahu'inga ko eni mālō Sea

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fiema'u pe ke fakamahino ko e *exercise* ko eni ko hono *scoping* pe 'oku 'i fē 'etau matavaivaí. He ko e 'uhinga 'oku mahino mai ki he 'etau ngāue 'oku *back track* ma'u pe. 'Oku ou fakame'apango'ia au he fa'ahinga laulaunoa ko eni e 'ai talanoa hiki vāhenga mo e vāhenga. Ko e 'isiu ia ko ia ko e 'isiu ia e ta'ema'usia ka ko u fokotu'u atu Sea ke kau 'a e *CEO*, Kalake mo e Tokoni Kalake pea mo e Pule Pa'anga ko e ko ē 'o e Fale Alea ni. Ko e fo'i *exercise* eni ia 'oku *long overdue* ...

<007>

Taimi: 1655-1700

Paula Piveni Piukala: ... 'UHINGA ia 'eku pou pou 'a'aku Sea he 'oku mahino ia kia au 'oku 'ikai ke tau lava 'o *function* lelei pea 'oku 'asi pe ia he 'etau felāfoaki he 'aho ni 'oku 'ikai ke tau malava. Ka ko e 'uhinga e fo'i *scoping exercise* nau talamai 'oku fiema'u e sipana, fiema'u e kili, fiema'u e vili 'ikai ko e hāmala pe Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u kole atu au ke fekau mu'a 'a Tongatapu 5 mo Tongatapu 7 ke na kau ki he komiti ko eni, ka ko u pou pou ki he'ene me'a ko e *scope* eni 'ikai ke pehē ia ke *specific* ha me'a ia ke 'ai. Mau *scope* 'amautolu ke mau sio ki ai fakalukufua ko e hā e me'a ko ē ko ē 'e ala lava 'o fokotu'u mai ki he Falé ha'amau lipooti pea mo e me'a pe ia Sea.

Kau mēmipa ki he Komiti Fili ki he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2024 'Eua 11

'Eiki Sea: 'A ia ko e kau mēmipa 'i he komiti, 'Eua 11 Sea, 'Eiki Minisitā Pa'anga, Sea e Fale Alea. Talifaki ki ai e Tokoni Sea, Tongatapu 5, Tongatapu 7 pea *ex-official* leva Kalake Pule pea mo e Pule Pa'anga.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea na'e kau mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato he ...

'Eiki Sea: Mo e Sea e Komiti Kakato.

Lord Tu'iha'angana: 'Io he ko 'eku 'uhinga pe Sea ne fai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he motu'a ni, 'i ai e ki'i fatongia fai e ki'i mo'ua ki ai kae 'ai pe ke tau toko tolu pē ke lava pe Komiti.

'Eiki Sea: 'A ia ko e toko 8 ia Hou'eiki

Lord Tu’iha’angana: Ke ma talifaki ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e tokanga pe ke ki'i veteki mu'a 'a 5 mo 7 mo 11 na'a faifai kuo toe lōloa 'etau me'á Sea.

Pāloti 'o tali toko 8 ki he Komiti Fili ke ngāue ki he Fokotu'u faka-Fale Alea fika 3/2024 'Eua 11

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e toko 8 ko eni 'e 'uhinga ia ko e *quorum* 'e toko 4 kae toki fakalea mai pe kapau 'oku palopalema hono uki e toko fā ko eni. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti e kau Fakafofonga e komiti filii ko eni.

Ko ia 'oku loto ki he ni'ihii ko eni kuo lau atu kau mēmipa e Komiti Fili Makatu'unga 'i he Tu'utu'uni Fokotu'u Faka-Fale Alea fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā e Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he kau mēmipa e komiti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e Lipooti 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato.

Fokotu'u 'Eua 11 toloi Lipooti *MOI* toki alea'i hū mai Falé 'i 'Okatopa

Taniela Fusimālohi: Sea 'e lava 'o fokotu'u atu pe toloi atu pe ke toloi atu pe 'a e, 'oku kei lahi pe foki e ngaahi 'isiū ke fai ki ai ha fakafehu'i he ko e tangata eni 'oku lolotonga *star* ko ē he taimi ni 'i he'etau fo'i faiva, koe'uhī ka toloi atu pe ia. He 'oku 'i ai mo e lipooti ia 'a e Potungāue Fakamaau'anga na'e talanoa tautolu ki ai 'i 'Epeleli mo Mē 'oku kei toloi mo ia koe'uhī ko e lahi 'a e ngaahi me'a mahu'inga. Ko u tokanga pe au ke 'ata kitu'a 'ene lipooti koe'uhī 'oku fanongo mai e kakai ki he ngaahi

'Eiki Minisitā Fonua: Sea tau pāloti'i mu'a kae tuku e 'ai pe hono loto 'o'ona he me'a kotoa pe ho Fale, fokotu'u atu.

Poupou Tongatapu 7 ki he fokotu'u 'Eua 11 ke toloi Lipooti *MOI* ke toki alea'i 'i 'Okatopa

Paula Piveni Piukala: Ko u poupou atu ki 'Eua 11 'oku kei lahi, hangē ko 'ene fakaleá ko e *star* eni 'o e 'aho, mahu'inga ko e fatongia mamafa 'oku 'i ai pea 'oku mahu'inga 'aupito ia ke maama e kakai. Ko e poupou 'a e kakaí ko 'enau maama pe nautolu ki he me'a 'oku fakahoko poupou nautolu. Pea 'oku mahu'inga 'etau fengāue'aki 'atautolu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pe ko e 'uhinga ia 'emau pālōti ko ē 'anenai ke tali ke fakahū mai ko ē 'ene fokotu'ū ke tau toe lōloa ai ko e 'uhinga ke kau fakataha atu ai pea mo e Lipooti ko ē 'a e 'Eiki Minisitā *MOI* he kapau na'a mau 'ilo 'e mautolu na'e 'ikai ke mau hikinima mautolu ke hoko atu. Kaikehe Sea fakafoki atu pe ki he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga e me'a ko eni Sea he ko e toki fuofua lipooti eni he talu 'eku hū mai 'oku ha'u fakataha pea mo e Lipooti 'a e 'Atita ha'u fakataha mo e Fakamatala Pa'anga hau he fenāpasí. Ka ko u tokanga atu pe au ke tataki'aki pe Fale ni e maama Sea. 'Oku ou 'ofeina pe au ia e Minisitā.

Fokotu'ū ke toloi ki 'Okatopa alea'i Lipooti Fakata'u *MOI* fakataha & ngaahi lipooti kehe te'eki ai alea'i

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu pe au ke tau nounou. Ko u tui au 'oku 'ikai ke ai ha fu'u me'a ia, pea kuo 'osi tō e kongā lahi ia 'o e feme'a'aki he me'a 'a e Minisitā. Toloī pe ia ki he 'etau toki hū mai pea tau hoko atu tautolu ia. He ko ena 'oku tali lelei pe ia he 'Eiki Minisitā, mo 'emau lipooti ko eni 'amautolu ko eni ki he folau mo e Fika 5 'oku toe ki'i toloi pe ia. Toloī pe ia ke me'a atu pe, ko e 'ai ke tau toe tipeiti ai he toe haafe houa pe toloi pe 'ikai ke toloi, toloi ā Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku ou tui 'oku mahino pe kia koe 'oku 'ikai ke tali ho kole.

Tali Pule'anga ke toloi alea'i Lipooti Fakata'u *MOI* ki 'Okatopa

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mālō 'aupito ko e taimi eni kuo tā mai e fafangu ko e 5:00 eni hangē ko ia ko 'etau tu'utu'uni 'anenai toloi pe Fale ki he 5:00 ka tau toloi. 'I he 'ene pehē te u toloi fanongonongo e Falé ki 'Okatopa mou me'a mai ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko pe he 'Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'a e Fale, toloi e Fale ki 'Okatopa)

<003>